

EDEBİYAT FAKÜLTESİ
Faculty of Letters

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ / ATATÜRK UNIVERSITY

TARİH VE TARİHÇİ

HISTORY AND HISTORIAN

Aralık/December 2022

Cilt/Volume 1

Sayı/Issue 2

TARİH VE TARİHÇİ

HISTORY AND HISTORIAN

REFEREED JOURNAL
HAKEMLİ DERGİ

Year / Yıl: December 2022 / Aralık 2022

Volume / Cilt: 01

Issue / Sayı: 02

<http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions>

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TARİH VE TARİHÇİ
ATATÜRK UNIVERSITY
HISTORY AND HISTORIAN

■ Year / Yıl: December 2022 / Aralık 2022 ■ Volume / Cilt: 01 ■ Issue / Sayı: 02

Owner / Sahibi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN

Editor / Editör

Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY

Editor of Foreign Language / Yabancı Dil Editörü

Arş. Gör. Özden ERDOĞAN (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)

Editorial Secretary / Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY

Cover Design / Kapak Tasarım

Atatürk Üniversitesi Marka Yönetim Birimi

Technical Reduction / Teknik Redaksiyon

Arş. Gör. Özden ERDOĞAN

Editorial Board / Yayın Kurulu

Prof. Dr. Selami KILIÇ (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR (*Milli Savunma University / Milli Savunma Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ümit KILIÇ (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (*Atatürk University / Atatürk Üniversitesi*)

Typesetting / Dizgi

Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY

Correspondence / Yazışma Adresi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 25240 ERZURUM

Atatürk Üniversitesi Tarih ve Tarihçi Dergisi (History and Historian) hakemli bir dergidir.
Haziran ve Aralık aylarında yayımlanır. Yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumlulukları yazarlara aittir.

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ASLAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR	Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nejla GÜNAY	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ufuk ERDEM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

REFEREES OF ISSUE 2 / 2. SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. İbrahim Telliöglu	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Songül Keçeci Kurt	Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram Arif Köse	Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Derya Coşkun	Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Gürhan Kirilen	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Kalemlı	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Etem Çakır	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Gel	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Nebahat Arslan	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Özkan Dayı	Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş Eğilmez	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Erdoğan	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elif Aktaş	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hikmet Çiçek	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay Atık	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin Kul	Artvin Çoruh Üniversitesi

ATATÜRK UNIVERSITY
TARİH VE TARİHÇİ

■ Year / Yıl: December 2022 Aralık 2022 ■ Volume / Cilt: 01 ■ Issue / Sayı: 02

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

MAKALELER / ARTICLES

Orta Ülke’de Filizlenen Ecnebi Tohumu:	1-17
Tongwenguan	
<i>Foreign Seed Sprouting in the Middle Country:</i>	
<i>Tongwenguan</i>	
<i>Alper DAYIOĞLU</i>	
Atatürk’ün Kız Kardeşi Makbule Atadan	18-40
Hanımefendi’nin Hayatı	
<i>The Life of Atatürk’s Sister Lady Makbule Atadan</i>	
<i>İbrahim ÇOBAN</i>	
Evlilik Bağlamında Türk-Gürcü İlişkisi: Erzurum	41-55
Örneği	
<i>The Turkish-Georgian Relationship in the Context of</i>	
<i>Marriage: Erzurum Sample</i>	
<i>Ömer SUBAŞI</i>	
18. Yüzyıl Britanya Basınında Erzurum	56-68
<i>Erzurum in the 18th Century Britain Press</i>	
<i>Fatih GÜRCAN</i>	
Nutuk’ta Mustafa Kemal Atatürk’ün Kişiliğinin	69-95
Muhteva Analizi Metodu İle İncelenmesi	
<i>Examination of Mustafa Kemal Atatürk’s Personality in</i>	
<i>Nutuk by Content Analysis Method</i>	
<i>Mevlüt KARAGÖZ</i>	
Erzurum Beylerbeyi Kara Murad Paşa	96-105
<i>Kara Murad Pasha, The Governer of Erzurum Province</i>	
<i>Abdulkasim GÜL</i>	
İslâmiyetin Ortaya Çıktığı Çağda İran	106-120
<i>Persia in the Age of the Emergence of Islam</i>	
<i>Nimet YILDIRIM</i>	

Editörden

Değerli Bilim İnsanları,

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından yayımlanan “Tarih ve Tarihçi” dergisinin ikinci sayısı ile karşınızdayız. Bu sayımızda, alan uzmanları tarafından kör hakemlik yoluyla titizlikle incelenen, yayın kurulumuzca onaylanmış ve tarih alanına katkı sunabilecek yedi makale yer almaktadır. Dergimizin yayın sürecinde yazar ve hakem olarak önemli desteklerini gördüğümüz kıymetli bilim insanlarına sonsuz teşekkürler.

Orta Ülke’de Filizlenen Ecnebi Tohumu: Tongwenguan

Foreign Seed Sprouting in the Middle Country:
Tongwenguan

Alper DAYIOĞLU*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
07.08.2022	03.10.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Dayıoğlu, Alper, “Orta Ülke’de Filizlenen Ecnebi Tohumu: Tongwenguan”, <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 1-17.			

ÖZET

İnsanlığın ve ülkelerin gelişiminde şüphesiz dil, iletişim, kültürel ve siyasi temaslar önemli bir yer teşkil eder. Sarı Irmak (黄河) havzasında yeşeren Çin medeniyeti, uzun bir süre kendi sınırlarını çevreleyen bir etki alanında gelişim göstermiştir. 19. asırda Afyon Savaşları ve devamında meydana gelen iç isyanlar ve batılıların işgal teşebbüsleriyle geçen yıllar, Çin’de çalkantılı bir döneme damgasını vurmuştur. Devlet, içinde bulunduğu bu ahvalden selamete çıkmak adına muhtelif reform adımlarını hayata geçirmeyi denemiş, ancak kısmen başarı sağlayabilmiştir. Saray tarafından evvela batılı ülkelerle yoğunlaşan ilişkileri tertip etmek üzere 1861 yılında “Zongli Yamen” (總理衙門) adında bir Dışişleri Genel İdaresi ve aynı çatı altında 1862 yılında “Tongwenguan” (京師同文館) olarak bilinen bir tercüme-enformasyon biriminin kurulması kararlaştırılmıştır. Tongwenguan zamanla kuruluş amacının ötesine geçerek, Çin’de modern eğitim ve düşünce hayatına önemli etkileri olan bir okula dönüşmüştür.

Bu makalede, Çin’in batılı devletlerle ilişkilerini yürütmek üzere diplomat yetiştirmenin yanı sıra, batıdaki kaynak eserlerin Çinceye çevirildiği, modern eğitimin temellerini atan, batılıların etkisiyle kurulan, sonraki reform hareketlerine nispeten etki eden, saraya bağlı eğitim kurumu Tongwenguan (京師同文館) incelenecektir. Öncelikle, Tongwenguan’ın (京師同文館) kuruluşu hakkında genel bilgilere yer verilecek, Çin’de yabancı dil ve çevirinin tarihsel çerçevesi çizilecek, kurumun gelişimi, muhalefetin tepkisi, faal olduğu yıllarda yapılan çeviri çalışmaları ve Çin’deki etkileri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Çeviribilim, Çeviri Tarihi, Modernleşme, Tongwenguan

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Sinoloji Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, alperdayioglu@gmail.com.
ORCID ID: 0000-0003-4221-3509.

ABSTRACT

Undoubtedly, language, communication, cultural and political intercourses have an important place in the development of humanity and countries. The Chinese civilization, that flourished throughout the Yellow River (黄河) basin, developed in an area of influence surrounding its borders for a long time. In the 19th century, the Opium Wars and the years that passed with the internal rebellions that took place and the invasion attempts of the westerners left their mark on a turbulent period in China. The state tried to implement various reform steps in order to get out of this situation, but it was only partially successful. First of all, it was decided by the court to establish a General Administration of Foreign Affairs called "Zongli Yamen" (總理衙門) on 1861 and a translation-information unit known as "Tongwenguan" (京師同文館) on 1862, under the same roof in order to organize intensifying relations with western countries. Over time, Tongwenguan went beyond its founding purpose and turned into a school that had significant effects on modern education and intellectual life in China.

In this article, besides training diplomats to carry out China's relations with western states, Tongwenguan (京師同文館), an educational institution affiliated to the palace, where the western source works were translated into Chinese, which was established under the influence of the westerners and influenced the next reform movements, will be examined. First of all, general information about the establishment of Tongwenguan (京師同文館) will be given, the historical framework of foreign language and translation in China will be drawn, the development of the institution, the reaction of the opposition, the translation studies carried out during its active years and its effects in China will be discussed.

Keywords: China, Translation Studies, Translation History, Modernization, Tongwenguan

Giriş

Çin, geçmişten günümüze uzanan kadim medeniyetlerden biridir. Binlerce yıllık kültür birikimiyle, geniş egemenlik sahasıyla, bilhassa Doğu Asya kıtasının en önemli etki merkezlerinden biri olagelmıştır. Çin'in kıta üzerindeki bu etkinliği kimi zaman sekteye uğrasa da, aralarında Türk ve Moğol gibi yabancı etnik unsurların da bulunduğu, saltanatı ele geçiren hanedan aileleri, kültürel ve milli birliği sağlayarak, egemenlik sahasında yaşayan halkları uzun yıllar aynı çatı altında toplamayı başarmışlardır.

Çin tarih kayıtlarında, ülkeyi çevreleyen, azınlık olarak görülen kavimler, barbar toplumlar olarak nitelendirilir. Dolayısıyla geleneksel tarih anlayışına göre, tanımlayabildiği sınırlı bir toprak parçasının merkezine yerleşen Çin, kendisini dünyanın ortasında açan bir çiçek (medeniyet), diğerlerini ise simgesel olarak bu çiçeğin çevresindeki çorak topraklarda yeşeren verimsiz, yabani otlar (barbarlar) olarak görmektedir. Bu anlayışta, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, Avrupalı ülkelerle yoğun temasların kurulduğu 19. yüzyıla kadar önemli bir değişiklik olmamıştır.

Rönesans ile başlayan aydınlanma hareketinin ardından tezahür eden Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi, batıda köklü reformları körüklerken, sosyal ve bilimsel alanlarda yeni bir çağın kapısı aralanmıştır. Buharlı gemilerin ortaya çıkmasıyla yeni kıtalar keşfedilmiş, ticaret yollarının rotası denizlere taşınmıştır. Batı, kurumsal ve ekonomik gelişimini zirveye taşıırken, Çin’de daha farklı bir gelişim süreci gözlemlenmektedir. Yıllardır süregelen yozlaşmış idari yapı, bürokrasinin hantallığı ve saray içindeki siyasi çekişmeler, Çin’in batıdaki bu gelişmelere ayak uydurmasının önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Fiilen Çin’in batıyla temasları Yuan Hanedanı’na kadar dayandırılmaktadır, ancak 19. yüzyılda patlak veren Afyon Savaşları ve imparatorluğun yarı bir sömürge ülkesine dönüşmesine kadar, Çin’de üretim teknolojileri, denizcilik, silah ve savunma sanayisine dair kısmi çalışmalar göze çarpsa da, topyekün bir reform atılımına rastlanmamaktadır. Qing Hanedanı (清朝) henüz yönetimdeyken, basiretli idarecilerin denemeye kalkıştığı reform atımları muhalif kanatın saldırılarına uğradığı gibi halkta da uzun bir süre karşılık bulamamıştır. Toplumun geneline yerleşmiş gelenekçi ve gerici bakış, yönetimdeki yozlaşmış yapı, 19. yüzyılda Çin’i mahvolmanın eşiğine getirmiştir.

1839 yılında, Qing Hanedanı (清朝) tarafından dış ticaret komiseri olarak atanan Lin Zexu’nun (林則徐) güney Çin’de afyon ticaretini yasaklama girişimleri, akabinde Guangzhou’da (廣州) İngilizlerin elindeki afyon depolarına el koymasıyla patlak veren I. Afyon Savaşı, İngilizlerin zaferiyle sonuçlanmıştır¹. 1842 yılında, İngilizlerle imzalanan Nanjing Antlaşması’na (南京條約) göre, Hong Kong İngiliz egemenliğine bırakılır, bununla birlikte Shanghai (上海), Guangzhou (廣州), Ningbo (寧波), Fuzhou (福州), Xiamen’de (廈門) serbest ticaret limanları açılması kararlaştırılır. Savaş sonrası elde edilen imtiyazlar sonucu, sadece İngiltere’nin değil, Fransa, Amerika ve Rusya gibi devletlerin de emperyalist iştahları gitgide kabarmaktaydı. 1844’de benzer kapitülasyon antlaşmaları Fransa ve Amerika ile de imzalanır². 1856 yılında yine Guangzhou’da (廣州), kaçakçılık şüphesiyle Qing (清) yönetiminin el koyduğu Arrow adlı İngiliz bayraklı ticari bir gemi, II. Afyon savaşı için İngiltere’ye gerekli bahaneyi altın bir tepside sunarken³, bu olay, Çin için geri dönüşü olmayan karanlık yılların başlangıcı olacaktı. II. Afyon savaşında Fransa ile müttefik olarak Çin’e savaş açan İngiltere, bu savaştan da muzaffer çıkmayı bilmiştir. Qing Hanedanı’na (清朝) dayatılan yeni imtiyazlar, istenilen ölçüde karşılık bulamayınca, batılı güçler bu kez Tianjin’e (天津) çıkartma yapar ve olayların akibeti Pekin’in (北京) işgaline kadar gider. Tianjin Antlaşması (天津條約-1858) ve ardından imzalanan Pekin Sözleşmesi’yle (北京條約-1860) yabancı devletlere Pekin’de (北京) daimi elçilik bulundurma hakkı tanınır, yeni ticaret limanları açılır, yabancıların Çin’in iç bölgelerine seyahat etmeleri yasal hale gelir. Aynı şekilde ticaret gemilerine Yangtze (長江) nehrinde serbest dolaşım imtiyazı verilir, misyonerlik

¹ Gürhan Kirilen, *Çin’de Afyon Savaşları*. Ankara, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 316.

² Kirilen, *age.*, s. 317

³ Kirilen, *age.*, s. 321

faaliyetleri tamamen serbest bırakılır. Qing Hanedanı'nın (清朝) müşkül durumundan faydalanan kuzeydeki tehdit unsuru Rusya, bu dönemde Mançurya bölgesinin kuzeyinden bir miktar toprak koparmayı başarır. Yabancı devletlerle girişilen savaşlar dışında imparatorluk, Taiping (太平天國) ve Nian (捻军起义) gibi eş zamanlı ortaya çıkan iç ayaklanmaların bastırılması için de mücadele etmekteydi.

Nihayet, Qing Hanedanı'nın (清朝) merkezi otoritesi gitgide zayıflar. İç ve dış güçlerle verilen mücadeleler, yabancılara tanınan kapitülasyonlar, imparatorluğu mali açıdan umumi bir fakirleşmeye sürüklemekteydi. İktidarın ayakta kalabilmesi için gerekli olan maddi kaynaklar yabancılar tarafından borçlanma yoluyla sağlandıkça, emperyalist güçlere verilen imtiyazlar da zamanla daha fazla artmaktaydı. Çin gittikçe kuvvetlenen bir girdaba kapılmış, felaketin eşiğine doğru sürükleniyordu⁴.

Tüm bu gelişmeler, daha önce bahsedildiği üzere, Çin'de karanlık yıllar olarak tarihe geçmiş olsa da, geleneksel tabuların sarsılmaya başladığı, imparatorlukta köklü değişimlerin tohumlarının atıldığı yıllar olarak da dikkat çekicidir. Çin'deki çalkantılı süreç 1839'daki I. Afyon Savaşı'ndan, 1919 yılındaki Dört Mayıs Hareketi'ne (五四運動) kadar devam eder⁵. Genel bir çerçeve çizmek gerekirse, 18. yüzyılın sonlarında Güncel Yazın Metin Eleştirileri Akımı ile başlayan düşünsel alandaki değişim iklimi, Gong Zizhen (龔自珍), Lin Zexu (林則徐) ve Wei Yuan (魏源) gibi bilge devlet adamlarının ortaya koyduğu fikirlerle olgunlaşmış, 19. yüzyıl sonlarına doğru Kang Youwei (康有為), Liang Qichao (梁啟超) gibi entellektüellerin reformist fikirleriyle pratikte kısmen aşama kaydetmiş, 20. yüzyıla gelindiğindeyse Lu Xun (魯迅) gibi yazar-düşünürlerin etkisiyle zirve noktasına ulaşmıştır.

Tongwenguan'ın Kuruluşu

1864 yılında Taiping isyanının (太平天國之亂) bastırılmasından birkaç yıl önce Çin, içinde bulunduğu ahval ve koşulların tetiklemeyle, merkezi otoritenin yeniden tesisi, eski düzenin canlandırılıp güçlendirilmesi adına bir takım batılılaşma hareketine girişmiştir⁶. 1860'larda başlayıp, yüzyılın sonuna değin devam eden bu hareket tarihe "*Kendi-kendini güçlendirme hareketi*" (自強運動) olarak geçmiştir. Kendi-kendini güçlendirme hareketinin savunduğu felsefe "*Esas ve temel konularda Çin bilimi, pratik konularda ise Batı bilimi ve tekniğinin hedef alınması*" idi⁷. Genel olarak geleceğe dönük yaratıcı, çözüm odaklı ve kalıcı eylemlerdense, hızlı bir şekilde batı bilimi, tekniği, hukuk kaideleri öğrenilerek günlük sorunların aşılması hedeflenmiş, topyekün bir değişimi kucaklayan reform adımları atılamamıştır. Lakin, doğrusal bir tarih görüngesinden incelendiğinde, ufak bir kıvılcım ateşiyle

⁴ Kırilen, *age.*, s. 317

⁵ Kırilen, *age.*, s. 130

⁶ John K. Fairbank, *Çağdaş Çin'in Temelleri 1840-1950*, Doğan Yayınları, Ankara 1969, s. 165.

⁷ Fairbank, *age.*, s. 170.

başlayan ıslahat çalışmaları, zamanla birbirini takip eden yeni ihtiyaçları doğurmuş, batıdan alınan bilim ve teknolojinin tek başına ülkeyi kurtarmak için yeterli olmadığı anlaşılınca, batı sosyal bilimlerine kapıları açmak şart olmuş, bunu batı felsefesi takip etmiş, sonunda kökten bir değişim getiren cumhuriyetçilerin ihtilaline kadar süreç devam etmiştir⁸.

1861 yılında, reformcu kanatta yer alan Qing Hanedanı (清朝) üyesi Yi Xin (奕訢) (Şehzade Gong-恭), saraya sunduğu önergeyle “Zongli Yamen” (總理衙門) adında bir Dışişleri Genel İdaresi ve aynı çatı altında “Tongwenguan” (京師同文館) olarak bilinen bir tercüme-enformasyon biriminin kurulmasını teklif etmiştir⁹. Önergenin saray tarafından kabul edilmesiyle birlikte Pekin’de (北京), 1861 yılında Zongli Yamen (總理衙門), 1862 yılında Tongwenguan (京師同文館) kurulur. Özellikle yabancı dil eğitiminin önemine ilişkin, Yi Xin (奕訢) önergesinde şu sözlere yer vermiştir:

Yabancı ülkelerle müzakere ederken, onların tabiatını anlamak elzemdir. Bugün yabancı dil engeli, yazışmaların tefrik edilememesi, her şeyin düpedüz yanlış anlaşılmasına sebebiyet verirken, onlarla mutabakata varmak beklenebilir mi?... Her bir memleketin durumundan haberdar olmak isteniyorsa, muhakkak öncelikle dil bilgisinden girişmeli işe ki, oyuna gelmeyelim¹⁰.

Yabancılarla temasların günbegün artması, yazışmaların yoğunluğu, sözlü veyahut yazılı müzakerelerde Çin tarafının bilhassa tedbirli olmasını gerektiriyordu. Yi Xin (奕訢), bir yandan bu durumun farkında gözüke de, diğer yandan Zongli Yamen (總理衙門) gibi ara bir kurumun, Tongwenguan’da (京師同文館) yetiştirdiği tercümanlardan faydalanarak yabancı temsilcilerle görüşmeleri yürütmesini saray adına faydalı buluyordu. Böylece hükümdar, yabancılarla birebir temastan uzak tutulacak, yaşanılacak olası bir itibar kaybının önüne geçilmiş olacaktı¹¹. II. Afyon Savaşı’nın hemen sonrasında, sarayın yeni kurumları hızla devreye sokmasının altında yatan önemli bir sebep de, Tianjin Antlaşması’nın (天津條約) 50. maddesinde geçen şu hükümdür¹²:

Majesteleri Kraliçe'nin diplomatik ve konsolosluk temsilcileri tarafından Çinli yetkililere yöneltilen tüm resmi yazışmalar bundan böyle İngilizce olarak yazılacaktır. Şimdilik bunlara Çince bir versiyon eşlik edecektir. Çin, İngilizce öğrenecek öğrencileri tayin ettiğinde ve bu öğrenciler İngiliz diline hâkim olduğunda, Çince belge gönderimine gerek kalmayacaktır. Bu hükümden, İngilizce ve Çince metinler arasında

⁸ Fairbank, *age.*, s. 170.

⁹ Kirilen, *age.*, s. 124

¹⁰ Min Zhao赵旻, “Tongwenguan’ın Gelişim Tarihi ve Katkısı” 京師同文館的发展历史及其贡献. *Chinese Culture Research* 中国文化研究, III/5, Beijing 2000, s. 66-71.

¹¹ Kirilen, *age.*, s. 125

¹² Knight Biggerstaff, *The Earliest Modern Government Schools in China*, Cornell University Press, New York 1961, s. 97-98.

herhangi bir anlam kargaşası olması durumunda, İngiliz Hükümeti'nin metnin İngilizce'sinde ifade edilen anlamını doğru sayacağı anlaşılmaktadır¹³.

Tongwenguan'ın (京師同文館) kuruluşundaki temel amaç, Zongli Yamen'de (總理衙門) istihdam etmek üzere yabancı dil bilen memur yetiştirmek ve Çin-Batı hattındaki diplomasinin sağlıklı bir biçimde yürütülmesini sağlamaktır¹⁴. Ancak, bir yabancı dil okulu olarak kurgulanan Tongwenguan (京師同文館), aynı zamanda bir tercüme dairesi gibi iş görmüştür¹⁵. Zaman içinde müfredatı genişletilen okulda, yabancı dil, bilim, teknik, hukuk, sosyal bilimler olmak üzere, muhtelif alanlarda kaynak teşkil edecek nitelikte kitap çevirileri yapılmıştır. Tongwenguan'ın (京師同文館) bir özelliği de, yüzyıllar boyu, “Dört Kitap, Beş Klasik” (四書五經) üzerine kurulan, Konfüçyüsçü geleneğe bağlı eğitim anlayışını benimseyen Çin'de, modern anlamda ilk devlet okulu olmasıdır. Bu okulun kuruluşunu, Shanghai (上海), Guangzhou (廣州) ve Fuzhou (福州) gibi önemli merkezlerde açılan emsal okullar takip etmiştir. 1900'lere gelindiğinde pek çok şehirde modern okulların açıldığı gözlenmektedir¹⁶.

Çin'de Yabancı Dil ve Çeviri

Çin tarih boyunca hükmettiği geniş topraklarda, kendi içerisinde çok uluslu bir yapıya sahip olduğu gibi, kurulan ve yıkılan hanedanlar, ülke sınırlarını aşan bölgelerde yaşayan toplumlarla ister istemez ilişki kurmak durumundaydı. Bu açıdan bakılacak olursa, Çin'in yabancı dillerle tanışması Zhou Hanedanı'na (周朝) kadar uzanır¹⁷. Savaşan Beylikler (戰國時代) (M.Ö.475-221)¹⁸ döneminde kaleme alınan Liji'nin (Ritler Klasığı-禮記), Wangzhi (Kraliyet Nizamları-王制) bölümünde (36) farklı diller konuşan halkların durumunu tayin etmek için görevlendirilen memurlardan bahsedilir:

Ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan insanlar birbirlerinin dillerini anlayamadılar. Onların beğenileri, ihtiyaçları ve arzuları farklıydı. Görevleri bu insanların fikirlerini anlamak, beğenilerini ve ihtiyaçlarını iletmek olan (memurlar) vardı. Bu memurlara doğuda “ji (寄)”, güneyde “xiang (象)”, batıda “didi (狄鞮)” ve kuzeyde “yi (译)” denirdi¹⁹.

¹³ Antlaşma metninin Çince ve İngilizcesi arasında farklar gözlemlendiğinden, içeriğin daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için makalede her iki dildeki antlaşma metninin harmanlanmış haline yer verilmiştir.

¹⁴ Denis Twitchett ve John K. Fairbank, *The Cambridge History of China (X.Cilt)*, Cambridge University Press, Cambridge 1978, s. 525.

¹⁵ Kırilen, *age.*, s. 140

¹⁶ David Wright, *Translating Science: The Transmission of Western Chemistry into Late Imperial China, 1840-1900*, Brill Academic Publishers, Leiden 2000, s. 295.

¹⁷ Çile M. Kalkan ve Aylin Y. Şaşmaz, “Çin Çeviri Tarihinde Batı Etkisi ve Modernleşme Girişimleri: ‘Tongwen Guan (同文館)’ Çeviri Okulu Örneği”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.25, Kırklareli 2021, s. 892.

¹⁸ Savaşan Beylikler döneminin başlangıç tarihi tartışmalı olmakla birlikte, bu makalede ünlü tarihçi Sima Qian'in tespit ettiği M.Ö.475 tarihi esas alınmıştır.

¹⁹ Kalkan ve Şaşmaz, *agm.*, s. 893.

Song Hanedanı (宋朝) (M.S.960-1279) döneminde Wang Zhaoyu (王昭禹) tarafından derlenen “*Zhou Ritleri Üzerine Meşruhat*” (周禮詳解) adlı eserin otuz dördüncü tomarında (8), yabancı devletlerle yapılan görüşmelerde tercümanlık yapan devlet memuru Xiang Xu'nun (象胥) bahsi geçer:

Xiang Xu'nun (象胥) görevleri, Man (蠻), Yi (夷), Min (閩), He (貉), Rong (戎) ve Di (狄) kavimlerinden elçileri karşılamak, onlara imparatorun sözlerini iletmek ve açıklamaktır, böylece bu devletlerle uyumlu bir ilişki sürdürüldü. Bu devletlerin elçileri veya başkanları imparator ile görüşmeye geldiklerinde, Xiang Xu (象胥) protokole katılır, diplomatik dili kullanarak, onlar adına tercümanlık yapardı²⁰.

Han Hanedanı (漢朝) (M.Ö.202–M.S.220) döneminde Budist öğretinin Çin'e girişiyle birlikte, çeviri alanında Çin'de yeni bir pencere açılmıştır. Song Hanedanı'na (宋朝) (M.S.960-1279) kadar yoğun bir biçimde, Budist rahipler tarafından dini metin çevirileri yapılmıştır²¹. Çin medeniyetinin zirve noktasına ulaştığı Tang Hanedanı (唐朝) (M.S.618-907) devrinde, resmi bir kurum olarak tercüme bürosunun kurulduğu, Ming Hanedanı (明朝) zamanında ise başkent Pekin'de (北京) bir tercüme okulunun bulunduğu bilinmektedir. Qing Hanedanı (清朝) döneminde, kuzeydeki sınır bölgelerinde görev alacak, Ruslar ile görüşmelerde tercüme yapacak memur yetiştirmek üzere, 1757 yılında Rus Dil Okulu (俄羅斯文館) kurulmuştur²². Bu okul, 1862 yılında kurulan Tongwenguan (京師同文館) için emsal teşkil etmiş, eğitim, öğretim ve idari yönetmelikler belirlenirken, sık sık Rus Dil Okulu'nun (俄羅斯文館) yapısı gözden geçirilmiştir.

Yabancı dil ve bilhassa çeviri noktasında, yabancıların Çin'deki çalışmaları da dikkat çekicidir. 17. yüzyılda misyonerlik gayesiyle Çin'e gelen Cizvit papazları batı bilimsel eserlerini Çinceye çevirmiştir. Batıdan gelen matematik, geometri ve astronomi gibi temel bilimler Çin'e tanıtılmıştır. 19. yüzyılda ise ağırlıklı olarak Protestan misyonerleri batı eserlerini Çinceye aktarmaya devam etmişlerdir²³.

Çin ile Batı arasındaki yabancı dil sorunu, diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine ket vurduğundan dolayı, Tongwenguan (京師同文館) gibi bir kurumun vücut bulmasına İngilizlerin desteği aşikârdır. II. Afyon Savaşı'ndan sonra, Pekin'de (北京) kurulan İngiliz elçiliğinin temel hedefi, kuşatılmış durumdaki Qing Hanedanı'nın (清朝) ayakta kalmasını sağlamaktır. Elbette bunun en önemli sebebi, “Eşit Olmayan Anlaşmalar” (不平等條約) ile elde edilen kapitülasyonlar ve menfaatlerin uzun vadede güvence altında tutulması, ticari girişimlerin zarar görmesine ve mevcut diplomasinin baltalanmasına engel olmaktır²⁴. Mamafih Tongwenguan (京師同文館) henüz kurulmadan önce yabancıların Çince öğrenmeye

²⁰ Kalkan ve Şaşmaz, agm., s. 893.

²¹ Kalkan ve Şaşmaz, agm., s. 893.

²² Biggerstaff, *age.*, s. 96.

²³ Fairbank, *age.*, s. 171.

²⁴ Melissa Mouat, “The Establishment of the Tongwen Guan and the Fragile Sino-British Peace of the 1860s”, *Journal of World History*, 26/4, Honolulu 2016, s. 734.

başladıkları gözlemlenmektedir. 1850’li yıllarda, İngiliz sefiri Fredirick Bruce’ye hizmet veren Thomas Wade, Çin ile ilişkilerde somut bir gelişme sağlanması için İngiliz sisteminde değişikliğe gidilmesini ve Çince öğrenilmesinin gerekliliğini savunmuştur²⁵. 1753 yılında, Britanya İmparatorluğu’nun doğu ve güneydoğu Asya’da tek yetkili ticari vekili olarak göze çarpan Doğu Hindistan Kumpanyası, Çinlilerle iletişim sorununu çözmek adına, çalışanlarını Çince öğrenmeye teşvik etmiş, dili öğrenip akıcı bir seviyede konuşanlara mükâfatlar dağıtmıştır²⁶. Emperyalist güçlerin Çin gibi büyük bir ülkenin zengin kaynaklarını ele geçirmek ve ülke üzerinde egemenlik kurmaları için yerel halkın dilini, kültürünü ve tarihini öğrenmeleri zaruridir. 1832-1851 yılları arasında Guangdong (廣東) bölgesinde faaliyet gösteren, Sinoloji alanında ilk önemli yayınlardan biri olarak anılan “*The Chinese Repository*”nin 1833 tarihli yayınında geçen bir tabirden dilin önemi ortaya çıkmaktadır: “*Böyle bir bilgiye mazhar olmak, yabancıları hem Çince, hem de Çinliler üzerinde güçlü ve tesirli bir hale getirecektir.*”²⁷ Tekrar hatırlatılması gereken diğer bir konu da “*misyonerlik*” faaliyetleridir. Çin gibi büyük bir nüfusun o dönemde hristiyanlaştırılması demek, “*ebedi hakikat*”in (İncil), insanlığın neredeyse yarısına aktarılması demektir²⁸. Binaenaleyh, Çin’de bulunan papazlar bu kutsal misyonu gerçekleştirmek üzere, ülkenin çeşitli yerlerinde, farklı Çince lehçelerini öğrenerek dini vaazlar vermişler, çeviri çalışmaları yapmışlardır.

Yeniden Çin tarafına dönülecek olursa, 19. yüzyılın başlarından itibaren batıya olan ilginin ayak sesleri “*değişim*” esasına dayalı yeni fikirlerin ortaya çıkmasıyla duyulmaya başlar. Değişim fikrini körükleyen dayanak İlkbahar-Sonbahar (春秋時代) adlı klasik kitabın Gong Yang Açıklaması’na (公羊傳) ilişkin tartışmada yatmaktadır. Bu tartışma Güncel Yazın Metin Eleştirileri Akımı’nı meydana getirmiştir. Wei Yuan (魏源) ve Gong Zizhen (龔自珍) gibi âlim devlet adamları, iktidarın güncel koşullara göre geleceğe dönük planlar yapmasının zaruri olduğunu savunurlar. Özellikle Wei Yuan’ın (魏源) devrim niteliğinde olan fikirleri dikkat değerlidir. Wei Yuan (魏源) ilk defa “*Yabancıları örnek alarak onları denetim altına alma*” (師夷制夷) düşüncesini dile getirmiştir²⁹. Bu düşünceye göre, Çin’in içinde bulunduğu çıkmazdan çıkıp feraha ermesinin yegâne yolu, yabancıların bilim ve tekniğini öğrenip, bu konularda ihtisaslaşmak ve yabancıların Çin’i yarı bir sömürge haline getirdiği yöntemleri onlara karşı kullanmaktır. Yaşadığı dönemde Wei Yuan (魏源), batılı teknisyenlerin Çin’e davet edilmesini, askeri alanda reformlar yapılmasını, Çinli öğrencilerin eğitim almak üzere yurt dışına gönderilmesini tavsiye etmiştir³⁰.

²⁵ Mouat, agm., s. 734.

²⁶ Mouat, agm., s. 738.

²⁷ The Chinese Repository, II/1, Mayıs 1833, s. 4-5.

²⁸ Mouat, agm., s. 739.

²⁹ Kırilen, age., s. 54

³⁰ Kırilen, age., s. 55-56

Devlet yönetiminde değişimin elzem olduğunu savunan Gong Zizhen (龔自珍) ise şöyle der: “Geçmişten günümüze değişmeden kalan hiçbir yasa yoktur.”³¹ 1838 yılında İmparatorluk Komiseri ünvanıyla afyon ticaretini yasaklamak üzere Guangzhou’ya (廣州) gönderilen Lin Zexu’nun (林則徐) bu görevi almasına en çok heyecanlananlardan biri, Gong Zizhen (龔自珍) olmuştur. Hatta Lin Zexu’ye, (林則徐) görevini yerine getirdiği sırada karşılaşılabilecek olası bir İngiliz saldırısına karşı güney sahillerindeki savunma hattını güçlendirmesi nasihatında bulunmuştur. Devrin önemli isimlerinden olan Lin Zexu (林則徐), güneydeki durumun vahametinden etkilenmiş, görevde kaldığı süre boyunca yabancı dildeki yayınları tercüme ettirerek, otuzu aşkın ülkenin coğrafi bilgileri ve tarihleri hakkında “Dört Kıtanın Kayıtları” (四洲志) adı altında bir derleme çalışması yapmıştır³². 1841 yılında, I. Afyon Savaşı’nın sonuçlarından sorumlu tutulan Lin Zexu (林則徐), sürgün yolunda, Jiangsu Zhenjiang’dayken (江蘇鎮江) Wei Yuan (魏源) ile bir araya gelme şansını bulmuş, Dört Kıtanın Kayıtları’nın (四洲志) taslağı ve diğer derlediği notlarını Wei Yuan’e (魏源) vermiştir. Kendi arşivinde topladığı Çinceye tercüme edilmiş yabancı kaynakları, Lin Zexu’nun (林則徐) notlarıyla birleştiren Wei Yuan (魏源), dönemin önemli kitapları arasında sayılan “Deniz aşırı Ülkelerin Coğrafi Kayıtları” (海國圖志) adlı eserini meydana getirmiştir³³. Ayrıca 1839 yılında Lin Zexu (林則徐), Amerikalı diplomat Peter Parker’dan, Emerich de Vattel’in 1758 yılında yayımlanan “Uluslararası Hukuk” (Le Droit des Gens) kitabını çevirmesini talep etmiş, kitabın belli bölümlerinin Çinceye çevirisi yapılmıştır³⁴. Bu çalışmaların değeri azımsanamayacak ölçüde olsa dahi, esasen çeviri konusunda somut bir ivme kazanılması Tongwenguan’ın (京師同文館) kuruluşundan sonra gerçekleşmiştir.

Okulun Gelişimi ve Muhalif Kanat

1862 yılında Tongwenguan’ın (京師同文館) kuruluşu, çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Okulu faaliyete geçirmek için öncelikle yabancı dil bilen eğitimci istihdam edilmeliydi. Bu amaçla Zongli Yamen (總理衙門), Liangguang³⁵ (兩廣) ve Jiangsu (江蘇) genel valiliklerinden okulda çalışabilecek yetkinliğe sahip nitelikli personel talebinde bulunur. Ancak bu arayış başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Valiliklerden olumlu bir yanıt gelseydi dahi, Pekin (北京) sefirliğine cerrah olarak atanan Dr. D.F. Rennie, bunun mevcut koşullarda mümkün olamayacağını tespit etmektedir: “Böyle bir tahaddüt... şimdi yerine getirilseydi, makam herhalde

³¹ Kırilen, *age.*, s. 51

³² “Dört Kıtanın Kayıtlarında (四洲志) yer alan bilgilerin çoğunun, İskoç coğrafyacı Hugh Murray’nin 1834 tarihli “An Encyclopaedia of Geography” eserinden derlendiği düşünülmektedir. Ayrıca eserin başlığında dört kitadan söz edilse de, içeriğinde yer alan ülkeler aslında beş kıtaya yayılmış durumdadır.

³³ Agawa Shuzo, “An Essay on the Contributions 《海国图志》 (Haiguotuzhi) Had in Modern East Asia’s Assimilate of Overseas Developments”, *Japonya Araştırmaları* 日本学研究, C. 30, 2020, s. 23.

³⁴ Gürhan Kırilen, “Reformcu Kişiliğiyle Kang Youwei ve Türkiye Seyahatnamesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/6, Edirne 2013, s. 133.

³⁵ Guangdong ve Guangxi eyaletleri kastedilmektedir.

*Pekin’de bir ‘Pidgin İngilizcesi’³⁶ kürsüsüne dönüşürdü.*³⁷ Okul için Çinli hocalar bulunamadığından, saraya sunulan bir bildiriyle, uygun kişilerin yabancılar arasından seçilmesinde bir sakınca görülmemesi gerektiği anlatılmıştır. Bu noktada en büyük çekince muhalif kanatın vereceği tepkiydi ki, muhalefetin başını tutan Hanlin Akademisi (翰林院) Başkanı Wo Ren’in (倭仁) yabancı öğretmenler hakkındaki düşünceleri çok açıktır: “*Bir Çinli asla barbarları hoca olarak kabul edemez.*”³⁸ Yabancıların hoca olarak seçilmesi herhangi bir Çinli için utanç verici bir durum olarak ortaya konmaktadır. Bunda Çinlilerin yıllarca kendilerini ahlak ve erdem sahibi, medeni bir toplum olarak görürken, yabancıları barbar olarak tanımlaması rol oynamaktadır. Bu tutum, okulun öğrenci alımı aşamasında da boy gösterecektir. Neredeyse okul kapanana dek, muhalefetin benzer itirazlarıyla sık sık karşılaşmıştır. 19. yüzyılın sonudaki bu sağduyudan yoksun çıkışların, David Wright tarafından Kültür Devrimi (文化大革命) (1966-1976) sırasındaki sloganlara benzetilmesi ayrıca dikkat çekicidir.³⁹

Nitekim yabancı öğretmenlerin istihdam edilmesi saray tarafından kabul görmüştür. Thomas Wade’nin tavsiyesiyle, 1862 yazında kiliseye bağlı bir İngiliz misyonerliğinden John Shaw Burdon, İngilizce öğretmeni olarak okula kabul edilir. Hemen öncesinde, Wade’ye dersler dışında dini telkinlerin verilmesine müsamaha edilmeyeceği peşinen bildirilmiştir⁴⁰. Okul içinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunulması, Çin tarafının kırmızıçizgilerinden biriydi. Bu endişeye rağmen, okuldaki ilk hocanın misyonerler arasından seçilmesi ilginçtir. Pekin’deki (北京) İngiliz diplomatlar kendi içlerinden Çinceye haiz kabiliyetli birini okul için feda etmek durumunda kalmayacaklarından, başpsikoposluk da kendine bağlı bir vekilin, Tongwenguan (京師同文館) aracılığıyla başkentte bulunmasından hoşnuttu⁴¹. Burdon, sadece bir sene çalışmış, 1863 senesinde Pekin’de (北京) bir misyoner okulu açarak Tongwenguan’dan (京師同文館) ayrılmıştır. Aynı yıl, Burdon’un yerine John Fryer gelmiş, onun da okuldan ayrılmasının ardından 1864 yılında yerine William Alexander Parsons Martin geçmiştir. Burdon ve Fryer’in okuldaki etkinlikleri müphemdir. İkisinin de başkent ve çevresinde konuşulan Çinceyi (Mandarin) anlamadıkları ve derslerde öğrencilerle iletişim sorunu yaşadıkları bilinmektedir. Martin’in işe koyulmasıyla okulun gelişiminde belli bir aşama kaydedilebilmiştir.

1862 yılında saraya sunulan bir önergeyle Rus Dil Okulu’nun (俄羅斯文館) Tongwenguan’a (京師同文館) dâhil edilmesi talep edilmiştir. Yapılan teftişte öğrenciler bir tarafa, Rus okulundaki beş hocadan yalnızca bir tanesinin iyi kötü

³⁶ İngilizce ve Çince sözcüklerin harmanlanmasıyla ortaya çıkan basit bir iletişim dilidir. 17. ve 19. yüzyıllarda Çin’in Kantonca konuşulan liman kentlerinde, çoğunlukla tüccarlar tarafından kullanılırdı.

³⁷ Mouat, agm., s. 741.

³⁸ Wright, age., s. 297.

³⁹ Wright, age., s. 297.

⁴⁰ Biggerstaff, age., s. 99.

⁴¹ Mouat, agm., s. 746.

Rusça'dan anladığı tespit edilmiştir. Talep saray tarafından onaylanır⁴². Böylece 1863 yılında okulda Rusça ve ilaveten Fransızca eğitimine de başlanmış olur. 1866 yılında, öğrencilerden üçü kısa bir keşif turu için Avrupa'ya gönderilir. Öğrenciler üç buçuk ay boyunca İngiltere ve Fransa başta olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerini ziyaret edip fabrikaları, müzeleri gezmişler, gittikleri yerlerde devlet erkânıyla görüşme şansı bulmuşlardır⁴³.

1866'da Zongli Yamen (總理衙門), yabancı dil dışında bilimsel derslerin müfredata eklenmesini saraya teklif etmiş, ancak bu teklif kabul görmemiştir. Bu radikal atılımın dayanağı, matematik, geometri, mekanik, fizik, kimya gibi müspet ilimlerin ülkeyi güçlendirmek için vazgeçilmez gereçler olduğu kanısındır⁴⁴. Ancak muhalif kanattan itirazlar gecikmez, ülkeyi güçlendirmenin esas yolunun, ahlaki güçlendirmek olduğu iddia edilmekle birlikte, buharlı gemilerin ya da silahların üretim prensiplerini öğrenmenin bir fayda sağlamayacağına inanılmaktadır. Wo Ren (倭仁) “ikiyüzlü ecnebilerin bildiklerini olması gerektiği gibi aktarmayacağından” dert yanar. Üstelik ona göre “tarih boyunca matematikle gerilemenin önünü kesip ülkeyi selamete çıkaran” olmamıştır⁴⁵. Bilime olan karşıtlık ve duyulan öfkenin yanı sıra, bilimin yabancılardan öğrenilecek olması da muhalifler için adeta bir gurur meselesine dönüşmüştür. Tongwenguan'a (京師同文館) karşı duyulan öfke, eleştirileri öyle bir noktaya getirir ki, 1867 yazında ülke genelinde hüküm süren kuraklığın, kutsal göğün Tongwenguan'ın (京師同文館) varlığına karşı duyduğu memnuniyetsizlikten kaynaklandığı ortaya atılır⁴⁶. Nihayetinde bu karşıtlık, çeşitli dedikoduların, vesveselerin halk arasında yayılmasına neden olur, okula karşı şüpheli bir yaklaşım zuhur eder. Haliyle kayıt için başvuran öğrenci sayısında gözle görülür bir azalma yaşanır.

1867-1874 yıllarında Tongwenguan'da (京師同文館) İngilizce öğretmeni olarak görev alan Michael John O'Brien öğrencilerin kalitesinden yakınmaktadır. Okuldaki öğrencilerin düşkün sancaktar aileleri mensubu olduğunu, eğitim açısından bir gelecek vaatmediklerini, aynı zamanda yabancı hocalardan eğitim aldıkları için hemşehrileri tarafından hor görüldüklerini dile getirmiştir⁴⁷. Ayrıca öğrenci profilini oluşturanlar, umumiyetle orta yaşlı işsiz güçsüz takımıydı. Bu noktada Çin'deki diğer bir sorundan bahsetmek uygun olacaktır. Çin'de 1905 yılına kadar, takriben 1300 yıl boyunca “Keju” (科舉) adı verilen, devlet kademelerine memur yerleştirme sınavları düzenlenmiştir. Sınav, sadece zadegân sınıfına değil, toplumun tüm kesimlerine açık olduğundan, parlak bir geleceğe sahip olmak isteyen bireyler için mühim bir yere sahipti. Bu minval üzere okula kaydolan öğrencilerin çoğu, müfredattaki derslere odaklanacakları yerde, memuriyet sınavlarına hazırlanmak

⁴² Biggerstaff, *age.*, s. 102.

⁴³ Biggerstaff, *age.*, s. 107.

⁴⁴ Biggerstaff, *age.*, s. 109.

⁴⁵ Biggerstaff, *age.*, s. 114.

⁴⁶ Biggerstaff, *age.*, s. 119.

⁴⁷ Biggerstaff, *age.*, s. 124.

adına, boş zamanlarını Konfüçyüsçü klasikleri çalışarak, sekiz bacaklı makale yazımı alıştırmaları yaparak geçiriyorlardı⁴⁸.

1872 yılına gelindiğinde sekiz yıllık temel eğitim programına göre düzenlenen müfredat aşağıdaki gibiydi⁴⁹:

1. Yıl Okuma, yazma ve konuşma (Çince)
2. Yıl Okuma, dilbilgisi, cümle çevirisi, konuşma talimi
3. Yıl Coğrafya, tarih, çeviri talimi
4. Yıl Aritmetik, cebir, yazışma çevirileri
5. Yıl Fizik, geometri, trigonometri, çeviri talimi
6. Yıl Mekanik, kalkülüs, denizcilik ve haritacılık, çeviri talimi
7. Yıl Kimya, astronomi, uluslararası hukuk, kitap çevirisi
8. Yıl Astronomi, yerbilim, madencilik, politik ekonomi, kitap çevirisi

Çeviri Çalışmaları

Zongli Yamen'e (總理衙門) kalifiye tercüman yetiştirmek dışında, Tongwenguan'ın (京師同文館) bir başka misyonu da yabancı dildeki eserleri çevirip yayımlamaktı. Okulda eğitim alan öğrenciler, sekiz yıllık programın son iki yılında kitap çevirisi yapmakla yükümlüydü. 1873 yılında eserlerin basımını ve imparatorluk boyunca çeşitli valiliklere dağıtımını münasip bir hale getirmek için Zongli Yamen (總理衙門) ve okulun bulunduğu yerleşkede bir matbaa kurulur⁵⁰. 1870'lerde, mezun olup okulda kalan öğrenciler Zongli Yamen'e (總理衙門) alınıp tercüman olarak kullanılmaktaydı. 1888 yılında yapılan yeni bir düzenlemeyle, Tongwenguan'ın (京師同文館) içinde bir "tercüme dairesi" tesis edilir, okulda öğretilen dört dilden birer tercüman ve asistan bu daireye yerleştirilir⁵¹.

Çeviri yapılacak olan yabancı dildeki eserler genellikle İngiltere ve Fransa'dan sipariş edilirdi. Yurt dışında bulunan diplomatik temsilcilerden batı eserlerinden bir seçki oluşturup Zongli Yamen'e (總理衙門) göndermeleri talep edilmişti. Keza yabancı sefirliklerin hediye olarak takdim ettiği kitaplar da geri çevrilmemiştir. 1896 yılına gelindiğinde okulun kütüphanesinde 2100 adet yabancı dilde kitap bulunduğu saptanmıştır⁵².

Okulun faal olduğu yıllarda, kırka yakın yabancı dildeki eserin çevirisi yapılmıştır. Çin'de geleneksel çeviri yöntemine göre, Çince bilen bir yabancı ya da

⁴⁸ Mouat, agm., s. 749.

⁴⁹ Wright, age., s.301.

⁵⁰ Biggerstaff, age., s. 135.

⁵¹ Biggerstaff, age., s. 134.

⁵² Hongkai Wang 王宏凯, "Tongwenguan'da Kitap Çevirisi'nin Kısa Tarihi" 京師同文館译书史略, *Shoudu Bowuguan Congkan* 首都博物館叢刊, S.1, Beijing 1994, s. 146-147.

yabancı dil bilen bir Çinli sözlü tercümeyle metni açıklar, birlikte çalıştığı Çinli tercüme dinler ve uygun bir dilde yazıya aktarırdı. Lakin bu yöntemin çeviride zaman zaman anlam farklılıklarına sebep olması, çevirinin niteliğine zarar vermesi kaçınılmazdı. Tongwenguan'da (京師同文館) ise çeviri, müfredatın önemli bir parçasıydı, hem okuldaki hocalar iyi seviyede Çince biliyor, hem de öğrenciler yabancı dil öğrenmekle yetinmeyip yıllarca süren çeviri disiplininden geçiyorlardı. Böylelikle öğrenci-öğretmen iş birliğinden çıkan çevirilerin niteliği haliyle çok daha kusursuz olmaktadır⁵³. Bilhassa Martin'in uğraşlarıyla çeviri için bazı temel ilkeler geliştirilmişti ki, bu, okulun çeviri konusundaki hassasiyeti ve ciddiyetini ortaya koymaktadır. Bu ilkeleri beş maddeyle özetlemek gerekirse:

- 1- Kaynak eserin esasından uzaklaşmamak, içeriğe uygunsuz ekleme ve çıkarmalar yapmamak.
- 2- Kaynak eserin muhtevasına sadık kalmakla beraber, aynı zamanda çevirinin üslubunu hedef dile uygun olarak belirlemek.
- 3- Çevirilecek eserin en düzgün baskısını seçmek.
- 4- Çevirilecek metindeki sözcük seçimini Çin'deki yaygın dil alışkanlıklarına göre belirlemek.
- 5- Anlaşılması güç olan örtük ifadeleri dipnot koyarak açıklamak⁵⁴.

1864-1900 yılları arasında, Tongwenguan'da (京師同文館) yapılan çevirilere göz atmak gerekirse, öncelikle hukuk (7) ve astronomi (7) alanındaki eserlerin çevirisine önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu ikisini, yabancı dil (5), matematik (4), kimya (3), tıp (2), fizik (3), tarih (3) ve ekonomi (3) gibi alanlarda ortaya koyulan çeviri eserler takip etmiştir. Dikkat çeken bazı eserlerin listesi aşağıda verilmiştir⁵⁵:

No	Çeviri Eser Listesi		Basım Tarihi
	Özgün Adı	Çince Adı	
1	Elements of International Law	萬國公法	1864
2	La Guide Diplomatique	星輶指掌	1876
3	An Introduction to Practical Astronomy	星學髮軔	1876
4	Introdcution to the Study of International Law	公法便覽	1877
5	English Grammar	英文舉隅	1879

⁵³ Wang, agm., s. 146.

⁵⁴ Wang, agm., s. 147.

⁵⁵ Wang, agm., s. 148.

6	Le Droit International Codifié	公法會通	1880
7	Manual of Political Economy	富國策	1880
8	Leçons Elementaires de Chimie	化學指南	1882
9	Le Manual des Lois de la Guerre	陸地戰列新選	1883
10	Human Anatomy	全體通考	1886

Sonuç Yerine

1895 yılında patlak veren Çin-Japon Savaşı, Çin'in ağır bir bozguna uğramasıyla son bulur. Kendi-kendini Güçlendirme Hareketi'nin de (自強運動) hüsrarla sonuçlanmasına yol açar. Çin'de hanedan'ın meşruiyeti iyice zayıflarken, Japonya bölgesel manada Doğu Asya'da söz sahibi olmaya başlar. Bu sonuç, her iki ülkede eş zamanlı başlayan reform hareketlerinden Japonya'nın (Meiji Restorasyonu ile) muzaffer, Çin'in ise muvaffakiyetsiz çıktığına işaret etmektedir. Tüm bu gelişmeler ışığında, Çin'de daha kökten değişimlerin öngörüldüğü Yüz Gün Reform Hareketi'nin (戊戌變法 / 百日維新) (1898) yürürlüğe geçirildiği görülmektedir. Hareketin bir parçası olarak, bugünkü Pekin Üniversitesi'nin selefi olan modern eğitim kurumu Jingshi Daxuetang (京師大學堂) kurulur⁵⁶. 1899 yılında tezahür eden ve iki yıl boyunca devam eden Boksör Ayaklanması'nın etkisiyle, hem Tongwenguan (京師同文館) hem de Jingshi Daxuetang (京師大學堂) ağır bir darbe alır, iki yıl boyunca iki okulun da kapatılmasına karar verilir. 1902 yılına gelindiğinde, sarayın buyruğuyla Jingshi Daxuetang (京師大學堂) yeniden açılır, Tongwenguan'ın (京師同文館) yetki alanı, Zongli Yamen'den (總理衙門) bu yeni okula devredilir ve Tongwenguan (京師同文館) üniversitenin bünyesine dâhil olur⁵⁷.

Neredeyse okulun kuruluş tarihi olan 1862'den günümüze değin süregelen, başarı ve başarısızlık ekseninde cereyan eden, okul hakkındaki çift kutuplu tartışmaların sığ kaldığı ve kesin bir yargıya varamadığı görülmektedir. Tarafsız bir değerlendirmenin yegâne şartı, tarihi koşulları göz ardı etmemekte yatmaktadır. Makalenin genelinde Çin'in yakınçağ döneminde yaşadığı çalkantılı duruma, sarayın ve toplumun muhafazakâr yapısına ışık tutulmuştur. Binlerce yıl geleneklerin ağır bastığı, bilimin küçük bir zanaat, hatta "kirlenmiş bir ırmak" olarak hor görüldüğü⁵⁸, geniş bir coğrafya ve nüfusa hükmeden bir ülkede, radikal

⁵⁶ Wright, *age.*, s. 307.

⁵⁷ Biggerstaff, *age.*, s. 138.

⁵⁸ Çile M. Kalkan ve Aylin Y. Şaşmaz, "Çeviride Modernleşme Girişimleri: Osmanlı Babıali ve Çin Jiangnan Arsenal Tercüme Bürosu Örneği", *Turkish Studies-Language and Literature*, 16/4, Ankara 2021, s. 2356.

reform hareketlerinin uygulamaya konması bir yana, dile getirilmesi dahi kolay bir iş değildi.

Tongwenguan (京師同文館) kuruluşundan itibaren, aralıksız olarak muhafazakâr kanatın eleştirileriyle boğuşmak durumunda kalmıştır. Bunun neticesinde, ayrıcalıklı bir sınıf olan Sekiz Sancak (八旗) hanelerince okula öğrenci gönderiminde çekimser bir tavır benimsenmiş, okul özellikle ilk yıllarında parlak öğrenci kadrosunu bünyesine katmayı başaramamıştır. Memuriyet sınavlarında gerekli düzenlemeler erken tarihlerde yapılamadığı için bu sınavlara katılıp saray kadrolarında resmi bir mevki elde etmek Tongwenguan'daki (京師同文館) pek çok öğrencinin geleceğe dair hayallerini süslemeye devam etmiş, eğitim programı süresince memuriyet sınavlarına çalışmak öncelikli bir hal almıştır. 1889 yılında yapılan bir eleştiriye göre, okuldan mezun olup yurtdışında tercüman olarak görevlendirilen mezunlar, adamakıllı yabancı dil bilmemekte, resmi görevlerini yerine getirmektense, yabancı yetkililerle entrikalar çevirip diplomatik bir makama yükselmek için tavsiye mektubu almaya uğraştıklarıyla itham edilirler⁵⁹. Sık sık dersleri kıran öğrencilerinden birine çıkışan İngilizce hocası O'Brien, öğrencinin kesin bir tavırla İngilizce öğrenimine karşı duyarsız olduğunu ve o dönemde çoğu öğrencinin aynı zihniyeti paylaştığını aktarmaktadır⁶⁰. Buna ilaveten, Martin'in talebeler hakkındaki tespiti ilginçtir: "...asla kendilerini ikinci bir yabancı dil öğrenimine adamayı gerekli görmemişlerdi... onlara göre bir dilin öğrenimini kotarmak bile eşine az rastlanır bir hüner sayılıyordu..."⁶¹

Mamafih Tongwenguan'ın (京師同文館) ortaya koyduğu somut etkiler de ortadadır. Henüz görev atanması yapılmayan veya yurtdışı görevinden yurda dönen mezunlar, okula geri döndüklerinde, hocalık, editörlük gibi pozisyonlara atanır, Zongli Yamen'in (總理衙門) tercüme dairesinde çalışır ya da çeşitli tercüme projelerine katılırlardı. Yurtdışına gönderilen temsilcilere okuldan mezun tercümanlar eşlik ederdi. 1876 senesinde İngiltere'de açılan sefirlik, sonraki üç sene içinde kalıcı olarak kurulan Berlin, Paris, Washington, Tokyo ve St. Petersburg sefirlikleri için Tongwenguan'dan (京師同文館) tercümanlık yapacak personel talep edilmiştir. Anlaşıyor ki, Çin'in genişletilen hariciye yapısının sağlam bir temele oturtulmasında okulun müspet katkıları olmuştur⁶².

Tongwenguan'ın (京師同文館) başarısızlığına dem vurulan noktalardan biri de çeviri çalışmalarının yetersizliğidir. Bu kanyı desteklemek için en sık başvuru olan sav, aynı dönemde Shanghai'da (上海) çeviri konusunda oldukça aktif bir rol üstlenen Jiangnan Tophanesi'nde (江南大營) yapılan çalışmalardır. Tophanenin bünyesinde kurulan tercüme dairesinde, Tongwenguan'a (京師同文館) oranla çok daha fazla çeviri yapılmıştır. Lakin özünde askeri bir birim olan tophanenin esas amacı buharlı

⁵⁹ Biggerstaff, *age.*, s. 142.

⁶⁰ Biggerstaff, *age.*, s. 146.

⁶¹ Biggerstaff, *age.*, s. 146.

⁶² Biggerstaff, *age.*, s. 147.

gemiler yapmak, silah üretimini öğrenmekti. Burada yapılan tercümelemlerin niteliğini Tongwenguan (京師同文館) ile karşılaştırmak doğru değildir. Zira iki yapının kuruluş amacı çeşitli açılardan birbirinden ayrılmaktaydı. Öncelikle Tongwenguan'da (京師同文館) bilindiği üzere, hukuk, tarih, coğrafya, ekonomi gibi sosyal alanlarda çeviri çalışmaları yapılmış; bu çalışmalar sayesinde devlet idaresi, yabancılarla ilişkiler, hukuki hakların kapsamı gibi konularda, sadece günlük değil, uzun vadede de başvurup fikir edinilebilecek kaynaklar ortaya çıkmıştır. Bilimsel konularda yapılan çeviriler için de benzer bir durum söz konusudur. Tophane, askeri alanda hızlı bir gelişim göstermek ve Çinli mühendisler yetiştirmek adına, uygulamada kullanabileceği materyallere önem verirken, Tongwenguan'da (京師同文館) bilimsel teorileri, yani bilginin özünü barındıran eserler çevrilmiştir⁶³.

Nihayetinde, Tongwenguan'ın (京師同文館) faaliyetlerini küçümsemek, okulu başarısız bir deneme olarak addetmek haksızlık olur. Yapılan çevirilerin Çin'de modern düşüncenin yayılmasına ön ayak olması bir tarafa okul, hariciye yapısının güçlendirilmesine katkıda bulunmuş, kalifiye tercüman ve öğretmenler yetiştirmiş, bugün Çin'in en önemli yüksek eğitim kurumlarından olan Pekin Üniversitesi'ne örnek teşkil etmiştir⁶⁴.

Kaynakça

Biggerstaff, Knight, *The Earliest Modern Government Schools in China*, Cornell University Press, New York 1961.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Fairbank, John K., *Çağdaş Çin'in Temelleri 1840-1950*, Çev. Ünsal Oskay, Doğan Yayınevi Ankara, 1969.

Kalkan, Ç. M. & Şaşmaz, A. Y., "Çin Çeviri Tarihinde Batı Etkisi ve Modernleşme Girişimleri: 'Tongwen Guan (同文館)' Çeviri Okulu Örneği", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.25, Kırklareli 2021, s. 892-909.

Kalkan, Ç. M. & Şaşmaz, A. Y., "Çeviride Modernleşme Girişimleri: Osmanlı Babiali ve Çin Jiangnan Arsenal Tercüme Bürosu Örneği", *Turkish Studies-Language and Literature*, 16/4, Ankara 2021, s. 2347-2361.

Kırilen, Gürhan, "Reformcu Kişiliğiyle Kang Youwei ve Türkiye Seyahatnamesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/6, Edirne 2013, s. 121-160.

Kırilen, Gürhan, *Çin'de Afyon Savaşları*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

Mouat, Melissa, "The Establishment of the Tongwen Guan and the Fragile Sino-British Peace of the 1860s", *Journal of World History*, 26/4, Honolulu 2016, s. 733-755.

Shuzo, Agawa, "An Essay on the Contributions 《海国图志》 (Haiguotuzhi) Had in Modern East Asia's Assimilate of Overseas Developments" 试论《海国图志》对近代东亚获取

⁶³ Wright, *age.*, s. 311.

⁶⁴ Biggerstaff, *age.*, s. 153.

海外信息的贡献. Çev. Wang Lianwang王连旺, *Japonya Araştırmaları* 日本学研究, C. 30, 2020, s. 23-48.

Twitchett, Denis ve Fairbank, John K., *The Cambridge History of China*. X.Cilt, Cambridge University Press, Cambridge 1978.

Wang, Hongkai王宏凯, “Tongwenguan’da Kitap Çevirisi’nin Kısa Tarihi” 京师同文馆译书史略, *Shoudu Bowuguan Congkan* 首都博物馆丛刊, S.1, Beijing 1994, s. 146-153.

Wright, David, *Translating Science: The Transmission of Western Chemistry into Late Imperial China, 1840-1900*, Brill Academic Publishers, Leiden 2000.

Zhao, Min赵旻, “Tongwenguan’ın Gelişim Tarihi ve Katkısı” 京师同文馆的发展历史及其贡献, *Chinese Culture Research* 中国文化研究, III/5, Beijing 2000, s. 66-71.

**Atatürk'ün Kız Kardeşi Makbule Atadan
Hanımefendi'nin Hayatı***

The Life of Atatürk's Sister Lady Makbule Atadan

İbrahim ÇOBAN**

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
11.10.2022	08.12.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Çoban, İbrahim, "Atatürk'ün Kız Kardeşi Makbule Atadan Hanımefendi'nin Hayatı", <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 18-40.			

ÖZET

Cumhuriyetin kurucusu ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan Hanımefendi, yalnızca Atatürk'ün kız kardeşi olması sebebiyle değil, tanık olduğu olaylar sebebiyle de Cumhuriyet Tarihi açısından önem arz etmektedir. Makbule Atadan, II. Abdülhamit, Meşrutiyet, Cumhuriyet devirlerini yakından görmüş bir kişi olarak, Atatürk'ün fikirleri ile yetişmiş önemli bir Cumhuriyet kadınıdır. Selanik, İstanbul ve Ankara şehirlerindeki yaşantılarında birçok önemli olaya şahitlik ederek, ön plana çıkmıştır. Makbule Atadan, ağabeyi Atatürk'ün her daim yanında olduğundan Cumhuriyet ve devrimlerine yakından şahit olmuş Cumhuriyetin temsilcisi haline gelmiştir. Her gittiği yerde bir sembole dönüşmüştür. Makbule Hanım hayatı boyunca Atatürk'le kalmış, onun ölümü sonrası unutulmuş, içine düştüğü zorluklardan dolayı gerekli kurumlardan yardım istemiştir. Hayatının son dönemlerinde ağır bir hastalık sebebiyle acı çekerek yaşamış ve Atatürk'ün şehri olan Ankara'da vefat etmiş ve bu şehre defnedilmiştir. Bu çalışma ile Makbule Hanım'ın hayatına dair bilinmeyenlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Makbule Atadan, Atatürk, Cumhuriyet, Ankara, İstanbul, Selanik.

* Bu çalışma Doç. Dr. Ahmet Demir danışmanlığında İbrahim Çoban tarafından hazırlanan "Bir Cumhuriyet Kadını: Atatürk'ün Kız Kardeşi Makbule Atadan" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale/TÜRKİYE, 184412005@kku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6040-7545.

ABSTRACT

Lady Makbule Atadan, sister of the Great Leader Mustafa Kemal Atatürk, the Founder of the Republic, is important for the History of the Republic not only because she is Atatürk's sister, but also because of the events she witnessed. Makbule Atadan is an important Republican woman who was brought up with Atatürk's ideas, as a person who has seen the II. Abdulhamid, constitutional monarchy and republic periods closely. She came to the forefront by witnessing many important events in her life in Thessaloniki, Istanbul and Ankara. Since Makbule Atadan was always with her brother Atatürk, she closely witnessed the Republic and Revolutions. She became the representative of the Republic and a symbol wherever she goes. While Lady Makbule stayed with Atatürk throughout her life, she was forgotten after Atatürk death, and asked for help from the necessary institutions due to the difficulties she fell into. She suffered from a serious illness in the last years of her life and died in Ankara, the city of Atatürk, and she was buried in this city. With this study, it is aimed to reveal the unknowns about Lady Makbule's life.

Keywords: Makbule Atadan, Atatürk, Republic, Ankara, Istanbul, Thessaloniki.

Giriş

Cumhuriyet tarihinde önemli isimler arasında yer almış olan Makbule Atadan Hanımefendinin hayatına dair bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Atatürk'ün kız kardeşi olmasına rağmen biyografisi konusunda çok araştırma yapılmamıştır. Nitekim bu nedenle Makbule Hanım'ın hayatına dair bilgileri, yayımlanan anılardan ve gazetelerden edinebiliyoruz. Makbule Hanım, Cumhuriyet'in ilanından sonra ağabeyi Atatürk'ün bekâr bir Cumhurbaşkanı olması sebebiyle birçok davet ve törende protokolde yanında yer almıştır. Bu nedenle devamlı olarak göz önünde olmuştur. Atatürk'ün hayatta olduğu dönemde oldukça ferah bir hayat sürmüş olan Makbule Hanım, onun vefatı sonrasında unutulmuş ve çeşitli hastalıklar ile maddi sıkıntılar yaşamıştır. Atatürk hayatta iken de ömrünün son döneminde de onu unutmamış ve şahsi servetinden aylık ona maaş bağlamıştır. Makbule Hanım, Atatürk'ün vefatından sonra unutulmuş olsa da Ulu Önder'in hayatı boyunca yaptıklarının en yakın tanığı olması kendisini önemli bir hale getirmiştir. Bununla alakalı olarak birçok gazeteci kendisiyle röportaj yapmış, bunlar gazete ve dergilerde yayınlanmıştır. Makbule Hanım, üç farklı şehirde, üç farklı siyasi döneme tanık olmuştur. Onun Atatürk'ün kız kardeşi olması, Cumhuriyet'in ilk döneminde bir Cumhuriyet Kadını imajını yansıtmaya gibi etkenler onun hayatını bütün bilinmeyenleriyle ortaya koymayı önemli bir hale getirmiştir. Bu çalışma, Makbule Hanım'ın hayatına dair bilinmeyenleri yaşamış olduğu üç farklı şehir üzerinden ele almayı hedeflemiştir.

Selanik Dönemi

Makbule Hanım'ın Çocukluk ve Eğitim Yılları

Makbule Hanım, 1885 yılında Selanik'teki Pembe Ev'de doğmuştur. Ancak, doğum tarihi konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda 1885, bazı

kaynaklarda ise 1892 olarak geçmektedir. Bu yanlışlıkların yapılmasının nedeni Makbule Hanım'ın babası Ali Rıza Efendi'nin vefat tarihiyle ilgili belirsizlik olmasıdır. Mustafa Kemal, okula başladıktan bir süre sonra yani 7 yaşında iken babasının vefat ettiğini söylemiştir¹. Bu bilgiyi destekleyici olarak Tarihçi Vasilis Dimitriadis, Ali Rıza Efendi'nin Şerî Mahkeme tarafından mal varlıklarının tespit edildiği 13 Nisan 1887 tarihli Yunan Arşivi'ndeki belgeye göre bu tarihten önce Ali Rıza Efendi'nin vefat etmiş olabileceğini iddia etmektedir². Yukarıdakilere ilave olarak son dönemde Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge ile Ali Rıza Efendi'nin görev süresi, emeklilik ve vefat tarihine dair bilgilere de kesin olarak ulaşılmıştır. Buna göre Ali Rıza Efendi 23 Mayıs 1886 tarihinde vefat etmiştir³. Verdiği röportajlara göre babası vefat ettiğinde Makbule Hanım bir yaşında, kardeşi Naciye de bir aylıktır. Makbule Hanım'ın 1885 yılında doğduğu anlaşıldığına göre Cebeci Asri Mezarlığında medfun bulunduğu başucu kitabesindeki 1892 tarihinin de 1885 olarak değiştirilmesi gerekmektedir.

Makbule Hanım, babasının vefatıyla birlikte çok küçük yaşta yetim kalmıştır. Büyük bir ihtimalle Zübeyde Hanım yaşadığı ekonomik zorluk nedeniyle Pembe Ev'i kiraya vererek geliri ile de yaşantısını sürdürmüştür⁴. Bu kiraya verme döneminde Zübeyde Hanım, Pembe Ev'in hemen bitişiğindeki Küçük Ev olarak adlandırdıkları eve yerleşerek Selanik'te üç çocuğuyla yaşamaya devam etmiştir. Ailenin içine düştüğü zorluğu gören Zübeyde Hanım'ın ağabeyi Hüseyin Efendi, Selanik Langaza'da kâhyalık yapmakta olduğu çiftliğe kız kardeşi ve yeğenlerini alıp götürmüştür⁵. Çiftliğe giden aile çiftlik hayatı ile üzüntülü günleri geride bırakmaya başlamıştır. Çiftlik dönemi küçük Mustafa'nın Okulu nedeniyle sona ermiş, Zübeyde Hanım, oğlu Mustafa ve küçük kızı Naciye ile Selanik'e geri dönmüştür. Bu sırada küçük Makbule anneannesi ve dayısı ile çiftlikte kalmaya devam etmiştir⁶. Makbule Hanım bu çiftlik hayatı içerisinde ağabeyi ile yaşadıklarına dair birçok anı aktarmıştır. Bu anılar kulübe inşa etmek, karga bekçiliği yapmak, çiçek yetiştirmektir. Makbule Hanım'a göre çiftlikte kaldıkları dönemde annesi Zübeyde Hanım acılarını bir nebze olsun unutmıştır. Selanik'e geri dönen aileye Makbule de katılmış, evde annesi ve kız kardeşi ile vakit geçirirken küçük Mustafa da eğitimine devam etmiştir.

¹ Ahmet Emin Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçesi Hayatı", *Vakit Gazetesi*, İstanbul 10 Ocak 1922.

² Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi; Selanik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, Çev. Gülsün Aksoy Aivali, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 19.

³ Mehmet Ali Öz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset Yayınları, İstanbul 2014, s. 57.

⁴ Dimitriadis, *age.*, s. 22.

⁵ Makbule Atadan, *Büyük Kardeşim Atatürk*, Ka Kitap, İstanbul 2016, s. 108-109.

⁶ Atadan, *age.*, s. 146-147.

Makbule Hanım'ın okula gitme çağında Selanik'te kız çocuklarının okuma imkânlarının bulunduğunu biliyoruz⁷. Ancak dönemin getirdiği şartlar ve kozmopolit bir şehir olan Selanik'in durumu nedeniyle Zübeyde Hanım ve Mustafa Kemal, Makbule Hanım'ın daha güvenli bir yerde eğitim almasını istemişlerdir. Mustafa Kemal'in kız kardeşini okula göndermemesinin nedeni kız çocuklarının okula gitmesini istemediğinden değil, o sırada Selanik'teki koşulların uygun olmamasından dolayıdır. Makbule Hanım da, özel ders olarak eğitim görmüş ve kendisini yetiştirmiştir⁸. Makbule Hanım'ın resmi bir kurumdan eğitim almaması sebebiyle hakkında kötü yorumlar yapılmış ve kavgacı, sözünü sakınmaz bir kimse olarak nitelendirilmiştir⁹. Her ne kadar okula gidemese de, Makbule Hanım kendisini geliştirmiştir. Gazete ve dergilere vermiş olduğu röportajlarındaki bilgilerde dünyada ve ülkesindeki olaylara farklı bakış açısı getirdiği ve olayları analiz etmesindeki muhakeme yeteneği dikkat çekmektedir.

Üvey Baba Ragıp Bey ve Makbule Hanım

Makbule Hanım, Selanik'teki günlerde annesinin çok genç yaşta dul kalması sebebiyle çevreden sık sık evlenme teklifleri aldığını ancak onun, çocukları için bu tekliflere sıcak bakmadığını anlatmıştır. Hüseyin dayısının aracı olması ile Teselya'lı Lalot oğlu Ragıp Bey, birkaç defa Zübeyde Hanım ile evlenmek istemiş ancak o, önce oğlunun tepkisi nedeniyle reddetmiş ardından da kabul etmiştir. Makbule Hanım, annesinin ikinci evliliğinin bahtiyarlık içinde geçtiğini, Ragıp Bey'in Zübeyde Hanım'ın çocuklarına karşı bir baba sevgisi içinde olduğunu anlatmaktadır¹⁰. Makbule Hanım, bu evliliğin tarihi konusunda ağabeyinin Selanik Askeri Rüştüyesi'nin son sınıfında iken gerçekleştiğini söylemektedir¹¹. Zübeyde Hanım evlendiğinde Mustafa ve Makbule için psikolojik de olsa bir üvey baba ve üvey kardeşler sorunu baş göstermiş olmalıdır. Mustafa, bu nedenle evi terk etmiş ve halasının yanında kalmaya başlamıştır¹². Makbule ise en azından evi terk etmeyip annesi ile kalmaya devam etmesi ve annesinin evliliği için en bahtiyar dönem olarak bahsetmesi, üvey baba Ragıp Bey için olumlu tavır takındığını göstermektedir.

Makbule Hanım'ın İlk Evliliği

Makbule Hanım'ın Selanik'teki hayatına dair bilgilerimiz kısıtlıdır. Hayatında iki defa evlilik yapmış olan Makbule Hanım, ikinci evliliğine dair birçok defa röportajlarda bahsetmiş olsa da ilk evliliğine dair hiç konuşmamıştır. Bu konu hakkındaki bilgileri Mustafa Kemal'den dolayı olarak öğrenmekteyiz. Makbule

⁷ Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştüyerleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 145-146.

⁸ Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017, s. 31.

⁹ Lord Kinross, *Atatürk; Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Sander Yayınları, İstanbul, 1973, s. 680.

¹⁰ Atadan, *age.*, s. 184.

¹¹ Atadan, *age.*, s. 183.

¹² Turan, *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s. 24-25.

Hanım, Selanik'te iken Lütfi adında bir kişi ile evlenmiştir. Mustafa Kemal'in, Sofya'da askeri ateşe olarak bulunduğu dönemde Cemal Paşa'ya 17 Ocak 1914 tarihli yazmış olduğu mektupta "...Selanik'te valide ve hemşire çırpınıyor, İstanbul'da enişte sefil sürünüyor..."¹³ şeklindeki ifadeleri ile eniştenin varlığından haberdar oluyoruz. Mustafa Kemal'in Miladi 22 Mart 1915/ Rumi 9 Mart 1331 tarihli İbrahim Tali (Öngören), Fuat (Bulca) ve Salih (Bozok) beyefendilere göndermiş olduğu mektubunda eniştesinin Kuleli Hastanesi'nde kâtip olduğunu, ricada bulunarak eniştesinin adresini onun veya arkadaşlarının bildirmesini istemiştir¹⁴. Enişte Lütfi'den haberdar olduğumuz bir başka şahit ise İzzettin Çalışlar'dır. İzzettin Çalışlar, Çanakkale Savaşları devam ederken günlüğünde 22 Haziran 1331/ 5 Temmuz 1915 günü Kumandan Bey'in yani Mustafa Kemal'in eniştesinin karargâha misafir geldiğini yazmıştır¹⁵. Makbule Hanım'ın hangi tarihte ilk evliliğini yaptığı hangi tarihte boşandığı veyahut eşinin vefat edip etmediği hakkında bilgi yoktur.

İstanbul Dönemi

Selanik'ten İstanbul'a Gelmeleri Meselesi

Osmanlı Devleti Balkan Savaşları ile ağır bir yenilgi yaşamış ve 9 Kasım 1912'de Selanik'i Yunanistan'a teslim etmek zorunda kalmıştır. Selanik, 10 Ağustos 1913'te imzalanan Bükreş Antlaşması ile resmen Yunanistan'a bırakılmıştır¹⁶. Aile bu dönemde Selanik'te kalmaya devam etmiş, Mustafa Kemal de Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında farklı görevlerde bulunmuştur. Makbule Hanım ve annesinin şehri hangi tarihte terk ettikleri konusunda Mart 1912¹⁷, 1913¹⁸ ve Mart 1915¹⁹ tarihleri ortaya atılmıştır. Ancak 1912 ve 1913 yıllarında Makbule Hanım ve annesinin şehri terk etmediklerini Mustafa Kemal'in Cemal Paşa'ya gönderdiği 17 Ocak 1914 tarihli mektuptan "...Selanik'te valide ve hemşire çırpınıyor, İstanbul'da enişte sefil sürünüyor..."²⁰ ifadelerinden Yunan işgali sonrasında şehirde kalmaya devam ettiklerini anlıyoruz. Zübeyde ve Makbule Hanımlar, Mart 1915'te Dedeoğaç üzerinden İstanbul'a gelmek üzere olduklarını mektup ile Çanakkale'de görevde bulunan Mustafa Kemal'e haber vermişlerdir. Mustafa Kemal de 23 Mart 1915

¹³ Murat Bardakçı, "Mustafa Kemal'in Mektuplarda Sözüünü Ettiği Meçhul Akralar", *Hürriyet Gazetesi*, 7 Ağustos 2005, s. 28.

¹⁴ Şule Perinçek-İsmet Öğütücü, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Kaynak Yayınları, C. I, İstanbul 2003, s. 219.

¹⁵ İzzettin Çalışlar-İsmet Görgülü, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 131-132.

¹⁶ Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 202.

¹⁷ Klaus Kreiser, *Atatürk*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 27.

¹⁸ Dagobert Von Mikusch, *Avrupa ile Asya Arasındaki Adam; Gazi Mustafa Kemal*, Cumhuriyet Yayınları, C. II, İstanbul 2000, s. 56.

¹⁹ Derya Genç Acar, "Makbule Atadan'ın Atatürk'e İlişkin Anlattıkları Üzerine Bir Basın Taraması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXI, S. 63, Ankara Kasım 2005, s. 1091.

²⁰ Bardakçı, *agg*, s. 28.

tarihli bir telgraf ile Dedeâğaç'taki Osmanlı Konsolosluğu'ndan “*Dedeâğaç'dan mektubunu aldığımdan orada olduğunu zannediyorum*” ifadesi ile annesi ve kız kardeşinin orada bulduklarını düşünerek durumlarının incelenmesini istemiştir²¹. Zübeyde ve Makbule Hanımlar, uzun bir yolculuk sonrası İstanbul'da oturmakta olan Ragıp Bey'in kardeşi Albay Memduh Hayrettin Bey'in Akbıyık'taki evine misafir olmuşlardır²². Annesi ve kız kardeşi geldikten bir süre sonra Mustafa Kemal, Çanakkale Savaşı'ndaki başarıları neticesinde 1 Haziran 1915'te Albay rütbesine terfi ettirilmiş ve ekonomik olarak daha rahatlamıştır. Dolayısıyla ailesi ile bir arada yaşayabileceği güce sahip olmuştur. Kısa bir süre sonra da Albay Mustafa Kemal, Haziran 1915'de Akaretler'deki 76 numaralı evi kiralamıştır²³. Makbule Hanım bu dönemde yalnızdır, ağabeyi ve annesi ile birlikte yaşamaktadır.

Zübeyde ve Makbule Hanımlar, Selanik'ten Ragıp Bey olmadan ayrılmışlardır. Ragıp Bey'in akıbeti hakkında; Yunan Devleti, Selanik'teki Pembe Ev'e 1917 yılında el koymak istediğinde Ragıp Bey mahalle muhtarı ve mahalle imamını yanına alarak evin eşinden kendisine kaldığını ve kiraya vererek geçindiğini ispatlamaya çalışmıştır²⁴. Zübeyde Hanım kendisi ile gelmek isteyen Ragıp Bey'in kızı Rukiye Hanımı da yanına alarak Makbule ile İstanbul'a gelmiştir²⁵. Ragıp Bey'in ne zaman ve nerede vefat ettiğine dair bilgimiz yoktur. Ancak Selanik'ten dönmemiştir.

Akaretler'deki Yaşam

Akaretler'de oturdukları dönemde Makbule Hanım'ın komşularıyla arasında iyi bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nda önemli destekleri olmuş olan Hacı Cemal Öğüt Efendi'nin kızı Hikmet Öğüt Hanım'ın “*Annem elleriyle yaptığı börek ve tatlıları bana verip Makbule Hanımlara götürmemi isterdi. Atatürk annemin böreklerine bayılırdı. Mustafa Kemal de aralıklı olarak Akaretler'e gelir ve Makbuş diye çağırıldığı kardeşi ile aynı evde kalırdı. Annemin yaptığı börek ve tatlıları dadımla birlikte Makbuş Teyzeye götürürdüm*”²⁶ cümleleri Makbule Hanım'ın geleneksel komşuluk ilişkileri içerisinde olduğunu göstermektedir. Makbule Hanım Akaretler'de oturdukları dönem hakkında; “*Biz Beşiktaş'ta Akaretler'de oturuyorduk... Annem, ağabeyim, bir de ben... On altı tane neferimiz, altı tane de evlatlığımız vardı...*” demektedir²⁷. Ayrıca Zübeyde Hanım'ın Abdürrahim, Zehra, Afife ve İhsan adlarında dört manevi evladı daha olduğunu

²¹ Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler, Araştırmalar, Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s. 293.

²² Turan, *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s. 27.

²³ Erol Mütercimler, *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010, s. 934.

²⁴ Dimitriadis, *age.*, s. 35.

²⁵ Fatih Bayhan, *Gölgesinde Mustafa Kemal'i Büyüten Kadın; Zübeyde Hanım*, Pegasus Yayınları, İstanbul 2020, s. 114.

²⁶ Şamil Kucur, “Atatürk Annemin Böreğine Bayılırdı”, *Yeni Şafak Gazetesi*, 28 Şubat 2004, <https://www.yenisafak.com/gundem/ataturk-annemin-boregine-bayilirdi-2679831>, (et: 20.08.2022).

²⁷ Şemsi Belli, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, İstanbul 2005, s. 47.

aktaran Makbule Hanım hepsi ile birlikte aynı evde yaşadıklarından bahsetmektedir²⁸. Ailesi Akaretler’de oturmakta iken Mustafa Kemal ise ülkesinin içinde bulunduğu savaşta çeşitli yerlerde görevler de bulunarak hizmet etmeye devam etmiştir.

Şişli’deki Eve Taşınma ve Şişli’de Hayat

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı döneminde iken aile Selanik’ten İstanbul’a Akaretler’e gelerek yerleşmiştir. Makbule Hanım ve annesi burada kaldıkları dönemde Mustafa Kemal kısa süre sonra 1 Nisan 1916’da Mirliva rütbesini almış ve artık “Paşa” unvanı ile anılmaya başlamıştır. Mustafa Kemal savaş sırasında birçok görevde bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nin 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması ile savaştan çekilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Kumandanlığına atanmış ancak kısa süre sonra bu makamın Padişah’ın emri ile kapatılması ile Harbiye Nezareti tarafından İstanbul’a çağrılmıştır. Paşa bunun üzerine 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul’a gelmiştir. Bu dönüş günü İtilaf donanmalarının İstanbul’a demir attıkları gündür²⁹. Mustafa Kemal, İstanbul’a gelir gelmez Akaretler’deki eve değil, Pera Palas’a yerleşmiştir. Birkaç gün sonra annesi ve kız kardeşini görmek için Akaretler’e gitmiştir. Paşa kısa süre Pera Palas’ta kalmış ve burada önemli kişilerle ülkesinin içine düştüğü duruma dair görüşmeler yapmıştır. Ardından ev aramış ve Şişli’deki Halaskargazi Caddesi’ndeki Oseb Kasabyan’ın evini kiralayarak 28 Kasım 1918 tarihinden itibaren bu evde oturmaya başlamıştır³⁰. Daha sonra, Akaretler’de oturan annesi Zübeyde Hanım’la kız kardeşi Makbule’yi de yanına alarak orta kata kendisi, üst kata annesi ve kız kardeşini, alt kata ise yaverlerini yerleştirmiştir³¹. Mustafa Kemal, İstanbul’un en bunalımlı günlerinde bu evde arkadaşlarıyla sık sık görüşmeler yapmış, 16 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’a göreve gidene kadar bu evde kalmıştır³². Abdürrahim Tuncak, evin Doktor Rasim Ferit Bey’in muayenehanesine yakın olduğunu annesi Zübeyde Hanım’ın bu doktor tarafından kalp rahatsızlığı sebebiyle sık sık kontrol edildiğini anlatır³³. Makbule Hanım, Şişli’deki yaşamını muhtemelen ağabeyinin hemen her gün eksik olmayan misafirlerini ağırlamakla geçirmiştir. Her ne kadar evde yardımcı olan kimseler olsa da Makbule Hanım evin bir nevi hanımı olarak misafir ağırlamış olmalıdır. Mustafa Kemal, ülkesinin içine düştüğü ateşten kurtulması için arkadaşlarıyla yaptığı toplantılar sonrası ve ona verilen müfettişlik görevi neticesinde Anadolu’ya geçmek için hazırlıklar yapmış ve Makbule Hanım’a bir akşam annesinin odasına sofrayı kurmasını ve hep birlikte akşam yemeğini yemek

²⁸ Turan, *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s. 654.

²⁹ Ali Güler, *Sarı Paşa İnsan Atatürk*, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s. 14.

³⁰ Sadi Borak, “Atatürk Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, S. 1, Ankara 1984, s. 283.

³¹ Bayhan, *age.*, s. 155.

³² Güler, *Sarı Paşa İnsan Atatürk*, s. 15.

³³ Mete Akyol, “Abdürrahim Tuncak Anlatıyor-7”, *Başkent Üniversitesi Kültür Yayını Bütün Dünya Dergisi*, S. 7, Ankara 1 Temmuz 2007, s. 41.

istediğini söylemiştir. Akşam sofrada Anadolu'ya geçeceğinden ve zorluklardan bahsetmesi ve Anadolu'da yapacağı işte başarılı olamazsa öldürülebileceğini söylemesi üzerine Zübeyde Hanım rahatsızlanmış, doktoru Rasim Ferit Bey sabaha kadar başında beklemiştir. Gün doğumunda Mustafa Kemal önce annesi sonra Makbule Hanım ile vedalaşarak evden ayrılmıştır. O gün Abdürrahim Tuncak'ın anlatımına göre evde büyük bir sessizlik olmuş ve ardından Zübeyde Hanım ile Makbule Hanım hıçkırarak ağlamış, evde öğle yemeği de yenmemiştir³⁴. Makbule Hanım, ağabeyinin gidişinden üç gün sonra eve telgraf geldiğini, Samsun'a çıktığını ve iyi olduğunu yazdığını anlatır. Makbule Hanım, Şişli'deki günlerde, askerlikten ayrılarak ticarete atılmış Mustafa Mecdi Bey ile evlenmiştir. Evliliğin kesin tarihi bilinmemektedir. Zübeyde Hanım'ın bu evlilikten dolayı o zor günlerde biraz teselli bulduğu söylenir. Mecdi Bey, bu dönemde İstanbul'dan Ankara'ya kaçak teçhizat göndererek ticaret yapan ve Millî Mücadele'ye destek veren birisidir³⁵.

Akaretler'e Geri Dönüş ve Eve Yapılan Baskın

Şişli Gayrimüslimler ve Müslümanların bir arada yaşadığı kozmopolit bir yapıda olması ve anne kız açısından yakınlarda eş-dost olmaması açısından güvenli değildir. Ayrıca Şişli'deki eve aylık on beş lira kira verilirken, Akaretler'deki evin kirası aylık 1 lira olduğundan Makbule Hanım ve annesi Akaretler'e geri dönmüşlerdir³⁶. Abdürrahim Tuncak, Zübeyde Hanım'ın Akaretler'e taşındığında Selanik'ten getirdiği bir miktar parayı 'ölüm parası' olarak ayırdığını kalan para ile de evde idare ettiklerini anlatır³⁷. Mustafa Kemal, Anadolu'da başlatmış olduğu bağımsızlık hareketi ile İtilafların ve Osmanlı Hükümeti'nin tepkisini çeker. Bu nedenle ailesinin başına bir şey gelme endişesini Mustafa Kemal'in Salih (Bozok) üzerinden annesine gönderdiği mektuplardan anlamak mümkündür. 1 Ağustos 1919'da yazmış olduğu mektupta eve herhangi bir saldırı olup olmadığını sormuştur³⁸. Abdürrahim Tuncak'ın anlatımları arasında Akaretler'deki eve İngilizlerin bir baskın yapacağı haberi üzerine Mustafa Kemal'in silahlarını evin alt katında kalan zemini tahta döşeli bir odanın tahtalarının sökülerek konulduğunu, ayrıca odaya saman ve inek konularak eskiden beri ahır olarak kullanılıyormuş izlenimi verdiklerini anlatır. Makbule Hanım ve Zübeyde Hanım'ın İngilizlere göre sakıncalı sayılabilecek birkaç gazeteyi de yaktıklarını aktarır³⁹. Mustafa Kemal'in Anadolu'daki başarıları ile aileye yapılan çevre baskısı artmıştır. Bu nedenle

³⁴ Mete Akyol, "Abdürrahim Tuncak Anlatıyor-1", *Başkent Üniversitesi Kültür Yayını Bütün Dünya Dergisi*, S. 1, Ankara 1 Ocak 2007, s. 61, 63.

³⁵ Ali Güler, *Benim Ailem; Atatürk'ün Saklanan Ailesi*, Halk Kitabevi, İstanbul 2015, s. 27.

³⁶ İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk; Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 255.

³⁷ Mete Akyol, "Abdürrahim Tuncak Anlatıyor-2", *Başkent Üniversitesi Kültür Yayını Bütün Dünya Dergisi*, S. 2, Ankara 1 Şubat 2007, s. 34.

³⁸ Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1980, s. 245.

³⁹ Vamık D. Volkan-Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, V. Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008, s. 162.

Mustafa Kemal Paşa, annesi ve kız kardeşini her zaman Ankara'ya aldırma fikrinde olup uygun şartları beklemiştir.

İzmit'te Makbule Hanım, Zübeyde Hanım ve Mustafa Kemal'in Buluşması

Millî Mücadele döneminde 23 Ağustos 1921 ile 13 Eylül 1921 tarihleri arasında Yunan ordusu Sakarya Savaşı ile yenilmiş ve Türk ordusu, Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile daha büyük savaş olacak olan Başkomutanlık Meydan Savaşı'na hazırlık yapmak için çalışmaya başlamıştır. Bu süre içerisinde geçici de olsa kısmi bir ferahlık söz konusudur. Tam bu günlerde Mustafa Kemal Paşa, uluslararası toplumun dikkatini Millî Mücadele'ye çekmek üzere çalışmıştır. Bu nedenle Fransız yazar Claude Farrère ile Haziran 1922'de İzmit'te bir toplantı yapmak için şehre gideceği günlerde, eniştesi Mustafa Mecdi Bey'i Ankara'ya davet etmiştir. Mustafa Mecdi Bey'e artık annesi ve kız kardeşinin de Ankara'ya yanına gelmesi gerektiğini bu nedenle hemen İstanbul'a gidip onları İzmit'e getirmesini söylemiştir. Enişte ise Mustafa Kemal Paşa'ya, Ankara'da Fikriye Hanım'ın da Çankaya Köşkü'nde olması sebebiyle hem annesinin hem de özellikle Makbule Hanım'ın rahatsız olacağını ve aralarında devamlı huzursuzluk çıkabileceğini bu nedenle Makbule Hanım'ın en azından İstanbul'da kalmasını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, ertesi gün eniştesinin dediklerini makul bularak onu İstanbul'a uğurlamıştır. Mustafa Mecdi Bey, İstanbul'a döndükten sonra tam İzmit'e geçeceği sırada bir kaçak malzeme işi çıkması sebebiyle Zübeyde Hanım ve Makbule Hanım'ı Salih (Bozok) Bey'in eniştesi olan ve Millî Mücadele'de anne ve kız kardeşine maddi destek ulaştırma da aracı olan Ali Saib Bey'e emanet etmiştir. Enişte Mustafa Mecdi Bey sonradan öğrendiğine göre, 13 Haziran 1922'de İzmit Adapazarı'na gelen anne ve kızı Mustafa Kemal Paşa'dan önce gelen heyetin içerisinde Fikriye Hanım'ı görünce sinirlenmişler, özellikle Makbule Hanım, Fikriye Hanım ile tartışmış ve Fuat (Bulca) Bey'e Fikriye'nin burada ne işi var? Diyerek büyük bir tartışma çıkarmıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa kız kardeşinin İstanbul'da kalmasına izin vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Claude Farrère ile görüşmesi bittikten sonra annesini alarak 24 Haziran 1922'de Ankara'ya gitmek için yola çıkmıştır. Makbule Hanım ise Ali Saib Bey ile İstanbul'a geri dönmüştür⁴⁰.

Ankara Dönemi

Makbule Hanım'ın Ankara'ya Gelişi

Makbule Hanım'ın Ankara'ya ilk kez geldiği tarihe dair net bir bilgi olmasa da 1922 yılı yaz aylarında olmuş olma ihtimali yüksektir. Annesinden ayrıldığı 24 Haziran 1922 tarihinden sonra Makbule Hanım, annesini özlemiş ve eşine Ankara'ya gitmek istediğini söylemiştir. Mustafa Mecdi Bey ise Ankara'da köşkte bulunan

⁴⁰ Feridun Kandemir, "Atatürk'ü Son Derece Müteessir Eden Hadise; Fikriye Hanım'ın İntiharı", *Nükte ve Fıkralarla Atatürk* (Edit.: Niyazi Ahmet Banoğlu), C. III, Garanti Matbaası, İstanbul 1967, s. 15-16.

Fikriye Hanım ile kavga etmemesine dair yemin ettirmiş ve eğer kavga ederse kendisini boşayacağını söylemiştir. Ankara'ya geldiklerinde köşkte Fikriye Hanım onları karşılamış ve Mustafa Kemal Paşa'nın cephede olduğunu söyleyerek onları misafir etmiştir. Köşkte yemek sırasında Cevat Abbas Bey'in Hanım'ı, Fuat (Bulca) Bey'in Hanım'ı da bulunmaktayken Fikriye Hanım alkollü içecek servisi sırasında Makbule Hanım'a dönüp '*Abla! Sen neye içmiyorsun*' demesiyle Makbule Hanım ile arasında büyük bir tartışma çıkmıştır. Mustafa Mecdi Bey'in boşanmaya dair boş bir kâğıt çıkarması ile Makbule Hanım odasına çekilmiş ve tartışma sona ermiştir. Makbule Hanım, bu dönemde köşkte kalmaya başlamıştır. Mustafa Mecdi Bey ise iş için çeşitli illere gitmiş tam bu sırada Büyük Taarruz'un başladığını ve zaferin kazanıldığını öğrenmiştir. Daha sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya döndüğünde karşılamak için Ankara'ya gelmiştir⁴¹. Makbule Hanım bu dönem öyle görünüyor ki Çankaya'da kalmaya devam etmiştir. Ta ki Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Latife Hanım'ın evlilikleri sonrasında Ankara'ya dönmeleri ile Makbule Hanım ve eşi de Ankara'dan ayrılarak evlerine İstanbul'a geçmişlerdir.

Zübeyde Hanım'ın Vefatı ve Gazi Mustafa Kemal'in Latife Hanım ile Evliliğine Makbule Hanım'ın Bakışı

Ankara'da kalmaya başladıktan sonra Zübeyde Hanım'ın sağlığı daha da kötüleşmiş, kısmi felç ve romatizma ağrılarından şikâyetleri artmıştır. Başkomutanlık Meydan Muharebesi sonrası Gazi Mustafa Kemal, Başkomutanlık Savaşını kazanmış ve "Gazi" olarak anılmaya başlamıştır. Savaştan sonra Ankara'ya dönmüştür. Zübeyde Hanım ona artık evlenmesi gerektiğini söylemiş, Mustafa Kemal Paşa ise annesine olumlu cevap vermiş ve İzmir'de evlerinde misafir kaldığı Latife Hanım'dan bahsetmiştir. Zübeyde Hanım hem müstakbel gelini görmek hem de İzmir'in havasının Selanik'e benzemesi nedeniyle bir süre orada dinlenmek amacıyla 13 Aralık 1922'de tren ile İzmir yolculuğuna çıkmıştır. Gazi Mustafa Kemal, bu yolculukta annesine eşlik etmesi için Salih (Bozok) Bey'i de göndermiştir. Yola çıkmadan evvel Gazi Mustafa Kemal, Salih Bozok'a annesinin rahatsızlığının çok arttığını, korktuğu şeyin yani Zübeyde Hanım'ın vefat etmesi halinde Ankara'ya yakın iseler oraya geri dönmelerini, İzmir'e yakın iseler oraya annesinin cenazesini her zaman ziyaret edebileceği bir yere defnedilmesini söyler. 18 Aralık 1922'de İzmir'de büyük bir coşkuyla karşılanan Zübeyde Hanım yanında doktoru Asım (Arar), evlatlıkları Abdürrahim ve Fatma, Ali Çavuş ve Mustafa, Yaver Salih (Bozok) ve eşi Pakize Hanım ile birlikte Latife hanımların Karşıyaka'daki evinde misafir edilmiştir. Latife Hanım misafirine gerekli özeni göstermiş ve bizzat kendisi ilgilenmiştir. Zübeyde Hanım'ın İzmir'de kaldığı sürede hastalığı ilerlemiş ve 15 Ocak 1923 akşamında vefat etmiştir⁴². Zübeyde Hanım 16 Ocak 1923'te Karşıyaka'daki Ferik Hacı Osman Paşa Camii'nin bahçesine defnedilmiştir. Vefat haberini Eskişehir'de haber alan Gazi Mustafa Kemal,

⁴¹ Kandemir, agm., s. 17-18.

⁴² İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, X. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s. 101.

İstanbul'da daha önce Millî Mücadele'yi destekleyen bazı gazete başyazarları ile bir toplantı yapmayı kararlaştırmış ve buna önem vererek toplantıyı iptal ettirmemiş ve tren ile İzmit'e 16 Ocak 1923'te ulaşmıştır⁴³. Makbule Hanım, 19 Ocak 1923'te İstanbul'dan halası Emine Hanım ile İzmit'e gelerek ağabeyini ziyaret etmiş ve baş sağlığı dilemiştir⁴⁴. Makbule Hanım'ın ağabeyinin yanında olduğunu 19 Ocak 1923 tarihli Atatürk'ün Salih (Bozok) Bey'e göndermiş olduğu telgraftan öğrenmekteyiz. Telgrafta Gazi, kız kardeşi ile halasının ve ayrıca Halide Hanım'ın (Adivar) taziye için geldiklerini aktarmıştır⁴⁵. Makbule Hanım, annesinin vefatı esnasında yanında olamamıştır. Cenaze törenine de katılmamıştır. Gazi annesinin mezarını ziyaret amacıyla İzmir'e gitmiş ve bir süre kalmıştır. Bu süre içerisinde Latife Hanım ile 29 Ocak 1923 tarihinde evlenmiştir. Nikâh töreni esnasında Makbule Hanım'ın İzmir'de olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak ağabeyinin evlenmesine her daim olumlu yaklaştığı ve Latife Hanım'ı her daim desteklediği bilinmektedir. Özellikle Zübeyde Hanım'ın son günlerinde yanında olması ve cenaze töreni ile ilgilenmesi sebebiyle Makbule Hanım'ın Latife Hanım'a karşı her zaman minnet ve şükran duyduğunu, bundan dolayı ağabeyi ile boşanmasına rağmen Latife Hanım ile ilişkisini kesmediğini bilmekteyiz⁴⁶. Tam 920 gün evli kalan Gazi Mustafa Kemal ile Latife Hanım 5 Ağustos 1925'te ayrılmışlardır. Gazi Mustafa Kemal, o günlerde Medeni Kanun henüz olmadığı için yürürlükte olan fıkıh esaslarına göre bir mektup ile Latife Hanım'ı boşamıştır⁴⁷. Boşanmaları konusunda Makbule Hanım'ın üzüldüğünü bilmekteyiz.

Makbule Hanım'ın Siyasete Atılması

Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele ve sonrasında Ankara'da yaşamaya başlaması ile Makbule Hanım için de İstanbul ve Ankara günleri başlamıştır. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın boşandıktan sonra bekâr bir Cumhurbaşkanı olması sebebiyle Makbule Hanım ağabeyinin yanında daha uzun kalmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa ile her zaman davetlere ve törenlere katılması ile dolaylı olarak siyasetin içerisinde bulunmuştur. Gazi Mustafa Kemal'in meşhur akşam sofralarında özellikle Makbule Hanım, ağabeyinin izin verdiği zamanlarda gündelik siyaset dâhil her konuda konuşmaktan çekinmediğini anlatmıştır. 1930 yazında Atatürk'ün isteği ile Ali Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası adında bir muhalif fırkanın kurulacağını ilan etmiştir. Tam muhalif fırkanın kurulacağı akşamlardan birinde Makbule Hanım, İsmet Paşa Hükümeti'ni eleştirmiştir. Köylülerin vergiler yüzünden zor hallere düştüklerini, kimsenin onları dinlemediğini söylemiştir. Bunun üzerine Gazi, kız kardeşine partiye katılmasını ve eleştirilerini

⁴³ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1975, s. 203.

⁴⁴ Güler, *Benim Ailem; Atatürk'ün Saklanan Ailesi*, s. 112.

⁴⁵ Kocatürk, *age.*, s. 373.

⁴⁶ M. Sadık Öke, Fatih Bayhan, *Teyzem Latife; Atatürk'le Geçen Bir Ömrün Saklı Kalmış Hikâyesi*, III. Baskı, Pegasus Yayınları, İstanbul 2011, s. 181.

⁴⁷ Murat Bardakçı, *Mustafa Kemal Paşa ile Latife Hanım'ın Boşanmalarının Belgeli Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 31, 34.

yapmasını istemiştir. Makbule Hanım da bu öneriyi kabul etmiştir⁴⁸. Makbule Hanım'ın Serbest Fırka'nın kurucuları arasında olmasının sembolik olduğunu söyleyenler de vardır⁴⁹. Makbule Hanım, fırkanın kurucuları arasında olması ile kadınlarda üye olmaya başlamıştır. Makbule Hanım, birçok defa fırka teşkilat toplantılarına ve seçim propaganda gezilerine katılmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası aleyhinde haberler çıkmaya başlamış ve fırkanın irtica hareketleri barındırdığı ve hatta Makbule Hanım'ın da laiklik karşıtı konuşmalar yaptığı iddia edilmiştir⁵⁰. Olayların büyümesi sonrası Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası'nın devrileceği ve yine memleketin tek parti ile kalacağını belirterek desteğini çekmiştir⁵¹. Bunun üzerine Fethi Bey, 16 Kasım 1930'da Parti Genel Kurulu'nu toplamış ve Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında bir siyasi mücadele etme düşüncesinde olmadıklarını bildirerek fırkayı 17 Kasım 1930'da feshetmişlerdir. Makbule Hanım'ın siyasi hayatı böylece sona ermiştir⁵².

Camlı Köşk'ün Yapılması ve Makbule Hanım'ın Köşk'te Misafir Ağırması

Makbule Hanım'ın Çankaya'da uzun süre kalması ile Atatürk, 1935 yılında kız kardeşi ve eniştesi için Çankaya Köşkü yakınında Mimar Seyfi Arkan tarafından bir köşk yapılmasını istemiştir. Köşke Makbule Hanım'ın isteği üzerine bol güneş alması amacıyla büyük pencereler konulmuştur⁵³. Bu nedenle "Camlı Köşk" adını almıştır. Köşkün inşaatının ne zaman bittiğine dair bilgi yoktur. Ancak, Çankaya Köşkü Nöbet Defterlerine göre Gazi Mustafa Kemal, kız kardeşinin köşküne tam 15 defa gitmiştir. Bu ziyaretlerin 5'inde akşam yemeğini orada yemiştir. Bu ziyaretlerden ilk 10'unda Gazi'nin, köşkü kısa süreli ziyaret ettiği görülmekte ve köşk inşaatının bu sırada devam ettiği düşünülebilir. İlk ziyaret 8 Kasım 1935 tarihinde gerçekleşmiş ve kısa süreli olmuştur. Son 5 ziyaretin ilki 27 Ekim 1936'dır ve Atatürk'ün ilk kez orada yemek yediği tarihtir⁵⁴. Bu tarihe yakın bir zamanda köşkün inşaatı bitmiş olmalıdır. Makbule Hanım'ın Camlı Köşk'te sık sık akşam yemeklerine misafir davet ettiğini bilmekteyiz. Bir gün Atatürk kız kardeşinden çiğ börek yapmasını istemiş, Makbule Hanım ise akşama arkadaşlarının davetli olduklarını bu nedenle yarın akşama söz verebileceğini söylemiştir. Ertesi akşam Atatürk, Salih Bozok, Fuat Bulca, Cevat Abbas, Nuri Conker, Dinler Tarihi Profesörü Şemseddin Günaltay, Doktor Neşet Ömer İrdelp ile kardeşinin köşküne

⁴⁸ Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı; Kılıç Ali'nin Anıları* (Edit.: Hulusi Turgut), XXIV. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 261.

⁴⁹ Asaf İlbay, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk; Mustafa Kemal'le 45 Yıl*, II. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 128.

⁵⁰ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, C. V, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1999, s. 126.

⁵¹ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 85.

⁵² Okyar, *age.*, s. 96.

⁵³ Turan, *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s. 32.

⁵⁴ Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1955, s. 438-672.

gelmişlerdir. Sofrada ayrıca Mareşal Fevzi Çakmak'ın eşi Fitnat Hanım, İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe Hanım, Celal Bayar'ın eşi Reşide Hanım ve daha birçok önemli kişilerin eşleri de vardır⁵⁵. Makbule Hanım o akşam büyük bir misafir grubunu ağırlamış ve ağabeyinin isteğini yerine getirmiştir. Makbule Hanım, Camlı Köşk'te oturmaya başlamasından önce de İstanbul ve Ankara arasında gelip gitmiştir. Çünkü Ankara'nın havası Makbule Hanım'a bazı dönemlerde ağır geldiğinden İstanbul'a kısa süreli gitmiş, ağabeyini özlediğinde de tekrar Ankara'ya dönmüştür. Makbule Hanım'ın, gidip gelmeleri Atatürk'ün vefatı sonrasında bitecek ve İstanbul'da daha uzun kalmaya başlayacaktır.

Atatürk'ün Son Günleri'nde ve Cenazesinde Makbule Hanım

Atatürk, Şubat 1938'den itibaren rahatsızlanmaya başlamıştır. Bu rahatsızlığı vefatına kadar devam etmiştir. Mart 1938'de Fissenger adlı yabancı doktor Ankara'ya davet edilmiş ve Atatürk'ü muayene etmiştir. Bu süre içerisinde Siroz teşhisi konulmuştur⁵⁶. Mayıs 1938'de Mersin, Adana seyahatine çıkan Atatürk bu seyahati rahatsız olarak yapmış ve Ankara'ya döndüğü gün 26 Mayıs'ta İstanbul'a gitmek için tren yolculuğuna çıkmıştır⁵⁷. Atatürk, Mayıs ayından vefatına kadar İstanbul'da kalmıştır. Atatürk, 5 Eylül 1938'de vasiyetini 7 Eylül'de yapılacak karından su alma operasyonu nedeniyle yazmıştır. Mim Kemal Öke, 7 Eylül'de ve 21 Eylül'de iki defa Atatürk'ün karnından şırınga ile su alma operasyonunu yürütmüştür. Atatürk 26/27 Eylül gecesi bir koma atlatmış⁵⁸, 16 Ekim'de ilk uzun geçireceği koma haline girmiştir. Bu koma halinden 20 Ekim'de uyanmış ve 29 Ekim kutlamaları için Ankara'ya gitmek istemiştir. Doktorların engellemesi ile Atatürk bu yolculuktan vazgeçirilmiştir. 5 Kasım'da sağlığı tekrar bozulmuş ve 7 Kasım'da üçüncü defa karından su alınmış, 8 Kasım'da Atatürk ikinci ve son koma haline girmiş ve vefat ettiği 10 Kasım'a kadar devam etmiştir⁵⁹. Atatürk'ün rahatsızlığının olduğu dönemde Makbule Hanım da İstanbul'dadır. Ağabeyi ile izin verildiği müddetçe görüşmüştür. Bu görüşmelerde Makbule Hanım'ın yanı sıra Afet İnan, Sabiha Gökçen Hanımlar da bulunmuşlardır. Makbule Hanım, Nöbet Defterlerine göre tam dokuz defa Atatürk'le görüşmüştür⁶⁰. Makbule Hanım, Nöbet Defterlerinde geçerse de her gün Dolmabahçe'de kaldığı izin verildikçe Atatürk'le görüştüğünü anlatmıştır. Atatürk, 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı gözlerini hayata yummuştur. Makbule Hanım, Atatürk'ü vefatından on üç dakika önce yanından üzüntü ile ayrıldığını, ayrılmadan evvel '*Hakkını helal et, Büyük İnsan*' dedikten sonra Atatürk'ün gözlerini açıp kapadığını ve doktorların müdahale

⁵⁵ Cemal Kutay, *Atatürk Olmasaydı?*, Kazancı Kitap, İstanbul 1994, s. 116-117.

⁵⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, XI. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022, s. 691.

⁵⁷ Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938*, s. 725-726.

⁵⁸ Salih Bozok, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor* (Edit.: Can Dündar), II. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2001, s. 157-158.

⁵⁹ Soyak, *age.*, s. 721-729.

⁶⁰ Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Son Nöbet Defteri*, Alaca Yayınları, İstanbul 2018, s. 20-92.

ederken Kılıç Ali tarafından odadan çıkarıldığını anlatmıştır⁶¹. Atatürk'ün naaşı 17 Kasım'dan itibaren Türk Bayrağı'na sarılı tabut ile halkın ziyaretine açılmıştır⁶². Makbule Hanım'ın ağabeyinin vefatına üzülmelerinin yanı sıra bir başka üzülmelerine neden olan konu, Atatürk'ün cenaze namazının kılınması meselesidir. Makbule Hanım'ın namaz nedeni ile feryat etmesine Cemal Kutay, Celal Bayar, Münir Hayri Egeli şahit olmuşlardır. Makbule Hanım'ın "*Kardeşime namaz kıldırmak istemiyorlar. Kardeşim kâfir mi?*" sorusuna Celal Bayar, "*Kim söylemiş onu. Elbette namazı kılınacaktır. Allah rahmet eylesin*" diyerek teselli etmeye çalışmıştır⁶³. Atatürk'ün cenaze namazı 19 Kasım günü Dolmabahçe Sarayı'nda Muayede Salonu'nda kılınmıştır⁶⁴. Namaz, resmi tören başlamadan saat 8.10'da, Dolmabahçe Sarayı'nın Büyük Salonu'nun avizesinin altına iki masa üzerine tabut konularak kılınmıştır. Namazın imamlığını Şerefettin Yaltkaya yapmıştır⁶⁵. Saat 8.21'de Atatürk'ün tabutu Dolmabahçe Sarayı'ndan top arabasına konularak Saray Burnu rıhtımına, oradan da Zafer torpidosu aracılığıyla Yavuz zırhlısına konulmuştur. Yavuz zırhlısı ile İzmit'e getirilerek ve yine Zafer torpidosu ile karaya çıkarılmış saat 20.30'da tren ile İzmit'ten Ankara'ya sevk edilmiştir⁶⁶. 20 Kasım'da Atatürk'ün naaşı Ankara'ya getirilmiştir. 21 Kasım 1938 Pazartesi günü Meclis önünden top arabasına konularak Ankara Tren Garı'na doğru, oradan Türk Ocağı Binası'nın yanındaki Etnografya Müzesi'ne doğru hareket etmiştir. Halk yol boyunca ağlamıştır. Tören sırasında top arabasının tam arkasında siyahlar içerisinde Makbule Hanım ve eşi Mustafa Mecdi Bey yer almış, onların arkasında Riyaseticumhur Başkâtibi Hasan Rıza, Başyaver ve diğer yaverler ve onların arkasında yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Celal Bayar yer almıştır. Makbule Hanım, ağabeyinin geçici olarak konulacağı mermer kaidenin önünde İsmet İnönü, Celal Bayar, Fevzi Çakmak, Abdülhalik Renda ile naaşın kabre konulmasını izlemiştir⁶⁷. 21 Kasım 1938'den, 10 Kasım 1953'e kadar Atatürk'ün aziz naaşı Etnografya Müzesi'nde kalmış, Anıtkabir'in yapılması ile naaş ebedi istirahatgahına taşınmıştır⁶⁸.

Atatürk'ün Vasiyeti ve Mirasında Makbule Hanım

Atatürk, 5 Eylül 1938'de vasiyetini yazmıştır. Atatürk, üzerinde kayıtlı bütün mal varlıklarını Hasan Rıza Soyak'a listeletmiş ve ikiye ayırmıştır. Birinci kısımda mallar para, hisse senetleri, Çankaya'daki Köşk ve eşyaları yer almış, ikinci kısımda

⁶¹ Altan Deliorman, *Atatürk'ün Hayatındaki Kadınlar*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1999, s. 132-133.

⁶² Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, IV. Baskı, İklim Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 220.

⁶³ Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*, Güven Basımevi, İstanbul 1959, s. 127.

⁶⁴ Kutay, *Atatürk Olmasaydı?*, s. 92.

⁶⁵ Cemal Kutay, *Ardında Kalanlar*, Cem Ofset Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 194.

⁶⁶ Şerafettin Turan, "Mustafa Kemal Atatürk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 329.

⁶⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Atatürk, Kopernik Yayınları* (Edit.: Yunus Emre Kaleli), İstanbul 2018, s. 457-458.

⁶⁸ Turan, agm., s. 330

evler, arsalar, çiftlikler yer almıştır. İlk kısım mallarını vasiyetine koymuştur. İkinci kısım mallarının ise Ankara'ya döndüğünde belediyelere ve ilgili kurumlara devrini yaptıracağını belirtmiştir⁶⁹, ancak Atatürk sağlık durumunun kötüye gitmesinden dolayı bir daha Ankara'ya dönememiştir. Bundan dolayı ikinci kısım mallar olan araziler, evler, çiftlikler devredilememiştir. 5 Eylül 1938'de Dolmabahçe'de yazdığı vasiyetin 4. Maddesini “*Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır*” şeklinde yazmıştır⁷⁰. Atatürk'ün belediyelere ve ilgili kurumlara aktaramadığı malları, Makbule Hanım zora düşmesi nedeniyle dava açarak kendi üzerine almak istemiştir. Bunlardan birisi Erzurum'daki Atatürk Evi'dir. Bu ev on bin lira karşılığında Çocuk Esirgeme Kurumuna, Erzurum Çocuk Yuvası olarak kullanılmak üzere Makbule Hanım tarafından satılmıştır⁷¹. Bir başka Atatürk Evi olan Trabzon'daki Atatürk Köşkü mahkeme kararıyla 31 Temmuz 1939'da Makbule Hanım adına tapuya tescil edilmiştir. Makbule Hanım bu köşkü Trabzon Belediyesine uzun bir mahkeme süreci sonrasında satmıştır⁷². Makbule Hanım'a ayrıca, Dört Yol'da bulunan 20 dönümlük bir portakal bahçesi kalmıştır. 1925'te Atatürk'e hediye edilen bu bahçe Makbule Hanım tarafından sık ziyaret edilmiştir⁷³. Makbule Hanım, sonraki yıllarda Atatürk'ten kalan Çankaya Ayrancı'daki Kavaklıbağ adı ile anılan bağı satmıştır⁷⁴. Makbule Hanım'ın ayrıca hayatta olduğu müddetçe kullanım hakkına sahip olduğu Camlı Köşk'ü kiraya vermek istediği iddia edilmiştir. Bunun üzerine Atatürk'ün vasiyeti gereği Çankaya Köşk'ü ve arazisinin sahibi olan Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhurbaşkanlığına bu kadar yakın bir yerde bir kiracı olması ihtimalini ortadan kaldırmak için Camlı Köşk'ün kullanım hakkını Makbule Hanım'dan satın almıştır⁷⁵. Makbule Hanım, bu kadar mal varlığını satmasına rağmen geçim sıkıntısı yaşamıştır. Bu arazi, ev, köşkların satılması nedeniyle Makbule Hanım çok fazla tepki toplamıştır.

Makbule Hanım'ın Mustafa Mecdi Bey'den Boşanması

Makbule Hanım, Mustafa Mecdi Bey ile Millî Mücadele Dönemi'nde evlenmiştir. Makbule Hanım ile evlendikleri tarihi tam olarak bilemiyoruz. Mustafa Mecdi Bey, 1950 yılında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a gönderdiği bir mektupta 26 yıllık Atatürk'ün eniştesi olduğunu söyleyerek bize bu evliliğin 1920'de yapıldığını bildirmektedir⁷⁶. Enişte Mustafa Mecdi Bey'in, boşanma davası sırasında Makbule

⁶⁹ Soyak, *age.*, s. 712-714.

⁷⁰ Mazhar Leventoğlu, Samim Üstün, *1938'den 2011'e Atatürk'ün Vasiyeti*, Köprü Yayınları, İstanbul 2011, s. 55.

⁷¹ Gültekin Kamil Birlik, “Atatürk'ün Erzurum'daki Evi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIX, S. 86, Ankara, 1 Temmuz 2013, s. 45.

⁷² Gültekin Kamil Birlik, “Trabzon'daki Atatürk Köşkü”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. XV, S. 59, 28 Mart 2016, s. 63-66.

⁷³ Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, IV. Baskı, İstanbul 2006, s. 15.

⁷⁴ Güler, *Benim Ailem; Atatürk'ün Saklanan Ailesi*, 2015, s. 138.

⁷⁵ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959, s. 333.

⁷⁶ CBA, Celal Bayar Arşivi, Yer No: 3/1-10, Fihrist No:13-173/174

Hanım ile mal kavgası yaşadığı ve bu nedenle boşanmanın uzadığı iddia edilmiştir. Makbule Hanım, 1945 Haziran'ında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta eşi tarafından evine ve eşyalarına el konduğundan yakınmıştır. Boşanma davasında bazı tanıklar Mecdi Boysan'ı, bazıları da Makbule Hanım'ı suçlamışlardır. Dava 1946'da boşanma ile sonuçlanmış ve Makbule Hanım, İsmet İnönü'ye gönderdiği mektubunda kararın Yargıtayca da onaylandığını ve böylece huzura kavuştuğunu yazmıştır⁷⁷. Makbule Hanım boşandıktan sonra "Atadan" soyadını almıştır.

Makbule Hanım'ın Geçim Sıkıntısı Yaşamaları

Makbule Hanım, ağabeyinin vefatı sonrasında İstanbul'a yerleşmiş ve daha çok kiralık evlerde oturmuştur. Kendisine ait bir evi de yoktur. Tek geliri ağabeyinin kişisel mirasından bırakmış olduğu aylık 1.000 liradır. Makbule Hanım 7 Eylül 1947 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisine gönderdiği mektupta 1.000 lira ile geçinmekte zorlandığını, ev kirası ile otomobil ve şoför masrafları sebebiyle maaşının yetmediğini yazmıştır⁷⁸. Makbule Hanım 08 Aralık 1947 tarihinde bir mektup daha göndermiştir. Bu mektubunu Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin yanı sıra ayrıca Cumhurbaşkanlığı'na, Meclis Başkanlığına, Başbakanlığa, Demokrat Parti Başkanlığına göndererek geçim sıkıntısı yaşadığını belirterek Atatürk'ün vatana yaptığı hizmetler itibara alınarak kendisine vatana hizmet tertibinden bir maaş bağlanmasını talep etmiştir⁷⁹. Makbule Hanım'ın bu isteği 16 Şubat 1948'de Meclis'te milletvekillerinin oylamasına sunulmuş, 465 üyeden 197'si oylamaya katılmış, 260 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Kanunu 173 milletvekili kabul etmiş, 20 milletvekili reddetmiştir. 4 milletvekili çekimser kalmıştır. Yeterli sayı olmadığından kanun tasarısı bir sonraki görüşmeye bırakılmıştır⁸⁰. Sonraki meclis toplantısı 18 Şubat 1948 tarihinde yapılmıştır. Geçmiş toplantıda yeter sayı sağlanamadığından Makbule Atadan'a vatana hizmet tertibinden maaş verilmesi için çıkarılacak kanun oylamaya sunulmuş 465 üyeden 227'si oylamaya katılmıştır. Kanunu 197 milletvekili kabul ederken, 26 milletvekili reddetmiş, 4 milletvekili çekimser kalmıştır. 229 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Kanun kabul edilerek yürürlüğe girmiştir⁸¹. Ancak Makbule Hanım'a 1.000 lira maaş hayatta olduğu müddetçe ve bir daha zam yapılmamak koşuluyla verilmiştir. Makbule Hanım'a, vefatına kadar aylık 1.000 lira Atatürk'ün vasiyeti gereği, 1.000 lira da vatana hizmet tertibinden toplamda 2.000 lira maaş verilmiştir.

Atatürk'ün Naaşının Anıtkabir'e Nakledilmesi ve Makbule Hanım

Atatürk vefatı sonrasında geçici olarak Etnografya Müzesi'ne defnedilmiştir. 1953 yılının Ekim ayında Anıtkabir inşaatının sona erdiği ilan edilmiş ve 10 Kasım

⁷⁷ Turan, *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s. 33-34.

⁷⁸ BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Kutu No: 1598, Dosya No: 523, Sıra No: 3, Sayfa No: 6

⁷⁹ BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Kutu No: 1598, Dosya No: 523, Sıra No: 3, Sayfa No: 2

⁸⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, C. X, Birleşim 43, 16.02.1948, s. 156-159, 218.

⁸¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, C. X, Birleşim 44, 18.02.1948, s. 224-225, 239.

1953'te Atatürk'ün aziz naaşının ebedi istirahatgahına büyük bir tören ile defnedilmesi hükümet tarafından kararlaştırılmıştır. 4 Kasım 1953 tarihinde Etnografya Müzesi'ndeki Atatürk'ün geçici kabri açılmıştır. Makbule Hanım, ağabeyinin geleneklere uygun olarak defnedilmesini istemiştir. Bu nedenle Atatürk'e vefatı sonrası uygulanmış olan tahnitin bozulması gerekmektedir. Tahnitin bozulması işlemi için Ankara Valisi Kemal Aygün, 8 Kasım akşamı Ankara Tıp Fakültesi hocalarından Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu'ya telefon ederek davet etmiştir. 9 Kasım günü Kamile Hanım, ağır hasta olmasına rağmen görevi kabul ederek gelmiştir. Kamile Hanım'ın emri ile tabut açılmış ve Atatürk'ün aziz naaşına bakılmıştır. Kamile Hanım'ın aktardığına göre Atatürk'ün naaşında herhangi bir bozulma yoktur. Tahnitin bozulması işleminin ertesi sabah yani 10 Kasım sabahı yapılmasını istemiştir. Ancak 10 Kasım sabahı hastalığı nedeniyle Kamile Hanım gelememiş ve bir gün önce kendisine yardımcı olmuş olan Adli Tıp Uzmanı Cahit Özen Bey onun yerine tahnit bozma işlemi yapmıştır⁸². 10 Kasım sabahı Nakil Komitesi üyeleri ve birçok askeri ve sivil görevliler Etnografya'da yerlerini almışlardır. Cahit Özen, Atatürk'ün naaşına yapılan tahniti bozma işlemi uygulamış ve naaş kahverengi muşamba, sargılar ve eski kefenden çıkarılarak İslami geleneğe göre yeni kefenle sarılma işlemi sırasında yanına bir polisin geldiğini ve bir kâğıt uzattığını, Makbule Hanım tarafından gönderilen bu kâğıdın Atatürk'ün göğsüne yerleştirilmesini istediğini iletmiştir. Cahit Özen, eski harflerle yazılı olan kâğıdı okuduğunu ve böyle bir kâğıdın Atatürk tarafından kabul edilemeyeceğini söyleyerek kâğıdı geri verdiğini aktarır. İşlem tamamlandıktan sonra naaş yeni yapılmış bir tahta tabuta konmuş ve bu yeni tabutta daha önce defnedildiği, Gül ağacından yapılmış olan geniş tabuta konularak katafalk üzerine konmuştur. Ardından üzerine atlas bir Türk Bayrağı örtülmüştür. Nakil Komitesi bir tutanak tutarak imzalamıştır⁸³.

Ardından tabutun etrafında bütün protokol yerini almış, Makbule Hanım da ağabeyinin tabutunun başucunda beklemiştir. 18 numaralı top arabası Etnografya Müzesi önüne getirilmiş, saat 09.05'te borazanın dikkat işareti ve top atışlarının ardından beş dakikalık saygı duruşunda bulunulmuştur. Saygı duruşu sonrası tabut katafalk üzerinden 12 er tarafından alınarak top arabasına konulmuş ve Harp Okulu öğrencileri tarafından çekilmiştir. Top arabasının her iki yanında on iki general eşlik etmiştir. Top arabasının hemen arkasında siyah bir yastık üzerinde Atatürk'ün İstiklal Madalyası bir Amiral tarafından taşınmıştır. Amiralin hemen arkasında Makbule Atadan Hanımefendi, TBMM Başkanı Refik Koraltan'ın kızı ile top arabasını takip ederken, arkalarında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, onların arkasında Başbakan Adnan Menderes ve sol tarafında Eski Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, TBMM Başkanı ve bakanlar yürümüştür. Onların arkasında elçiler,

⁸² Kamile Şevki Mutlu, "Atatürk'ün Anıtkabire Naklinden Bir Hatıra", *Bilim ve Teknik Dergisi*, S. 329, Ankara Nisan 1995, s. 65.

⁸³ Bedi Şehsuvaroğlu, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1981, s. 50-51.

milletvekilleri, askeri ve sivil vatandaşların yanı sıra öğrenciler de yer almıştır. Anıtkabir'e gelindiğinde Aslanlı Yol'un başında tabut top arabasından alınmış ve 262 metre boyunca mozole önündeki katafalka kadar on iki er tarafından taşınmıştır⁸⁴. Tabut 'Hâkimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir' yazılı katafalka konulduktan sonra, Cumhurbaşkanı Celal Bayar uzun bir konuşma yapmış ve ardından protokol ile birlikte alt kattaki mezar odasına inilmiştir. Tabut, on iki er tarafından mezar odasına getirilmiş, üzerindeki atlas Türk Bayrağı subay ve erler tarafından özenle katlanarak alınmıştır⁸⁵. Gül ağacından yapılmış tabutun vidaları sökülmüş ardından ikinci tabut açılmıştır. Atatürk'ün naaşı İslami geleneğe uyularak baş kısmı kıbleye gelecek şekilde yerleştirilmiş ve bir Diyanet görevlisi inerek Atatürk'ün bağlı olan kefenini çözmüştür. Ardından Cumhurbaşkanı Celal Bayar, mezara ilk toprağı atmıştır. Sıra ile toprak atılmış ve son olarak Makbule Hanım yürümekte zorluk çekerek mezara toprak atmış ve ardından su dökmüştür. Ardından bir zabıt tutularak protokol tarafından imzalanmıştır. Makbule Hanım, töreni ağlayarak izlemiştir. Defin sonrasında protokolün dışarı çıkması ile mezardan ayrılık vakti geldiğinde sarsıla sarsıla ağlamış ve o sırada mezar odasında bulunan on kişiden birisi olan Yekta Güngör Özden, Makbule Hanım'ın sol koluna girerek dışarıya çıkmasına yardım etmiştir⁸⁶.

Makbule Hanım'ın Hayatının Son Dönemi, Vefatı ve Cenaze Töreni

Hayatının son döneminde yalnız yaşayan Makbule Hanım, 1954 yılında Abdürrahim Tuncak'ın eşi Mualla Tuncak, Sığırtmaç Mustafa olarak bilinen Mustafa Demir, Haymana doğumlu olup hakkında bilgi bulunmayan Fikret Avcı, Zeynelabidin adında Hatay Dörtyol nüfusuna kayıtlı dört kişiyi evlat edinmiştir⁸⁷. Son yıllarını Ankara, İstanbul, İzmir, Hatay gibi illerde çeşitli zaman aralıklarında kalarak geçirmiştir. 1954 yılının Temmuz ayında kanser sebebiyle durumu ağırlaşmış ve Ankara'ya gelmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın isteği üzerine Gülhane Hastanesinde Radyum tedavisi görmüş, biraz toparlanmış ve tekrar İstanbul'a dönmüştür. 1955'te durumu kötüleşmiş, Cumhurbaşkanı'nın daveti üzerine Köşk'e gitmiştir. Bu rahatsızlığına şahit olan Cumhurbaşkanı Celal Bayar hemen bir talimat vererek, Makbule Hanım'ın tekrar Gülhane Hastanesinde tedavi için yatırılmasını istemiştir⁸⁸. Makbule Hanım tam 9 ay hastanede yatılı tedavi görmüştür. Ancak, tedavi sonuç vermemiş ve "rahim kanseri" nedeniyle 18 Ocak 1956'da saat 12.55'te vefat etmiştir.⁸⁹ 19 Ocak 1956'ta Makbule Hanım'ın cenaze

⁸⁴ *Milliyet Gazetesi* "Atatürk'ün Aziz Naaşı Dün Muhteşem Bir Törenle Toprağa Tevdi Edildi" 11 Kasım 1953, s. 1, 7; *Ulus Gazetesi*, "Atatürk Vatan Topraklarında" 11 Kasım 1953, s. 1; *Zafer Gazetesi*, "Atatürk Vatan Toprağında" 11 Kasım 1953, s. 1, 7.

⁸⁵ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Atatürk'ü Dün Ebedi İstirahatgahına Bıraktık", 11 Kasım 1953, s. 1, 10.

⁸⁶ Yekta Güngör Özden, "Atatürk Gerçeğine Küçük Bir Katkı", *Anıtkabir Dergisi*, S. 2, Ankara Nisan 2000, s. 23.

⁸⁷ Güler, *Benim Ailem; Atatürk'ün Saklanan Ailesi*, s. 139-140.

⁸⁸ Feridun Kandemir, "Atatürk'ün de Makbule Hanım'ın da Manevi Evladım!", *Dün ve Bugün Dergisi*, S. 18, İstanbul 2 Mart 1956, s. 25.

⁸⁹ Güler, *Benim Ailem; Atatürk'ün Saklanan Ailesi*, s. 143.

namazı Hacı Bayram-ı Veli Camiinde kılındıktan sonra Türk bayrağına sarılı tabutu halk kalabalığı, emniyet kıtası ve askeri bando eşliğinde Ulus'taki Eski Adliye Binası'nın önüne kadar taşınmıştır. Tabut Adliye Binası önünde cenaze aracına konularak Cebeci Asri Mezarlığı'na götürülmüştür. Tören, Adliye Binası önünde son bulmuş olsa da protokoldekiler Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Meclis Başkanı Refik Koraltan, Başbakan Adnan Menderes, İsmet İnönü, askeri ve sivil erkân cenazeyi mezarlığa kadar götürmüşlerdir. Cenazeye ayrıca Makbule Hanım'ın akrabalarından amcasının oğlu Salih Bey'in kızları Nafia Olcay, Vüsat Erbatır, Zeynep Altay kardeşlerin yanı sıra Sabiha Gökçen katılmıştır. Mezarlık girişine araba ile getirilen Makbule Hanım'ın naaşı, eller üzerine alınarak defnedileceği yere kadar taşınmış ve saat 14.00'da defnedilmiştir⁹⁰. Makbule Hanım'ın mezarı ada 46, parsel 25'te Cebeci Asri Mezarlığı iç kısmında bulunmaktadır. Çok mütevazı bir mezarı olan Makbule Hanım'ın mezar taşında “*Ali Rıza Kızı Makbule Atadan 1892-1956*” yazmaktadır.

Sonuç

Makbule Atadan'ın biyografisinin Türk tarihi açısından önemi, onun yalnız Mustafa Kemal Atatürk'ün kız kardeşi olması değil, tanık olduğu üç devrin olaylarını aktarması bakımından da önemlidir. Makbule Atadan, üç farklı şehirde, üç farklı siyasi döneme tanık olmuştur. Makbule Hanım'ın, Atatürk'ün yanında yetişmiş olması nedeni ile onun düşüncelerinden etkilenmesi kaçınılmazdır. Atatürk, devrim işlerinde annesi ve kız kardeşinin her zaman destek olduklarını söylemiştir. Makbule Hanım'ın da onunla aynı fikirde olduğu anlaşılabilir. Buna rağmen Makbule Hanım için kaba ve görgüsüz nitelendirmeleri yapılarak küçümsenmiştir. Hâlbuki Makbule Hanım, Atatürk hakkında vermiş olduğu röportajlarda iddia edildiğinden çok farklı birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Röportajlarda çoğunlukla Atatürk'e dair bilgiler vermiş olsa da dönemin siyasi olaylarını aktarması, Makbule Hanım'ın bilgi birikimi bakımından zengin birisi olduğunu gösterir niteliktedir. Atatürk'ün izin verdiği akşamlarda Makbule Hanım günlük siyasi olaylar hakkında konuşmaktan çekinmemiştir. Makbule Hanım, Atatürk'ün kız kardeşi olması ve her daim onun yanında olması sebebiyle ön plana çıkmıştır. Bu nedenle problem yaşayan kimseler, problemlerini Makbule Hanım'a ileterek yardım istemişlerdir. Makbule Hanım, annesi Zübeyde Hanım gibi yardımsever olarak çeşitli faaliyetlerde de rol oynamıştır. Atatürk'ün bekâr bir Cumhurbaşkanı olması nedeniyle Makbule Hanım, Atatürk'ün yanında davet ve seyahatlere katılmıştır. Makbule Hanım, bu dönemde kılık ve kıyafeti ile gittiği her yerde dikkat çeken ve bu konuda Cumhuriyet Kadını imajı ile yol gösteren bir sembol haline gelmiştir. Atatürk hayatta iken oldukça ferah bir hayat süren Makbule Hanım, Atatürk'ün vefatı sonrasında daha önceden ağabeyine sembolik olarak hediye edilen birçok ev, arazi ve köşkü mahkeme yolu ile üzerine almış ve satmıştır. Köşkler,

⁹⁰ *Zafer Gazetesi*, “Makbule Atadan Dün Ebedi İstirahatgahına Tevdi Edildi”, 20 Ocak 1956, s. 1, 5.

evler, araziler satılmasına rağmen Makbule Hanım ekonomik olarak yine de zorluk yaşamış ve Atatürk'ün mirasında bırakmış olduğu aylık ile geçinemeyerek devletten yardım istemiştir. Meclis'teki görüşmeler sonrası Makbule Hanım'a vatani hizmet tertibinden ikinci bir aylık bağlanmıştır. Bu nedenlerden dolayı Makbule Hanım çok eleştiri almış ve birçok defa hakkında yalan yanlış haberler yapılmıştır. Ömrünün son dönemini kanser hastalığı ile mücadele ederek geçirmiştir. 1954 yılında kanser nedeniyle tedavi olmuş ve ardından bir süre iyileşmiş ancak 1955'te daha da ağırlaşması sonrasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın emri ile Gülhane Hastanesi'nde tedavi görmeye başlamıştır. Son döneminde Celal Bayar ona çok destek olmuştur. Atatürk'ten sonra 18 yıl daha yaşamış olan Makbule Hanım, 18 Ocak 1956'da kanser nedeniyle vefat etmiş, 19 Ocak'ta bir tören ile Cebeci Asri Mezarlığına defnedilmiştir. Makbule Hanım, Atatürk'ün kardeşi olması, devrimlerin önünde Türk kadını sembolü olması bakımından Cumhuriyet Tarihimizdeki önemini her zaman koruyacaktır.

Kaynakça

I.Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA)

Celal Bayar Arşivi, Yer No: 3/1-10, Fihrist No: 13-173,174.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Kutu No: 1598, Dosya No: 523, Sıra No: 3, Sayfa No: 6.

BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Kutu No: 1598, Dosya No: 523, Sıra No: 3, Sayfa No: 2.

II. Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, C. X, Birleşim 43, 16 Şubat 1948, s. 156-159, 218.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, C. X, Birleşim 44, 18 Şubat 1948, s. 224-225, 239.

III. Süreli Yayınlar

Bardakçı, Murat, "Mustafa Kemal'in Mektuplarda Sözüünü Ettiği Meçhul Akralar", *Hürriyet Gazetesi*, 7 Ağustos 2005, s. 1, 28.

Cumhuriyet Gazetesi, "Atatürk'ü Dün Ebedi İstirahatgahına Bıraktık", 11 Kasım 1953, s. 1, 10.

Milliyet Gazetesi, "Atatürk'ün Aziz Naaşı Dün Muhteşem Bir Törenle Toprağa Tevdi Edildi", 11 Kasım 1953, s. 1, 7.

Ulus Gazetesi, "Atatürk Vatan Topraklarında" 11 Kasım 1953, s. 1.

Yalman, Ahmet Emin, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", *Vakit Gazetesi*, 10 Ocak 1922.

Zafer Gazetesi, "Atatürk Vatan Toprağında", 11 Kasım 1953, s. 1, 7.

Zafer Gazetesi, "Makbule Atadan Dün Ebedi İstirahatgahına Tevdi Edildi", 20 Ocak 1956, s. 1, 5.

IV. Kitaplar

- Atadan, Makbule, *Büyük Kardeşim Atatürk*, Ka Kitap, İstanbul 2016.
- Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, C. V, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1999.
- Bardakçı, Murat, *Mustafa Kemal Paşa ile Latife Hanım'ın Boşanmalarının Belgeli Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Bayhan, Fatih, *Gölgesinde Mustafa Kemal'i Büyüten Kadın; Zübeyde Hanım*, Pegasus Yayınları, İstanbul 2020.
- Belli, Şemsi, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, İstanbul 2005.
- Borak, Sadi, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1980.
- Bozok, Salih, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor* (Edit.: Can Dünder), II. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2001.
- Çalışlar, İpek, *Latife Hanım*, X. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2006.
- Çalışlar, İpek, *Mustafa Kemal Atatürk; Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- Çalışlar, İzzettin, Görgülü, İsmet, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Deliorman, Altan, *Atatürk'ün Hayatındaki Kadınlar*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1999.
- Dimitriadis, Vasilis, *Bir Evin Hikâyesi; Selanik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, Çev. Gülsün Aksoy Aivali, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Egeli, Münir Hayri, *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*, Güven Basımevi, İstanbul 1959.
- Güler, Ali, *Benim Ailem; Atatürk'ün Saklanan Ailesi*, Halk Kitabevi, İstanbul 2015.
- Güler, Ali, *Sarı Paşa İnsan Atatürk*, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.
- İlbay, Asaf, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk; Mustafa Kemal'le 45 Yıl*, II. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Kandemir, Feridun, "Atatürk'ü Son Derece Müteessir Eden Hadise; Fikriye Hanım'ın İntiharı", *Nükte ve Fıkralarla Atatürk* (Edit.: Niyazi Ahmet Banoğlu), C. 3, Garanti Matbaası, İstanbul 1967, s. 13-18.
- Kılıç, Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı; Kılıç Ali'nin Anıları* (Edit.: Hulusi Turgut), XXIV. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Kinross, Lord, *Atatürk; Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Sander Yayınları, İstanbul 1973.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler, Araştırmalar, Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- Kreiser, Klaus, *Atatürk*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kutay, Cemal, *Ardında Kalanlar*, Cem Ofset Yayıncılık, İstanbul 1988.
- Kutay, Cemal, *Atatürk Olmasaydı?*, Kazancı Kitap, İstanbul 1994.

- Kutay, Cemal, *Atatürk'ün Son Günleri*, IV. Baskı, İklim Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Leventoğlu, Mazhar, Üstün, Samim, *1938'den 2011'e Atatürk'ün Vasiyeti*, Köprü Yayınları, İstanbul 2011.
- Mikusch, Dagobert Von, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam; Gazi Mustafa Kemal, C. II, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2000.
- Mütercimler, Erol, *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.
- Öke, Mehmet Sadık, Bayhan, Fatih, *Teyzem Latife; Atatürk'le Geçen Bir Ömrün Saklı Kalmış Hikâyesi*, III. Baskı, Pegasus Yayınları, İstanbul 2011.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1975.
- Öz, Mehmet Ali, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset Yayınları, İstanbul 2014.
- Perinçek, Şule, Öğütücü, İsmet, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C. I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, XI. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.
- Şahingiray, Özel, *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1955, s. 438, 478, 484-485-486-487, 489-490, 492, 510, 549, 561, 594, 605, 672.
- Şahingiray, Özel, *Atatürk'ün Son Nöbet Defteri*, Alaca Yayınları, İstanbul 2018, s. 20, 22, 26, 28, 30, 32, 42, 70, 92.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Atatürk* (Edit.: Yunus Emre Kaleli), Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.
- Şehsuvaroğlu, Bedii, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1981.
- Turan, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959.
- Ülman, Haluk, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.
- Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştüleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Volkan, Vamık D., Itzkowitz, Norman, *Ölümsüz Atatürk*, V. Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008.
- Yurdakul, Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, IV. Baskı, Truva Yayınları, İstanbul 2006.
- V. Makaleler**
- Akyol, Mete, Abdürrahim Tuncak Anlatıyor-1, *Başkent Üniversitesi Kültür Yayını Bütün Dünya Dergisi*, S. 1, Ankara 1 Ocak 2007, s. 60-63.

Akyol, Mete, Abdürrahim Tuncak Anlatıyor-2, *Başkent Üniversitesi Kültür Yayını Bütün Dünya Dergisi*, S. 2, Ankara 1 Şubat 2007, s. 32-34.

Akyol, Mete, Abdürrahim Tuncak Anlatıyor-7, *Başkent Üniversitesi Kültür Yayını Bütün Dünya Dergisi*, S. 7, Ankara 1 Temmuz 2007, s. 37-43.

Birlik, Gültekin Kamil, Atatürk'ün Erzurum'daki Evi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIX, S. 86, Ankara 1 Temmuz 2013, s. 27-52.

Birlik, Gültekin Kamil, Trabzon'daki Atatürk Köşkü, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. XV, S. 59, 28 Mart 2016, s. 63-66.

Borak, Sadi, Atatürk Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, S. 1, Ankara 2004. s. 277-285.

Genç Acar, Derya, Makbule Atadan'ın Atatürk'e İlişkin Anlattıkları Üzerine Bir Basın Taraması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXI, S. 63, Ankara, Kasım 2005, s. 1091-1113.

Kandemir, Feridun, "Atatürk'ün de Makbule Hanım'ında Manevi Evladım!", *Dün ve Bugün Dergisi*, S. 18, Ekicigil Matbaası, İstanbul 2 Mart 1956, s. 23-25.

Mutlu, Kamile Şevki, "Atatürk'ün Anıtkabir'e Naklinden Bir Hatıra", *Bilim ve Teknik Dergisi*, S. 329, Ankara Nisan 1995, s. 58-65.

Özden, Yekta Güngör, "Atatürk Gerçeğine Küçük Bir Katkı", *Anıtkabir Dergisi*, S. 2, Ankara Nisan 2000, s. 21-23.

Turan, Şerafettin, "Mustafa Kemal Atatürk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 310-331.

VI. İnternet Kaynakları

Kucur, Şamil, "Atatürk Annemin Böreğine Bayılırdı", *Yeni Şafak Gazetesi*, 28 Şubat 2004, <https://www.yenisafak.com/gundem/ataturk-annemin-boregine-bayilirdi-2679831>, (et: 20.08.2022).

**Evlilik Bağlamında Türk-Gürcü İlişkisi: Erzurum
Örneği**

**The Turkish-Georgian Relationship in the Context of
Marriage: Erzurum Sample**

Ömer SUBAŞI*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
21.10.2022	10.12.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Subaşı, Ömer, "Evlilik Bağlamında Türk-Gürcü İlişkisi: Erzurum Örneği", <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 41-55.			

ÖZET

XIII. yüzyılın başlarında Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleymanşah'ın Gürcistan seferi sırasında Saltuklulardan alarak Selçuklu mülkü haline getirdiği Erzurum, Sultan Alâeddin Keykubad'ın bölgeye gelişine kadar Erzurum Selçukluları isminde siyasi bir yapı olarak hayatını sürdürmüştü. Belirli bir süre Erzurum'u idare eden Selçuklu şehzadesi Muğîseddin Tuğrulşah'ın bölgenin politik yapısına göre evlilik ilişkisi üzerinden siyasi hamleler yapması yaklaşık yarım asır boyunca Erzurum'u Türk-Gürcü ilişkisinin odak noktası haline getirmiştir. Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'nın 1223 yılındaki ölümü Erzurum'da Muğîseddin Tuğrulşah için yeni bir fırsat demektir. Bundan dolayı Muğîseddin Tuğrulşah, Gürcistan Krallığı'nda tahta geçen Kraliçe Rusudan'a gönderdiği elçilik heyeti vasıtasıyla oğlu Gıyâseddin ile Kraliçe'nin evlenmesi için teklifte bulundu ve bu teklif, Gürcü ileri gelenleri tarafından birkaç şarta bağlı olarak kabul gördü. Ardından Gıyâseddin, 1223-1224 yılları arasında Kraliçe ile evlenmek amacıyla Tiflis'e gitti. Sağlam, güzel vücutlu, yakışıklı, cesur ve korkusuz bir genç olan Gıyâseddin ile Kraliçe arasında yapılan evlilikten Tamara isimli bir kız ve David isimli bir erkek çocuk dünyaya geldi. Ancak Kraliçe'nin ahlaki zaafı ve Celaeddin Harezmsah'ın Gürcistan seferleri, Gıyâseddin'i çalkantılı bir hayata sürükledi. Yaptığı evliliğin ardından beklediği kudrete sahip olamayıp silik bir hayat yaşayan Gıyâseddin'in çocukları Tamara ve David, babalarının aksine hem Selçukluların hem de Gürcistan Krallığı'nın kaderini tayin edecek güce hükmedeceklerdi. Tamara, Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev ile evlenerek ondan çocuklar doğuracak; David ise Moğol işgali sırasında Krallığın Tiflis merkezli batı kanadını Kral Narin David isminde uzun bir süre yönetecekti.

Bu çalışmada Erzurum Selçuklularından Şehzade Gıyâseddin'in Kraliçe Rusudan ile evliliği, Gürcü Hatun Tamara ve çocuklarının Erzurum'da kesişen hayatları, Erzurum'un XIII. yüzyıl Türk-Gürcü ilişkisi açısından nasıl merkezi bir konuma ulaştığı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Gürcü, Erzurum, Gıyâseddin, Rusudan, Tamara.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, omer.subasi@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1698-9346

ABSTRACT

At the beginning of the thirteenth century, Erzurum, which was taken from the Saltuqids by the Seljuqid ruler, Rukn al-Din Suleymanshah, during his Georgian expedition and became the property of the Seljuqid, continued to exist as a political structure under the name "Erzurum Seljuqids" until the arrival of Sultan Ala al-Din Kayqubad. The fact that the Seljuqid prince Mughis al-Din Toghrilshah, who ruled Erzurum for a certain period of time, made political moves over the marriage relationship as a requirement of the political structure of the region, made Erzurum the focal point of the Turk-Georgian relationship for nearly half a century. The death of Georgian King IV Giorgi Lasha in 1223 created a new opportunity for Mughis al-Din Toghrilshah in Erzurum. For this reason, Mughis al-Din Toghrilshah sent an embassy delegation to Queen Rusudan, who had succeeded in the Kingdom of Georgia, asking for his son Ghiyath al-Din and the Queen to marry, and this proposal was accepted by Georgian dignitaries under a few conditions.

Subsequently, Ghiyath al-Din went to Tbilisi between 1223 and 1224 to marry the Queen. From the marriage between Ghiyath al-Din, a tough, beautiful, handsome, brave and fearless young man, and the Queen, a girl named Tamara and a boy named David was born. However, the Queen's ethical weaknesses and Jalal al-Din Khwarazmshah's Georgian expedition led Ghiyath al-Din to a turbulent life. Although Ghiyath al-Din did not have the power he expected after his marriage, his children Tamara and David, unlike their father, would have the power to determine the fate of both the Seljuqids and the Kingdom of Georgia. Tamara will marry the Seljuqid Sultan Ghiyath al-Din Kaykhusraw II and give birth children from him; David, on the other hand, would rule the Tbilisi-centered western wing of the Kingdom for a long time under the name of King Narin David during the Mongol invasion.

In this study, the marriage of Ghiyath al-Din, one of the princes of Erzurum Seljuqids, with Queen Rusudan, the intersecting lives of Georgian Lady Tamara and her children in Erzurum, and how Erzurum reached a central position in terms of the thirteenth century Turk-Georgian relations will be discussed.

Keywords: Turk, Georgian, Erzurum, Ghiyath al-Din, Rusudan, Tamara.

Giriş

XI. yüzyılın ortalarına doğru Selçuklu akınlarının batıya doğru ilerlemesiyle birlikte kendini gösteren Türk-Gürcü münasebetleri zamanla gelişmiş ve uzun yıllar inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Özellikle Türklerin yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu içlerine yaptıkları akınlar ve yöresel güçlerle giriştikleri mücadeleler sırasında karşı karşıya gelen Türkler ile Gürcülerin odak noktaları genellikle Erzurum ve çevresi olmuştur. Erzurum merkezli Saltukluların bölgede kurulması ve aynı dönemlerde Gürcü Krallığı'nda yaşanan taht değişikliği ile IV. David (Ağmaşenebeli)'in 1089 yılında Gürcü kralı olarak taç giymesi yaklaşık bir asır sürecek mücadelelerin fitilini ateşlemiştir. Saltuklular ile Gürcü Krallığı arasında var olan düşük yoğunluklu savaş durumu zaman zaman seyrini değiştirip yoğun mücadelelere doğru dönüşse de bu durum XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tamamen şekil değiştirmiş ve Kraliçe Tamara zamanında ibre Gürcü

krallığının lehine dönmeye başlamıştı. 1178 yılında Gürcü kralı III. Giorgi veliaht sorununu çözmek için kızı Tamara'ya taç giydirip yanında oturarak kraliçe ilan etmesi Türk-Gürcü ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcıydı. Kral, kızı Tamara ile birlikte altı yıl ülkeyi yönettikten sonra 1184 yılında Kral III. Giorgi öldü ve Kraliçe Tamara Gürcü tahtına tek başına sahip oldu¹. Kraliçe ilk evliliğini 1185 yılında Rus Hükümdarı Andre'nin oğlu Rus Giorgi ile yaptı². Gürcistan Kralı olarak anılmaya başlayan bu Rus Giorgi, kısa zaman sonra Tiflis'ten ayrılarak o dönemde Mama Hatun'un yönetimi altındaki Saltuklu toprakları içerisinde bulunan Pasinler'e geldi. Kral, Kars ve Allahuekber dağlarına kadar bölgeyi kat ederek yağmaladı ve aldığı büyük ganimetlerle geri döndü, sonrasında ordusunu toplayarak Duvin taraflarına yürüyüp şehri zapt ve yağma ederek bölgeden ayrıldı. Saldırılarına devam eden Kral idaresindeki Gürcü orduları, Gelakun'a doğru bir akın düzenlediler; ancak büyük bir Türkmen nüfusuna sahip olan bölgede ummadıkları bir direnişle karşılaşmalarına rağmen aldıkları büyük ganimetlerle geri döndüler. Aynı dönemde bir grup Türk akıncı Erzurum'un Torum ve Oltu ile Artvin'in Şavşat ve Ardanuç ilçelerini içerisine alan tarihi Tao-Klarceti bölgesine girmişti. Ancak Klarceti askerleri komutanı Guzan (Kozan) ile Tao (Tortum ve Oltu) ve çevre birlikleri sayesinde bu akın engellenmişti³. Gürcüler bu zamanda Beylekan'dan Ağrı Dağı'na ve Aras kıyısına kadar akınlarını genişletirken 2,5 yıllık evliliğin sonunda Kraliçe Tamara, Rus Giorgi'yi boşayıp Gürcistan'dan kovdu. Bu gelişmeler ışığında Erzurum ve çevresinde XII. yüzyılın sonlarına doğru siyasî hareketliliğin çok yoğun olduğu bir süreç yaşanmıştı⁴.

Kraliçe Tamara, ikinci evliliğini David Soslan ile yaptı. Bu birliktelikten, 1194 yılında Giorgi (IV. Giorgi Laşa), 1195 yılında ise kızı Rusudan (Kraliçe) dünyaya gelecekti⁵. Bu dönemde Gürcüler ilk olarak Berda'a'ya doğru yürüyüp Arran Bölgesi'ni tahrip ettiler. Bu seferden birçok esir ve hesapsız servet ile geri dönen Gürcüler, yönlerini batıya çevirdiler. 1191 yılının yaz aylarından itibaren müttefiklerini bir bir kaybetmesi bölgede Gürcülere karşı yalnız mücadele veren Erzurum merkezli Saltukluları çok zor duruma düşürmüştü⁶. Saltuklular'ın yalnız

¹ Marie F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not./Yay.: Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003, s. 356, 357; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, (889-1269), Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., S. 2, İstanbul 1937, s. 211.

² Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch 2015, s. 202; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 366, 367; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 211; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 133.

³ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 368-370; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 211, 217, 218; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202.

⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 377-381; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202; W.E.D. Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932, s. 104, 105.

⁵ Allen, *A History of The Georgian People*, s. 104.

⁶ 1191 yılında Azerbaycan Atabeği Kızıl Arslan Osman b. İldeniz'in öldürülmesi ve 1193 yılında ise Ahlatşah Seyfeddin Beg-Timur'un ölümünü Saltukluları Gürcüler karşısında müttefiklerinden mahrum bırakmıştır. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târih*, C. XII., (Çev.: Heyet-Ahmet Ağrakça, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 69, 89;

kalmasını fırsat bilen Kraliçe Tamara, bu durumdan istifade ederek kocası David Soslan komutasındaki bir orduyu Kars ve Sürmeli Bölgesi'ni istilaya gönderdi. Hatta bu ordu İspir'e kadar geldi. Gönderilen bu Gürcü kuvveti Rusudan'ın doğumundan sonra sevk edildiği dikkate alınırca muhtemelen 1195 yılından sonra Erzurum önlerinde görülmüştü. Saltuklu hükümdarı Nasreddin Muhammed ve iki oğlunun müdafaası karşısında bir şey yapamayacağını anlayan David Soslan, kuşatmaktan vazgeçip sur dışından elde ettiği ganimetlerle Erzurum'u terk etti⁷.

Gürcülerin baskısı altındaki Saltuklu topraklarında bunlar yaşanırken doğuda İldenizliler arasında iç karışıklıklar çoktan baş göstermiş Kraliçe Tamara ise özellikle Kıpçaklara ek olarak Şavşat, Klarcet ve Tao, Hereti ve Kakheti gibi birçok bölgeden topladığı askerlerle İldenizliler arasındaki taht mücadelelerine müdahil olmuş sonrasında yönünü yeniden batıya çevirmişti. Kraliçe ardından Türklerin elinde bulunan Kars'ın üzerine ordu sevk etti. Kars'ı zapt eden Kral David Soslan, şehrin muhafaza işini İvane'ye verdi. Gürcülerin İslâm beldelerini istilaları ve son olarak da Erzurum'u tehdit etmesi, Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) üzerinde ağır bir etki yarattı⁸. Gürcü istilalarına son vermek isteyen Sultan, Harput seferinin ardından Erzincan'a giderek Gürcistan seferi için hazırlıklara başladı. Orada büyük masraflar yaparak topladığı ordusu ile Erzurum'a hareket etti. Bütün komşu hükümdarların ve tâbilerin yardımcı kuvvetleri ile Erzurum Saltuklu hükümdarı Nasreddin (bazı kaynaklarda Alâeddin Saltukî) Muhammed'in de bu sefere katılması kararlaştırıldı ve aynı maksatla Saltuklu Nasreddin'de huzura davet edildi. Ancak Sultan'ın huzuruna gelmemek için bahaneler öne sürünce Nasreddin'i hapsedirdi ve 1202'de Erzurum'da Saltuklu hanedanın hâkimiyetine son verdi. Sultan, Saltuk İlini Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil ederek bu şehri Malatya meliki olan kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a verdi⁹.

Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 127; El -Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İma ad-dîn Al-Kâtib Al- İsfahânî, Zubdat Al-Nuşra va Nuhbat Al Usra-*, Türkçeye Çev.: Kıvameddin Burslan, Ankara 1999, s. 269; Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't Tevârih*, C.I., Trans.: W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998, s. 172.

⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 383, 384; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK. Yay., Ankara 1998, s. 34; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK. Yay., Ankara 2006, s. 75, 76; Mükrimin H. Yınanç, "Erzurum", *İ.A., C. IV.*, s. 349.

⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 404; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2006, s. 131.

⁹ İbn Bibî, *El-Evâmîrü'l-Alâ'ıye fi'l-Umûri'l-Alâ'ıye*, *Selçuk Name*, II. Tercüme, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2014. s. 103; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 24; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil*, C.XII., s. 146, 147; *Smbat Sparapet's Chronicle*, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005, s. 98; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999, s. 474; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 253.

Bu sırada Gürcü ordusu da Pasinler'e doğru ilerliyordu¹⁰. Sultan Rükneddin Süleymanşah idaresinde Erzurum'dan hareket eden 100 bin kişilik Türk ordusu Pasinler üzerinden Sarıkamış istikametine doğru yoluna devam ederken Micingerd Kalesi civarında bulunan Erzurum-Kars kervan yolu üzerindeki Bolositek'e geldi ve ordugâh kurdu. Selçuklu ordusu dinlenmekteyken Gürcüler tarafından baskına uğradı ve 1202 yılının Temmuz ayında yapılan Micingerd'deki savaşı Gürcüler kazandı. Savaşı kaybeden Sultan, bölgeden ayrılarak Erzurum'a geldi ve oradan başkentine geri döndü¹¹.

1202 yılında Erzurum'da Saltuklu hanedanının yerini alan Selçukluların 1230 yılına kadar Muğîseddin Tuğrulşah ve ondan sonra da oğlu Cihanşah idaresinde bölge siyasetine dâhil olması şehrin uzun bir süre saldırılara maruz kalmadan sakin bir hayat yaşamasını sağlamıştı. Erzurum'da kudretli bir hanedanın temsilcilerinin bulunması yağmacı akınları bölgeden uzak tutmak için yeterli olurken sağlanan barış ortamı Gürcüler ile Türkler arasında kültürel boyutta ilişkilerin kurulmasına da sebebiyet vermişti. Erzurum dışında bölgede bulunan diğer Müslüman beldeler hakkında aynı şeyleri söylemek pekte mümkün değildi. Çünkü komşularına karşı saldırgan bir tutum sergileyen Gürcüler, akınlarına devam ederek 1203 yılında Duvin ve çevresini istilâ ettiler. Ardından 1205, 1206 ve 1208 yıllarında olmak üzere üç defa Ahlat'a baskın yaparak şehri yağmalayıp Erciş ve çevresine kadar ileri hareketler düzenlediler¹². 1207 yılında ise Kraliçe Tamara'nın emriyle yola çıkan Kral David Soslan komutasındaki Gürcüler, Kars Şehri'ni uzun süre muhasara ederek şehri ele geçirdiler. Aynı yıl Kral Soslan David öldü¹³. Eşinin ölümünden sonra devlet işlerinde yalnız kalan Kraliçe Tamara 1213 yılında ölünce yerine oğlu IV. Giorgi Laşa geçti¹⁴.

Evlilik Müessesesi Üzerinden Kurulan İlişkiler ve Erzurum

Kraliçe Tamara'nın ölümünün ardından yerine geçen IV. Giorgi Laşa (1213-1223) döneminde bölge tarihi açısından çok önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Bu

¹⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 407; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 258; Nikoloz Berdzenişvili - Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev.: Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınlar, İstanbul 2000, s. 154.

¹¹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'ie*, s. 104; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 98; Kadı Ahmed Gaffârî Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Neşr.: Muctebâ Minovi, Tahran, s. 114; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay.: Ali Öngül, İzmir 2000, s. 30, 31; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk, (Selçuklu Tarihi)*, Haz.: Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 212, 213; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 24; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 408-410; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 157, 158.

¹² İbnü'l-Esîr, *El Kâmil*, C.XII., s. 152, 153, 168, 196, 197, 232; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-*, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 335, 342; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C.II., s. 487, 488, 491, Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 217, 218.

¹³ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil*, C.XII., s. 207, 208; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 414; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C.II., s. 489,490; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 218; Berdzenişvili - Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, s. 154; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202.

¹⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 422, 423.

önemli hadiselerin başlangıcı, 1220 yılının sonlarına doğru Cebe ve Subutay isimli iki Moğol komutanının yaklaşık yirmi bin kişilik bir ordu ile batıya geldikten sonra Gürcistan'a girmesi olmuştu. IV. Giorgi Laşa'nın Gürcüler için yeni bir düşman olan Moğollara karşı başlattığı mücadele ve strateji hamleleri Gürcü-Moğol ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Öncü Moğol birliklerinin Gürcü topraklarında takip, yağma ve keşif amacı güden ilerleyişleri İldeniz Atabeyliği ve Gürcü krallığını büyük ölçüde tahrip etmişti¹⁵. Üstelik Ocak 1223 tarihinde IV. Giorgi Laşa'nın ölümüyle başlayan veraset sorunu Gürcü Krallığı'nı Moğollar karşısında daha da aciz bir duruma düşürmüştü¹⁶. Çok geçmeden müteveffa kralın kız kardeşi Rusudan'ın (1223-1247) tahtı ele geçirmesi¹⁷ üzerine bu kez devlet ileri gelenleri kraliçeye uygun bir eş ve krallığa naib arayışına koyuldular. Fakat hanedandaki adaylar ne kraliçeye eş ne de naibiyet vasfı alabilecek nitelikteydi. Bunun farkına varan çevre Türk beyleri de Rusudan'ın ve Gürcü Krallığı'nın içerisine düştüğü bu durumu yakından takip etmekteydi. Rusudan'a ilk evlilik teklifi dönemin en önemli İslâm hükümdarlarından olan Erzurum Emîri Mugîsüddin Tuğrulşah'ın Gıyâseddin isimindeki oğlundan gelmişti. Fakat Mugîsüddin Tuğrulşah'ın oğlu için gönderdiği evlilik teklifi Gürcü devlet adamlarınca hiddetle karşılanmış ve onlar; *"Kesinlikle buna razı olmayız. Bir Müslüman'ın başımıza geçip yönetimi ele geçirmesine asla göz yumamayız."* şeklindeki sözleriyle bu teklife kesin olarak karşı çıkmışlardı. Fakat Mugîsüddin Tuğrulşah'tan aldıkları cevap gerek bir İslâm hükümdarından gerekse bir Türk Emîrinden duyabilecekleri tarzda değildi. Mugîsüddin Tuğrulşah gönderdiği cevapta oğlunun Hristiyan olacağını ve kraliçeye o şekilde evleneceğini belirterek Gürcü sarayını etkilemeye çalışmıştı. Her ne kadar İslâm hukukuna göre mürted olan Gıyâseddin'in cezası ölüm olsa da babasının otoritesi buna engel olmuş ve din değişikliği Gürcü sarayında karşılık bulmuştu. Tarihte Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçerek devlet ilişkilerini ikili ilişkiler seviyesinde düzenleyen siyasi evlilik örneği çok olmasına rağmen, Gıyâseddin'le Rusudan arasında gerçekleşen evlilik örneğinde buna tesadüf edilmez. Erzurum'un İslâm Emîri, Gürcü Krallığı'nın kontrolü için oğluna resmen Hristiyan olmasını emretmiş ve dini ikinci plana almıştı. Mugîsüddin Tuğrulşah'ın oğlunun ismi çoğu kaynakta yer almıyor olsa da Ömeri'de yer alan; *"Muînüddin Süleyman Pervâne'nin Kayseri'den kaçıışı sırasında Erzurum'un sahibi Gıyâseddin'in kızı olan hanımı Gürcü Hatun'u yanına aldı."*¹⁸ şeklindeki kayıttan, Mugîsüddin Tuğrulşah'ın oğlunun Gıyâseddin olduğu

¹⁵ *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia)*, Trans. Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Rion Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 322.

¹⁶ Kral IV. Giorgi Laşa, Kakheti'de Velistsikhe Köyü'nde, köyün Aznavuru'nun güzel kız kardeşi ile karşılaşır ve ona âşık olur. Daha sonra bu ilişkiden David isimli çocuk dünyaya gelir. Rion Metreveli, *The Golden Age, Georgia from the 11 th Century to the First Quarter of the 13 th Century*, Tbilisi 2010, s. 208; Allen, *A History of The Georgian People*, s. 110.

¹⁷ *Kartlis Tskhovreba*, s. 322.

¹⁸ El-Ömeri, *Mesâlikü'l Ebsâr*, s. 136; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970, s. 125,126.

anlaşılmaktadır. Gıyaseddin'in Rusudan'dan olan kızı Gürcü Hatun Tamara, Muğisüddin Tuğrulşah'ın torunu olarak Anadolu tarihinde önemli bir yer tutmuştur.

Evliliğin gerçekleşmesi üzerine Gürcistan'a yerleşen Gıyâseddin Gürcü tahtına oturup idareyi bir Hristiyan Türk olarak ele almış oldu. Fakat idarî işleri kocasına devreden Rusudan, evli olmasına rağmen kölelerinden biriyle gayri meşru ilişki yaşamaktaydı. Dahası Gıyâseddin bu rezillikten haberdar olmasına rağmen acziyetinden duruma müdahale edemiyor ve resmî nikâhlı eşine her hangi bir yaptırımında bulunamıyordu. Fakat açık bir şekilde Rusudan'ı kölesiyle birlikte yakalayınca sessiz kalamamıştı. Kraliçe Rusudan için durum aslında böyle değildi. Ona göre evli olmasına rağmen başka biriyle ilişki yaşaması gayet normal bir durumdu. Hatta Gıyâseddin'i; "Ya buna razı olursun ya da istiyorsan bunu etrafa yayarsın." diyerek adeta tehdit ediyordu. Neticede duruma razı olmayan kocasını yani Gürcistan Kralı Gıyâseddin'i başka bir şehre naklettirerek hapsedirdi. Muğisüddin Tuğrulşah ise kral olarak gönderdiği oğlunun Rusudan'ın yanında esir olmasını sadece izlemekle yetindi. Bir süre sonra Rusudan, Gıyâseddin'i terk ederek onun Gürcü Krallığı'ndaki tüm yetki ve vasıflarını hükümsüz kıldı¹⁹.

Gerek İslâm kaynaklarında gerekse Gürcü kroniğinde bahsi geçen bu hadise, birkaç küçük farklılıkla tarihi kayıtlarda kendine yer bulmuştur. Gürcü kroniği, Tuğrul'un sağlam, güzel vücutlu, yakışıklı, cesur ve korkusuz genç bir çocuk olan oğlunun Rusudan tarafından beğenilmesiyle evliliğin gerçekleştiğini belirtmiştir. Evlilikten dünyaya gelen güzeller güzeli kızı, Rusudan'ın annesinin adı olan Tamara adını almıştı. Bu evlilikten Davut isminde bir de erkek çocuk dünyaya gelmişti. Kraliçe ayrıca IV. Giorgi Laşa'nın oğlu yani yeğeni olan David'in de yetiştirilmesini üslenmişti. Rusudan, iki erkek çocuktan Davut'un annesi, David'inse halasıydı²⁰.

Tiflis Kalesi'nde esaret hayatı yaşayan sabık Gürcü Kralı Gıyâseddin, Aralık 1225 tarihinde Tiflis'i kuşatıp 10 Mart 1226 tarihinde şehri teslim Sultan Celâleddin Harezşâh tarafından serbest bırakıldı. Şehâbeddin Ahmed Nesevi'ye göre Hristiyan olarak Rusudan'la evelenen Selçuklu şehzadesi, Celâleddin Harezşâh'ın huzuruna getirilmiş ve himayesi sağlanmıştı. Buna rağmen Harezşâhlara karşı Gürcü Krallığı'nın yanında yer alan Gıyâseddin, Tiflis'teki Müslüman askerlerin durumu hakkında Gürcülere haber ulaştırdı. Tiflis'teki asker sayısının azlığından ve Celâleddin Harezşâh'ın yokluğundan istifade ederek harekete geçen Gürcüler çok sayıda askerle Tiflis'e yürümüşlerdi²¹.

Gıyâseddin'le Rusudan arasındaki evlilikle ilgili olarak kaynaklarda her hangi bir ihtilaf olmamakla birlikte nikâh tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ancak olayların kronolojisinden yola çıkılarak bazı tahminler yapmak mümkündür.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil*, C.XII., s. 372, 373; İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Haz.: Mustafa Alican, İstanbul 2014, s. 107.

²⁰ *Kartlis Tskhovreba*, s. 324; Nesevi *Celâlüttin Harezşâh*, s. 78.

²¹ Nesevi, *Celâlüttin Harezşâh*, s. 78.

Elimizde buna yönelik kesin olan iki tarih vardır ki bunlardan biri Kraliçe Rusudan'ın tahta çıktığı 1223 yılı, diğeri ise Celâleddin'in Tiflis'i kuşattığı 1225 yılıdır. Dolayısıyla evlilik akdinin bu iki tarih arasında olduğu kuvvetle muhtemeldir. Evlilikten sadece iki çocuğun dünyaya gelmiş olası ilk çocuk olan Tamara'nın evliliğin ilk yılı olan 1224'te ikinci çocuk olan Davut'un 1225'te doğduğunu ve Gıyâseddin'in de aynı yıl hapse gönderildiğini düşünmek tarihi vakıya oldukça uygun düşmektedir. Çünkü Celâleddin Harezmsâh'ın da Tiflis'e 1225 yılının sonlarına doğru yani Aralık ayında gelmesi tarihi sürecin bu şekilde olmasını gerektirmektedir.

Sultan Celâleddin Harezmsâh ve Erzurum Selçukluları

Kraliçe Rusudan, Muğsüddin Tuğrulşah'ın oğlu ile yaptığı evlilikten kısa zaman sonra güçlü ve kudretli bir düşmanla karşı karşıya geldi. Sultan Celâleddin Harezmsâh. Sultan, Gürcistan üzerine yaptığı seferler sonrası Tiflis ve çevresini ele geçirdi ve yapılan mücadeleler sırasında Kraliçe Rusudan Kartli bölgesinde tutunamayarak Kutaisi'ye kaçmak zorunda kaldı. Celâleddin Harezmsâh, Gürcülerle giriştiği savaşlar sonrası elde ettiği başarılarla yenilerini eklemek istiyor ve kendisine yeni faaliyet sahaları arıyordu. Onun için en uygun bölgeyi ise kurduğu hâkimiyet sahasının batı sınırındaki Erzurum ve çevresi oluşturuyordu. İlk zamanlar Sultan Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harezmsâh arasındaki ilişkiler ziyadesiyle dostça sürerken özellikle elçilik teatileri ile münasebetleri sürdürülmeye gayret edilmişti. Ancak Celâleddin Harezmsâh, bu sırada Sultan Alâeddin ile iletişimine engel olduğunu düşündüğü Erzurum şehrinin yöneticisi Cihanşah ile Ahlat valisi Hacib Ali'nin düşmanca davranışları dolayısıyla ilk önce Erzurum'a bir sefer tertip etti. Ahlat'a bağlı Muş ovasında köyleri yağma ve tahrip ettirdi. Bu sırada Celâleddin'in 1229 Ağustos ayında Ahlat'ı muhasara edince tehlikenin farkına varan Erzurum Meliki Cihanşah, ona bir elçi göndererek affını diledi; adına hutbe okutmak suretiyle kendisini metbu tanıyacağını da bildirdi. Bu talepler kabul edilince Cihanşah bizzat Celâleddin ile görüşmek üzere Ahlat'a gitti. Celâleddin, ona izzeti ikramda bulundu ve büyük bir mevki verdi. Karşılıklı hediyeleşmelerden sonra birkaç gün Celâleddin'in yanında kalan Cihanşah Erzurum'a geri döndü. Erzurum'dan Ahlat muhasarasına yardım amacıyla erzak ve muhasara aletleri ve Kara-Buğra adlı meşhur mancınığı gönderdi. Bununla Cihanşah ve Erzurum, Eyyûbîlerden ayrılıyor ve Sultan Alâeddin Keykubad'a karşı da Harezmsâhları kışkırtıyordu. Bu durum kısa zaman içerisinde Erzurum Meliki'nin içerisinde faal olarak bulunduğu siyasî bir bloklaşmaya sebebiyet verdi. Ahlat'ın alınmasıyla birlikte Cihanşah ile Celâleddin Harezmsâh'ın Sultan Alâeddin'e karşı birleşmeleri artık kaçınılmazdı. Gelişmeleri yakından takip eden ve yaklaşmakta olan tehlikenin farkına varan Eyyûbî Meliki Eşref elçilerini göndererek Sultan Alâeddin'i kurulan ittifaka karşı devamlı tahrik ediyordu. Gürcistan'da giriştiği faaliyetler ve sonrasında Kars ve Ani'yi kurtararak Müslüman âleminin kalbini kazanmış olan Celâleddin ve askerleri özellikle Erzurum ve Ahlat hududunda giriştikleri yağmalar ve bu iki Müslüman beldesindeki

yaşananlar yavaş yavaş Celâleddin'in kazandığı büyük mevkie zarar vermeye başlamıştı. Meydana gelen siyasî bloklaşma sonrasında kurulan Selçuklu–Eyyûbî ittifakına karşılık Harezmi ve Erzurum kuvvetlerinin oluşturduğu birliklerin savaşı kaçınılmazdı ve nihayetinde Yassı Çimen'de 1230 yılında yapılan meydan muharebesinde Celâleddin Harezmişah ve müttefiki Erzurum Meliki Cihanşah yenilirken zafer Sultan Alâeddin ile Melik Eşref'in oldu. Sultan Alâeddin, kazanılan zaferin ardından Melik Eşref ve ordularıyla birlikte Erzurum'a doğru yürüdü ve Ramazan bayramını da zafer şenlikleri ile bir arada yolda geçirdi. Erzurum'a vardıkları zaman Cihanşah'ın beyleri ve kardeşi şehrin kapılarını kapayıp müdafaaya geçtiler. Bunun üzerine Sultan Alâeddin, Cihanşah'ın güvendiği bir beyi kendi yakını ile şehre gönderip sorunu çözmeye gayret etti. Erzurum beyleri Cihanşah'a, kardeşine ve emîrlere dokunmamak, mallarını kendilerine bırakmak gibi şartlarını sıralayarak Sultan'ın emrine uyacaklarını bildirdiler. Sultan'ın gönderdiği ahdname üzerine Hüsameddin Candar ve diğer Erzurum büyükleri Sultan'ın elini öpüp itaat arz ettiler ve sonrasında saltanat sancağını şehre götürdüler. Sultan, Eyyûbî melikleriyle birlikte şehirde Cihanşah'ın sarayına gitti ve ertesi gün Erzurum hâkimi ve amcazadesi olan Cihanşah'ı af ve huzuruna kabul etti. Ardından Aksaray ve Eyuphisar'ı onlara ikta olarak verdi. Sonrasında Erzurum ve havalisini teşkilatlandıran Sultan Alâeddin, şehirlere muhafız ve memurlar tayin etti. Süleymanşah tarafından 1202 yılında Saltuklulardan alınıp kardeşi Tuğrulşah'a verilen Saltuklu İli onun ve oğlu Cihanşah'ın elinde 28 yıl kaldıktan sonra 1230 yılında Selçuklu ülkesine katılmış oldu²².

Gürcü Hatun Tamara ve Erzurum

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren batıda kendini hissettirmeye başlayan Moğol orduları Carmagon ve Baycu Noyan'ın komutası altında Azerbaycan, Arran ve Mugan bölgesine yerleştiler,²³ ardından Gürcüler ile giriştikleri mücadeleleri kazanarak yönlerini Anadolu'ya çevirdiler. Moğolların Anadolu sınırına gelmeleri Sultan Alâeddin Keykubad dönemine rastlamaktaydı²⁴. 1231-1232'de Moğol öncülerinin Sivas'a kadar gelip bölgeyi yağmalamaları Sultan'ı önem almaya sevk etti ve Sultan, Kemâleddin Kâmyar'ı bir ordu ile Moğollar üzerine gönderdi. Kâmyar, Sivas'a vardığında Moğol öncü kuvvetlerinin geri çekildiklerini gördü. Daha sonra Erzurum'a kadar gelen Kâmyar orada birkaç gün kaldı. Kâmyar orada, Erzurum ve havalisinin komutanı olan Mübarizüddin Çavlı'dan Moğolların Mugan'a geri döndüğünü öğrendi. Erzurum'da kaldığı sürede

²² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 384-394; Coşkun Erdoğan, "Harezmişahlar", *Ortak Türk Tarihi*, Ed.: Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara 2019, s. 217-283, s. 272, 273.

²³ Moğollar, Mugan bölgesini kışlak olarak kullanması hakkında bkz. Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Aralık, Ordu 2015, s. 472.

²⁴ İbrahim Tellioglu, "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Serender Yayınları, Trabzon 2015, s. 222.

bölge askerlerini kendi komutası altında toplayan Kâmyar, Moğol saldırılarının sebebinin Gürcü Kraliçesi Rusudan olduğunu öğrendi, bundan dolayı da Kraliçe üzerine bir sefer yapmak istedi. Ardından ordusuyla Gürcülerle iskân yerleşim yerlerine doğru yürüdü ve bir hafta boyunca Kraliçe'nin ülkesini dolaştı. Karşısına çıkan birçok kaleyi ele geçirdi. Selçuklu askerlerinin üstünlüğünü gören Kraliçe, Kâmyar'a mektup yollayarak Moğol ordusunun Rum ülkesine saldırmasında parmağı olan devlet adamlarının bu kötü işlerinden dolayı özür diledi ve hediyeler gönderdi. Ardından barış yapmayı bunu da bir evlilik bağı kurarak göstermek istediğini ilettili. Kraliçe, özbeöz Selçuklu neslinden, Erzurum hâkimi Tuğrulşah'ın oğlu Gıyâseddin'den olma, David soyundan gelen kızı Tamara'yı Melik Gıyâseddin Keyhusrev ile evlendirmeyi teklif ve nihayetinde Prenses Tamara ile Melik Gıyâseddin arasında nişan akdi gerçekleşti²⁵. XIII. yüzyıl Türk-Gürcü ilişkisinde dönüm noktası olan bu hadise Erzurum ve şehrin önceki hâkimi Selçuklu ailesiyle doğrudan alakalı olması hasebiyle önemliydi. Çünkü Selçuklu torunu olan Prenses Tamara ilerleyen yıllarda Selçuklu tarihinde isminden çokça söz ettirecek ve kendisini hiçbir zaman siyasî olaylardan soyutlamadan yaşamını sürdürecekti.

Sultan Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra saltanat tahtına oturan II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) kısa zaman önce nişanlandığı Gürcü Kraliçesi Rusudan'ın kızı Tamara ile evlenmek istedi. Bu için Selçuklu müstevfisi Şahâbeddin Kirmânî'yi Tiflis'e gönderdi. Gürcistan'a vardıkları zaman düğün için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı. Prenses, görkemli bir tahtrevanın üzerinde şehirden ayrılıp Sultan'ın huzuruna yöneldiler. Erzincan taraflarına varınca Şahâbeddin, bir ulak ile müjde Sultan'a müjde verildi. Bu sırada Sultan, saltanat çetriyle mutluluk ve sevinç içerisinde Kayseri taraflarına geldi. Orada görkemli bir düğün yapıldı ve Sultan 1238 yılında 13-14 yaşlarındaki nişanlısı Prenses Tamara ile evlendi.

İnancına dokunulmaması evlenme şartları arasında olduğu için Prenses Tamara, Konya'da dinî açıdan hiçbir zorlamayla karşılaşmadı. Buna rağmen şehrin mistik havasından etkilenen Tamara kısa zaman sonra Hristiyan dinini terk ederek Müslüman oldu. Sultan II. Gıyâseddin'in üç oğlundan biri olan Alâeddin, Gürcü Hatun Tamara'dan doğdu. Sultan, çocuklarının arasında en küçüğü olan Alâeddin'i veliaht yaptı. Çünkü Alâeddin, babası tarafından çok seviliyor hem annesinin soyu itibari ile hem de bir dönem Erzurum gibi önemli bir şehre sahip olmuş Selçuklu şehzadesi Tuğrulşah'ın soyundan gelmesi hasebiyle kardeşlerine üstünlük sağlıyordu²⁶.

²⁵ İbn Bibi, *El-Evâmîrû'l-Alâ'îye*, s. 411-414; *Kartlis Tskhovreba*, s. 324, 325.

²⁶ İbn Bibi, *El-Evâmîrû'l-Alâ'îye*, s. 456; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 27, 28; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C.II., s. 537, 538; Aknerli Grigor *Okçu Milleti Tarihi*, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 22; Simon de Saint Quentin, *Histoire de Tatares,- Bir Keşif'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev.: Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 435, 436.

Selçuklular ile Gürcüler arasında evlilik bağlamında kültürel bir yakınlaşma yaşanırken Moğollarda boş durmuyor ve yanlarına aldıkları Gürcü ve diğer yardımcı kuvvetler ile yeni yağmalar planlıyorlardı. Öyle ki Ani ve Kars'ı gözlerine kestiren Moğollar mezkûr şehirleri yağmaladıktan bir yıl sonra Erzurum'a kadar uzandılar. Ardından Baycu Noyan komutasındaki Gürcü ve Ermenilerinden oluşan yardımcı birlikler ile güçlendirilmiş Moğol ordusunun Erzurum'u yağmalaması kısa zaman sonra Türkiye Selçuklu Devleti ile karşı karşıya geleceklerinin açık bir göstergesiydi²⁷.

Türkiye Selçuklu merkezi Konya'da Gürcü Hatun Tamara için hayat, Sultan'ın ona karşı beslediği sevgiden dolayı gayet güzel geçmekteydi²⁸. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in 1247 yılında ölümünün ardından dul eşi Gürcü Hatun ile Müînüddin Pervâne Süleyman evlendi²⁹. Gürcü Hatun evlilik sonrası Anadolu'da meydana gelen birçok önemli siyasi hadiseye şahit olmuştu. Ancak devir ve düzen değişmeye başlamış ve kocası Müînüddin Pervâne'nin sürdürdüğü politika onun sonu olmuştu. Bu durum muhakkak Gürcü Hatun'u da etkileyecekti. Öyle de oldu ve Hatun yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmeye başladı. Öyle ki 1277 yılında Kayseri'den Tokat'a gittiği bilinen Gürcü Hatun'un buradaki hayatı ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Hatun'un son yıllarına ışık tutan tek malumat Niğdeli Kadı Ahmed'in kaleme aldığı "Alâeddin geri dönüş yolunda Erzurum'da vefat etti. Annesi Gürcü Hatun'un yanında istirahat etmektedir." ifadesidir³⁰. Niğdeli Kadı Ahmed'in eserinde bundan daha ilgi çekici bir gerçek daha vardır ki o da Gürcü Hatun'un, oğlu Alâeddin'le birlikte, Kalikala adıyla bilinen Erzurum'un sınırları içerisindeki meşhur bir medresede ebedi istirahate çekildikleri bilgisidir³¹. Şehrin o günkü yapısına dair bilgilere bakacak olursak burada meşhur olarak anılabilecek tek yapının Çifte Minareli Medrese olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak Erzurum tarihi için bir hayli önemli olan bu iki şahsa ebedi istirahatgâh olacak yapının ancak Çifte Minareli Medrese olduğunu öngörmek pekâlâ mümkündür. Ne var ki Gürcü Hatun'un Erzurum'a ne zaman geldiğine ve ölümüne dair elimizde

²⁷ İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serender Yayınları. Trabzon 2009, s. 125, 126; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya-1220-1346)*, Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2015, s. 53-59; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhusrev ve Devri*, TTK Yay., Ankara 2009, s. 74.

²⁸ Ahmed B. Mahmûd, *Selçuk-Nâme I*, Haz.: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 155; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 474; Kaymaz, *Anadolu Selçuklu*, s. 77.

²⁹ *Kartlis Tskhovreba*, s. 369; Ahmed B. Mahmûd, *Selçuk-Nâme I*, s. 155; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 474; Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn*, s. 125, 126; Kaymaz, *Anadolu Selçuklu*, s. 77.

³⁰ Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı (Anadolu Selçuklularında Dair Bir Kaynak) C. I., İnc.-Terc.: Ali Ertuğrul, TTK Yay., Ankara 2015, s. 444; Baypars Tarihi Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Terc.: M. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 88; El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 142; Kaymaz, *Anadolu Selçuklu*, s.163; Gürcü Hatun'un Mevlânâ'nın hayatta olduğu sırada birkaç kez Tokat'a gittiğine dair bilgiler Eflâkî'nin eserinde mevcuttur. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev.: Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları. İstanbul 2011, s. 541.

³¹ Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı, s. 449.

herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Pervâne'nin Gürcü Hatun'u Erzurum'a Moğolların yanına gidişi sırasında buradan geçerken mi bıraktığı yoksa Gürcü Hatun'un, eşinin ölüm haberini aldıktan sonra mı Tokat'tan Erzurum'a geldiği hususu halen Türk tarihinin aydınlanmayı bekleyen mühim mevzularından biridir.

Gerçekte Erzurum'da ikamet eden Aynü'l Hayat isimli kızının şehirde olması hem oğlu II. Alâeddin Keykubad'ın Erzurum'da öldürüldükten sonra burada defnedilmesi hem de dedesi Mugîsüddin Tuğrulşah'ın şehri olmasından hasabiyle Gürcü Hatun'un son günlerini Erzurum'da geçirmek istemesi gayet makul ve anlaşılabilir bir istektir. Günümüzde Erzurum'un önemli simgelerinden birisi olan Çifte Minareli Medrese'nin bânîsinin, Gürcü Hatun'un II. Gıyâseddin Keyhüsrev'den olma kızı Hundi Hatun (Havendzade) olmasının Gürcü Hatun'u Erzurum'a çeken diğer bir sebeptir³².

Sonuç

Temelleri milattan sonra beşinci yüzyılda atılan ve uzun yıllar Roma-Sasani mücadelelerine ev sahipliği yapan Erzurum, VII. yüzyıldan itibaren Müslüman Arap akınlarıyla tanışmış bir dönem de Bizans-Abbasi çekişmesine sahne olurmuştu. Bütün bu mücadeleler içerisinde jeopolitik öneminden hiçbir şey kaybetmeyen ve bin yıldır kaderi Türkler tarafından yazılan kadim şehir Erzurum, XI. yüzyılda Selçuklu askerî seferleriyle tanıştıktan sonra Ön Asya siyasî hayatının kilit noktasını haline gelmişti. Devamında Erzurum merkezli Saltukluların kuzeydeki komşusu Gürcistan Krallığı ile inişli çıkışlı ilişkileri zaman zaman askerî seferler ve savaşlarla sürmüştü; XII. yüzyılın sonlarına doğru Saltuklular girişikleri mücadelelerde istedikleri başarıları elde edemeyince zor günler yaşamaya başlamıştı. Ancak bir süre sonra Selçuklu hanedanının bölgeye hâkim olması şehre bir nebze nefes aldirmiş ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın Erzurum'u doğrudan merkeze bağlaması kurulacak ilişkiler açısından yeni bir başlangıç olmuştur. Özellikle mücadelelerle geçen bir yüzyıldan sonra Kraliçe Rusudan'ın 1224 yılı gibi Erzurum'dan bir Selçuklu şehzadesiyle evlenmesi Türk-Gürcü ilişkisini savaş ve mücadeleden kültürel boyuta taşımıştır.

Kraliçe Rusudan'ın Selçuklu soyundan gelen kızı Tamara'yı Melik Gıyâseddin ile nişanlaması iki devlet arasında sıcak rüzgârların esmesine sebep olurken kültürel ilişkilerin de üst seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Konya'nın siyasî hayatına kısa zamanda alışan Gürcü Hatun, eşi Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra Müînüddin Pervâne ile evlenmiş ve kendini şehrin manevi havasına bırakmıştır. 1220 yıllarında ortalarında Tiflis'te başlayan yaşamına Konya, sonrasında Kayseri ve Tokat'ta devam eden Gürcü Hatun ömrünün son günlerini

³² Bu hatun, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ve Gürcü Hatun'un kızları, Atabeg Mecdüddin'in hanımı ve Erzurum Selçuklularının yöneticisi Tuğrulşah oğlu ve Gıyâseddin'in torunu olan Havendzade'dir. Ayrıca Havendzade isminin Hand ve Hundi ismine dönüşmesi için bkz. Osman Gürbüz, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Bânisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Ens. Dergisi*. S. 25, 2004, s. 145-160; s.151, 152.

Erzurum'da geçirmiştir. Ellili yaşların başında olduğu öngörülen Gürcü Hatun'un annesi Kraliçe Rusudan'ın ölümünden sonra Moğol hâkimiyetinde doğu-batı şeklinde ikili yönetim halinde idare edilmeye başlanan Gürcistan Krallığı'na gitmek yerine neden Erzurum'da kalmayı tercih ettiği cevaplanması gerektiren önemli bir sorudur. Aslında bu soruya verilecek cevap bölgenin siyasî şartlarında saklıdır. Bu dönemde Gürcü Hatun'un kardeşi Kral Narin David, Batı Gürcistan'da Svaneti merkez olmak üzere hâkimiyetini sürdürmekteydi. Moğol baskılarından uzak ve Tiflis'te oturan Kral Ulu David'e nazaran daha rahat bir yönetim sergileyen Kral Narin David'in yanına gitmek Gürcü Hatun için tercih edilebilir bir seçenektir. Ancak Hatun, kardeşinin yanına gitmektense bu günlerde Erzurum'da olan kızı Aynü'l Hayat ve yine şehirde medfun oğlu II. Alâeddin'in yanına gitmeyi tercih etmişti. Babasından dolayı Selçuklu soyuna mensup bir prenses olması hasebiyle Gürcü Hatun'un, dedesinin mülkü Erzurum'da ömrünün son yıllarında rahata ereceğini düşünmesi akla uygun bir davranıştır. Selçuklu şehzadesi Gıyâseddin ile Gürcü Kraliçesi Rusudan'ın evliliğinden dünyaya gelen Prenses Tamara, daha çocuk yaşlarda evlenerek geldiği Konya'da hayata tutunmasını bilmiş sonrasında hissi duygularla bağlı olduğu şehre dönmesi muhakkak Erzurum'u bütün siyasî kaygılardan uzakta kültürel bağlamda XIII. yüzyıl Türk-Gürcü ilişkisinin merkezine koymuştur. Gürcü Hatun Tamara'nın ölümünden sonra defnedildiği yere dair yapılan tartışmaların günümüze kadar devam etmiş olması ayrıca Hatun'un, kızı Hundi Hatun (Havendzade)'un banisi olduğu Çifte Minareli Medrese'nin yakınlarında medfun olduğuna dair bilgilerin bulunması Erzurum'u hem Türk hem de Gürcü tarihi açısından çok kıymetli kılmaktadır.

Kaynakça

Ahmed B. Mahmûd, *Selçuk-Nâme I*, Haz.: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev.: Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011

Aknerli Grigor *Okçu Milleti Tarihi*, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK. Yay., Ankara 2000.

Baypars Tarihi Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Terc.: M. Şerefüddin Yalçın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Aralık, Ordu 2015. s. 471-483.

El-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, -İma ad-dîn Al-Kâtib Al- İsfahânî, Zubdat Al-Nuşra va Nuhat Al Usra-*, Türkçeye Çev.: Kıvameddin Burslan, Ankara 1999.

Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2006.

Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK. Yay., Ankara 1998.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İng. Çev.: Ernast A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999.

İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye*, *Selçuk Name* ,II. Tercüme, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2014.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C. XII., (Çev.: Heyet-Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Haz.: Mustafa Alican, İstanbul 2014.

İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyullarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serender Yayınları, Trabzon 2009.

İbrahim Tellioglu "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Serender Yayınları, Trabzon 2015.

Kadı Ahmed Gaffârî Kazvînî, *Târih-i Cihân Ârâ*, Neşr.: Muctebâ Minovi, Tahran.

Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia), Trans.: Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK. Yay., Ankara 1992.

Marie F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not./Yay.: Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003.

Mükrimin H. Yınanç, "Erzurum", *İ.A.,C. IV.*, s. 349.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay.: Ali Öngül, İzmir 2000.

Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, (889-1269), Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., S. 2, İstanbul 1937.

Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.

Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhusrev ve Devri*, TTK Yay., Ankara 2009.

Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halik'ı (Anadolu Selçuklularında Dair Bir Kaynak) C. I., İnc.-Terc.: Ali Ertuğrul, TTK Yay., Ankara 2015.

Nikoloz Berdzenişvili - Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev.: Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınlar, İstanbul 2000.

Osman Gürbüz, “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Yapım Tarihi ve Bânîsi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Ens. Dergisi*. S. 25, 2004, ss. 145-160.

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2011.

Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya-1220-1346)*, Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2015.

Reşideddin Fazlullah, *Câmi’ü’t Tevârih*, C.I., Trans.: W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998.

Roin Metreveli, *The Golden Age, Georgia from the 11 th Century to the First Quarter of the 13 th Century*, Tbilisi 2010.

Selim, Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK. Yay., Ankara 2006.

Simon de Saint Quentin, *Histoire de Tatares, - Bir Keşiş ’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248-*, Çev.: Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.

Smbat Sparapet’s Chronicle, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005.

Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch 2015.

Şadrüddin Ebu’l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn ‘Ali El Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999.

Şehabeddin Ahmed Nesevi *Celâlüttin Harezemşah*, Çev.: Necip Asım, Devlet Matbaası. İstanbul 1934.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü’l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-*, Selenge Yay., İstanbul 2014.

W.E.D., Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk, (Selçuklu Tarihi)*, Haz.: Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

18. Yüzyıl Britanya Basınında Erzurum*

Erzurum in the 18th Century Britain Press

Fatih GÜRCAN*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
28.10.2022	06.11.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Gürçan, Fatih, “18. Yüzyıl Britanya Basınında Erzurum”, <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 56-68.			

ÖZET

17. yüzyılda ortaya çıkan modern gazetecilik, bu yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de resmî gazetenin yayımlanması ile yükselişe geçmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Britanya’nın irili ufaklı birçok şehrinde yerel gazeteler yayımlanır hale gelmiştir. Bu gazeteler, dünyanın çeşitli noktalarından gelen çeşitli haberlere içeriklerinde yer vermişlerdi. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki Britanya konsoloslukları ve İstanbul’daki büyükelçilikten gelen haberler doğrultusunda, İngiliz gazeteleri, Osmanlı topraklarındaki gelişmeler konusunda okuyucularını bilgilendirmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu’nun doğusunda önemli bir eyalet merkezi olan Erzurum özellikle, Osmanlı-İran ticaret yolunda çok önemli bir menzil konumundaydı. Bu durum, gerek İran da gerek Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz tüccarları için Erzurum’u önemli kılmaktaydı. Erzurum’un aynı zamanda Osmanlıların Doğu’daki en önemli askeri üssü olması, bölgedeki siyasi dengelerin anlaşılması için önemliydi. Nitekim bu dönemdeki Osmanlı- İran Savaşlarında, Erzurum Osmanlı ordusunun bölgedeki ana karargâhı olarak kullanılmıştır. Osmanlı İran Britanya gazeteleri bütün bu nedenlerden ötürü çeşitli vesilelerle Erzurum ile alakalı haberleri kaleme almışlardır. Araştırmamızda bu haberlerin bazı ön plana çıkanlarına dayanarak Britanya perspektifinden 18. Yüzyılda Erzurum’un bir panoraması sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Büyük Britanya, Osmanlı İmparatorluğu, Gazeteler, Tüccarlar.

* Bu makale; Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü işbirliğiyle 29-30 Haziran 2021 tarihinde çevrimiçi düzenlenen Türk Hâkimiyetinde Erzurum ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu’na sunulan bildiri tam metnine bazı tashihler ve eklemelerle oluşturulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, fatih.gurcan@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0905-6487.

ABSTRACT

Modern journalism, which emerged in the 17th century, began to develop with the publication of the official newspaper in England in the second half of this century. In the 18th century, local newspapers began to be published in many towns and cities across Britain. These newspapers featured many news from various parts of the world. In this context, according to news from the British Consulates in the Ottoman Empire and the Embassy in Istanbul, British newspapers informed their readers of developments in the Ottoman lands.

Erzurum, which was an important provincial center in the east of the Ottoman Empire, was also a very important destination on the Ottoman-Iranian trade route. This situation made Erzurum important to British merchants operating in both Iran and Ottoman lands. The fact that Erzurum was also the most important military base of the Ottomans in the east was also important for the political balances in the region. Furthermore, in the Ottoman-Iranian wars of this period, Erzurum was used as the main head quarters of the Ottoman army in the region. For all these reasons, British newspapers wrote events about Erzurum on various occasions. In this paper, a panorama of Erzurum in the 18th century is presented from the British perspective, based on some prominent news in the aforementioned newspapers

Keywords: Erzurum, Great Britain, Ottoman Empire, Newspapers, Merchants.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz Çanağı olarak tabir edilen eski dünya kıtalarının kesiştiği noktada kurulan bir devlettir ve yaşanan tüm sorunlara rağmen, İmparatorluk 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na dek Balkanlar'daki ve Ortadoğu'daki hâkim güç olma özelliğini korumuştur¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşe geçtiği bir dönemde, Britanya yükselişe geçmiş olan bir devlettir ve bir tarım ülkesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine, Büyük Britanya devleti ekonomik gücünü ticaretten almaktaydı. Bu bağlamda zamanla Britanya'da burjuva sınıfı güç kazanmış ve merkantilist iktisadi model ülkede güçlenmişti. Bu durum ülke genelinde şehirleşmeyi artırırken, tüccar sınıfının bilgiye erişim hevesini de artırmıştı². İşte bu konjonktür içerisinde, 17. yüzyılın ikinci yarısında Oxford Gazette ismiyle resmî gazete kurulmuş, bir yıl sonra bu resmî gazete London Gazette ismini almıştı. Ancak Britanyalılar resmî gazetenin varlığıyla yetinmemişler ve 18. yüzyılın başından itibaren taşrada birçok gazete yayım hayatına başlamıştı. Britanya'da gazetecilikte bu safhaya geçildiği sırada, Kıta Avrupası'nda, gazetecilik henüz emekleme safhasındaydı. Bu farkın varlığı Britanya'nın yaklaşık 50 yıl kadar gazetecilik konusunda Avrupa'nın geri kalanından önde olmasına imkân tanımıştır.

İngiliz, İskoç ve İrlanda gazetelerinin, en önemli bilgi kaynağı Büyük Britanya'nın yurtdışındaki misyonlarıydı. Büyükelçilerin atamaları doğrudan

¹ Osmanlı İmparatorluğu Avrupa karşısında uzun süre ayakta durmayı başarmıştır. Bk. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, V, İstanbul 2019, s. 579-613.

² Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz İktisâdi Münasebetleri*, Ankara 1974, s. 16-33.

hükümetin talebi üzerine kral tarafından onaylanırken, konsolosluklar aslında İngiliz dışişlerinin doğrudan tesis ettikleri diplomatik misyonlar değildi. Bu misyonları, ilgili ülkede yer alan, Britanyalı tüccarlar kendi inisiyatifleriyle, sadece başkentteki büyükelçilerini bilgilendirerek, kurmaktaydılar. Taşradaki konsolosluklardan gelen haberler başkentteki büyükelçilikte toplanır, oradan Londra'ya gönderilir, devletin resmî gazetesi hüviyetine sahip olan London Gazette'de yayınlanırdı. İlgili haber buradan da İngiltere, Galler ve İskoçya'nın yerel gazetelerinde kendine yer bulurdu. Genel haber toplama usulü bu olsa da, alternatif bilgi aktarım şekilleri de vardı. Bunlar arasında en önemlisi İngilizlerin uluslararası ticaret kumpanyalarının mensuplarının, haberi doğrudan kendi yaşadıkları şehre aktarmalarıydı. Bir başka usul de, başka ülkelerin tüccarlar ve diplomatlarının doğrudan İngiltere'deki yerel basına bilgi aktarmalarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu özelinde faaliyet gösteren Levant Company tüccarları ve büyük ölçüde bu şirkete bağlı tüccarların kurduğu Halep, İzmir, Lefkoşa gibi konsolosluklardan Britanya'ya haber gelmekteydi³. Bir diğer bilgi kaynağı ise Venedik'ti⁴. 18. yüzyılda, siyasi gücünü yitiren ancak Britanya ile çok sıkı diplomatik ve ticari ilişkilerini devam ettiren Venedikliler ve bazen de diğer İtalyan deniz devletlerinden gelenler, doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili bu gazetelere bilgi akışı sağlamaktaydılar. Zira İtalyan tüccarların, Osmanlı topraklarındaki tarihsel deneyimi diğer tüm Avrupalı milletlerden çok daha köklü ve eskiydi⁵.

İngiliz Gazetelerinde Haber Olan Konular

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli vilayetlerinden biri olan ve özellikle İran ile olan savaşlarda ana üs konumuna sahip olan Erzurum, Britanyalı tüccarların yoğun olarak gidip geldiği, özellikle İran ve bazen de Rusya'dan gerçekleştirdikleri transit ticarete bir durak olarak kullandıkları önemli bir ticaret merkeziydi. Erzurum Vilayeti ile ilgili ticari operasyonlar, Levant Company'nin karargâhı konumunda ve bir İngiliz konsolosluğunun bulunduğu Halep'e bağlı olarak yapılmaktaydı. Erzurum'dan Halep'e gelen bilgiler, önce İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliğine, oradan da Venedik veya Viyana⁶ üzerinden Londra'ya gelmekte ve taşradaki gazetelere haber ulaştırılmaktaydı.

³ Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, İstanbul 2013, s. 89-115.

⁴ Venedikli birçok aile İstanbul'a ticaret amacıyla sürekli gidip gelmekteydi. Bu uğraş, Venedik Cumhuriyeti yıkılana dek devam etmişti. E. Natalie Rothman, *16. ve 17. yüzyılda İmparatorluk Simsarları Venedik-İstanbul Arasında Mekik Dokuyanlar*, İstanbul 2016, s. 27-37.

⁵ Venediklilerin İstanbul'un fethinden itibaren Osmanlılar ile iktisadi münasebetleri ve ticaret antlaşmaları bulunmaktaydı. İngiltere'nin henüz Osmanlı ile diplomatik ilişki dahi kurmadığı bir dönemde Venedik'in Osmanlı toprakları üzerinde çok gelişmiş bir konsolosluk ağı bulunmaktaydı. Maria Pia Pedani, *Doğu'nun Kapısı Venedik*, İstanbul 2012, s. 94-95.

⁶ Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı kayıtlar İngiliz Arşivinin (The National Archives) State Papers 97 Kod numaralı katalogda yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğundan yollanan mektuplar Venedik veya Viyana üzerinden kurye ile Londra'ya ulaşılmaktaydı.

Dönemin şartlarında, bazıları birbiriyle benzer hatta birebir aynı ifadeleri içeren haberler olsa da 18. yüzyılın basın ortamında, Britanya gazetelerinde yer alan haberler gerek içerik bakımından, gerekse de farklı basın organlarına haber dağılımı açısından oldukça doyurucu miktardadır. 18. yüzyıl Britanya gazetelerinden, Gloucester Journal, Derby Mercury, The Scots Magazine, Leeds Intelligencer, Northampton Mercury, Caledonian Mercury, Oxford Journal, Manchester Mercury, Newcastle Courant, Northampton Mercury, Sussex Advertiser gibi farklı yayın organları⁷, 18. yüzyılda merkezden uzakta yaşayan Britanyalı okuyuculara bilgi vermişlerdir. Merkantilizmin etkisiyle Büyük Britanya'nın her şehrinde bir tüccar ve burjuvazi sınıfının oluşması, bu gazetelerin verdiği bilgileri önemli kılmıştı. Zira sadece Londra'daki gazeteler vasıtasıyla haber temini, bu tüccar sınıfı için yeterli değildi.

18. yüzyıl Erzurum'undaki gelişmelerin aktarımı dönemin Britanya gazetelerinde birkaç ana konu başlığında toplanabilir. Bunlardan birincisi Osmanlı ile İran arasında 1723'te başlayıp çeşitli fasıllarla yüzyılın ortasına kadar devam eden savaşlardı. Bu savaşlar, gerek İran gerek Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz tüccarların günlük hayatını doğrudan etkilediği için Britanya basınında kendine detaylı yer bulmuştur. İkinci husus, Osmanlı ile Gürcüler arasında olan savaşlardır. Özellikle 1762-1798 arasında hüküm süren Gürcü Prensi II. Erekle'nin sınırlardaki hareketleri ve Rusya'nın 1768-1774 arasında gerek Erekle vasıtasıyla gerekse de doğrudan Osmanlı'nın doğu sınırlarına hücum etme ihtimalleri basında kendine yer bulmuştu. Bir diğer önemli husus, 1784'de Erzincan merkezli depremdi. Bu dönemde Erzincan, Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak olduğundan, deprem haberi Erzurum mahreçli olarak verilmiş ve depremin Erzurum'a olan etkileri aktarılmıştı. Ayrıca bir Osmanlı Vilayeti olarak Erzurum'daki günlük hayatın işleyişi gazetelerde kendine yer bulmuştu.

İran Meselesi ve Erzurum'a Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun İran ile doğal sınırı Çaldıran Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde belirlenmiştir. Günümüzdeki Türk-İran sınırından çok az farklılık gösteren bu sınırda her ne kadar denge sağlandıysa da, taraflardan biri kendini çok kuvvetli hissettiği takdirde, rakibi aleyhine toprak kazanabileceğini düşünmüştür. Osmanlı İmparatorluğu birinci olarak 1578-1590 arasında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın başlattığı sefer neticesinde⁸ İran'da büyük kazanımlar elde etmiş ve nihayetinde 1590 Ferhat Paşa Antlaşması ile bu başarı taçlanmıştı. Ancak Osmanlıların kazanımı kısa sürmüş İran kendi iç sorunlarını çözünce 1612'de

⁷ Britanya gazetelerinin büyük çoğunluğu British Library'de muhafaza edilmekte olup bu kataloğa dijital olarak da ulaşmak mümkündür. <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> Erişim 15/09/2022.

⁸ Kemal Çiçek, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", *DİA*, XXXIII, s. 471-473.

yeniden eski statükoya dönülmüştü⁹. Osmanlıların ayağına İran'ı fethetmek için ikinci şans 1723'te gelmişti. İran'da yaşanan taht kavgaları bir kez daha Osmanlılar için ilerleme olanağı doğurmuştu. Osmanlıların bu ilerleyişi 1723'te İngiliz basınında ilk kez kendine yer bulmuştu. 9 Kasım 1723 tarihli Newcastle Courant'taki haberde Rusya'nın İstanbul elçisi General Czeremetoff'un, sadrazama hediyelerini sunmasından bahsedilmekteydi. Rus elçisi, Gürcülerin ve Kuzey İran'ın kendilerince himayesini talep etmiş ancak onun bu isteği reddedilmişti. Osmanlılar Tebriz üzerine sefer gerçekleştirme kararını, divanda tartışmışlar ve nihayetinde sefer kararı alınmıştı¹⁰. Osmanlılar bu hamle ile bir tahta iki kuş vurmak istemişlerdi. Hem sefere çıkılarak Tebriz, Revan ve Azerbaycan gibi bölgeler Osmanlı hâkimiyetine girecek hem de Rusların bu bölgelere doğru sarkmasına engel olunacaktı. İngiliz gazetesinin burada işaret ettiği ve dikkat çekici kısım ise Osmanlıların harekete geçmesinde Rus elçisinin takındığı talepkâr tavrıdır.

Seferin ilerleyen safhası da Londra Evening Post gazetesinin konuyla alakalı haberini dayanak gösteren Newcastle Courant'ta yer almıştı. Osmanlıların 1723'te başlattıkları bu seferde Hazar Denizi'ne ulaştıkları bildirilmekteydi¹¹. Osmanlıların bu hamlesine karşın, Ruslar İran üzerine yeni birlik kaydırma kararı almışlardı. Ruslar, General M. Gottosky'nin komutasında 12.000 kişilik bir birliği Ukrayna üzerinden, İran cephesine kaydırmışlardı. Bunun yanında Ruslar aynı zamanda Veronitz'de imal edilen bazı topları ve buradaki cephanede yer alan önemli sayıda tüfeği cephe hattına sevk etmişlerdi¹².

Savaşın ilerleyen yıllarında Nadir Şah'ın da etkisiyle İranlılar önce durumu dengelemişler, Osmanlı taarruzunu durdurmuşlar ve karşı taarruzla yeni başarılar elde etmişlerdi. 1726 yılı bu ilerleyişin artık durduğu bir yıldır. Dış gözlemlerle bakılınca Osmanlılar taarruz gücünü kaybederlerken, İranlıların yavaş yavaş durumu toparlamaya başlamışlardı. Nitekim 1725'te Gence'yi fethettikten sonra, Osmanlı ordusunun taarruz gücü sonlanmıştı. Ordunun kendi doğal harekât menziline uzaklaşması, bölgede bulunan Osmanlı Ordusunda sayısal küçülmeye neden olmaktadır. Babialı mahreçli haberler, ilerlemenin devam ettiğini söylese de, Büyükelçi Abraham Stanyan'ın 17 Kasım 1726 tarihli mektubuna istinaden yapılan bir haberde Türk ordusunun büyük boyutta olmadığı 1726 yazı boyunca önemli bir kazanım elde edemediği yönündeydi. Elçilik böyle büyük ve nihai fethin gerçekleşmesi için gerekli olan mühimmat ve hayvan yemi ihtiyacını Osmanlı ordusunun karşılamaktan uzak olduğunu bildirmekteydi¹³. Kuşkusuz burada İngilizlerin büyük ölçüde doğru istihbarat sağlamalarına imkân tanıyan husus başta

8 İran Şahı Abbas Azerbaycan ve Revanı geri almış Osmanlı serdarı Cigala-zade Sinan Paşa'nın karşı taarruzu başarısızlıkla neticelenmişti. Bekir Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 259-269.

¹⁰ 9 Kasım 1723 tarihli *Newcastle Courant Gazetesi*, s. 6.

¹¹ 8 Şubat 1724 (1725) tarihli *Newcastle Courant Gazetesi*, s. 9.

¹² 23 Kasım 1723 tarihli *Newcastle Courant Gazetesi*, s. 2.

¹³ 26 Kasım 1726 tarihli *Newcastle Courant Gazetesi*, s. 2.

Erzurum olmak üzere, Osmanlı'nın doğu sınırlarında faaliyet gösteren Levant Company'nin tüccarlarıydı.

1727'de Osmanlılar ile İranlılar arasında Hemedan Antlaşması'nın yapılması, sadece doğu sınırını değil Osmanlı-Avusturya ilişkilerini de derinden etkilemişti. Avusturyalılar, İran meselesinden ötürü Rusya ile Osmanlılar arasında artan gerilimi düşürmek istemekteydiler. Zira Avusturya bu süreçte müttefiki Rusya'nın Osmanlılarla savaşa girmesini istememekteydi. Britanya'nın ise, Derby Mercury gazetesinin haberine göre asıl kaygısı savaş nedeniyle ticaretlerinin aksamasıydı. Ancak Osmanlılar bu konuda net bir tutum sergilemişler ve Eşref Han'la yaptıkları antlaşmada tüccarların güvenliğini kesin olarak temin edeceklerini taahhüt ettiklerini dile getirmişlerdi¹⁴. 1728'de Ruslar da Gürcülere destek vermiş ve İran serdarı Eşref Han'ın ülkenin kuzey topraklarını koruyacak gücü kalmamıştı¹⁵.

İran'da Nadir Şah'ın, Tahmasb'ı İsfahan'da yeniden tahta çıkarması ve İran ordusunun kazanımları, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun gerekse de Rusya'nın Azerbaycan ve Batı İran'da genişleme umutlarını sonlandırmıştı. Şah'ın emriyle İran elçisi İstanbul'a gelmiş ve 1728'in Haziran ayında İstanbul'a ulaşmıştı. İngiliz elçiliğinin verdiği istihbarata göre hazırlanan haberde, Şah elçisi vasıtasıyla Osmanlılar'dan ele geçirdikleri yerleri geri vermesini istemekteydi. İngiliz gazetesi Newcastle Courant'ın verdiği habere göre Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, yeni bir savaşın çıkmasını istemediğinden ötürü İran elçisinin taleplerine tavizkâr bakmaktaydı. İngilizleri en çok ilgilendiren husus bir kez daha ticari kapitülasyonlarda ise statükonun korunmasının teminiydi¹⁶.

Nadir Şah'ın İran'da yönetimi tam anlamıyla ele geçirip, Safevi hanedanını sonlandırarak ve Afşar hanedanını başlatmasıyla beraber, Osmanlı ile İran arasında barış ümidi artmıştı. Osmanlıların, 1735'te sulh müzakeresi yapmak üzere Erzurum Beylerbeyine tam yetki vermeleri, Babıali'nin bu beylerbeyliğe ne ölçüde önem verdiğini gösteren önemli bir işarettir. Zira padişah adına sulh muahedesi yapma yetkisi, sadece sadrazamlara ve vezir payesine sahip bir beylerbeyi tarafından yönetilen Budin ve Bağdat gibi eyaletlerin yöneticilerine verilmekteydi¹⁷. Bu yetkilendirme, 11 Aralık 1735 tarihli Stamford Mercury gazetesinde haber olmuştu. Gazeteye göre, İstanbul tarafından yetkilendirilen Erzurum valisi, Tahmasb Kulu Han ile görüşmeye başlamıştı. Burada ilginç olan Osmanlıların belirli bir miktarda toprak verme yetkisini Erzurum Valisine tanımasıdır. Hekimoğlu Ali Paşa gibi çok mahir bir sadrazamın azline, Köprülü Abdullah Paşa'nın hayatına mal olan İran sınırı meselesinin bir an önce çözümlenmesi batıda Rusya ve Avusturya ile savaşın

¹⁴ 21 Mart 1727 tarihli *Derby Mercury* Gazetesi. Britanya'da 1751'e kadar Jülyen takvimi kullandığından ve bu takvim 25 Mart'ta Lady Day ile başladığından Ocak, Şubat ayları ve Mart ayının ilk 24 gününün yılı bir sonraki seneye tesadüf eder. Bu bağlamda 21 Mart 1727 tarihi Miladi takvimde 21 Mart 1728'e tekabül etmektedir.

¹⁵ 15 Ekim 1728 tarihli *Caledonian Mercury* Gazetesi., s. 4.

¹⁶ 22 Ağustos 1730 tarihili *Newcastle Courant* Gazetesi, s. 3.

¹⁷ Mustafa Işık, *16. Yüzyılda Osmanlı Hâkimiyetinde Budin*, s.103-104, İstanbul 2018.

eşiğine gelen Osmanlılar için artık zaruriydi. Nitekim İngilizler de bu istihbaratı Petersburg'taki elçileri vasıtasıyla öğrenmişlerdi¹⁸.

Erzurum valisinin sulh yapmayı başaramaması, hücum inisiyatifini ele geçiren İranlıların, Osmanlı elindeki topraklara 1736 baharında taarruz etmesi ile sonuçlanmıştı. Tahmasb Kulu Han'ın, Osmanlı'nın daha önceki yıllarda Osmanlıların ele geçirdiği topraklara hâkim olması, İranlıları iyice cesaretlendirmişti. İngilizlere göre Tahmasb Kulu Han, kendisine mukavemet göstermesi muhtemel Tatar birliklerini mağlup ederek Hazar Denizi kıyılarına ulaşacak, İranlılar Dağıstan bölgesine hâkim olduktan sonra, nihai hücum Erzurum üzerine gerçekleşecekti. Caledonian Mercury gazetesine göre İranlılar Erzurum'u ele geçirdiği takdirde Osmanlılar her türlü erzak ve mühimmat desteğinden mahrum duruma düşeceklerdi. Kuşkusuz İranlıların, bu planı sadece söylenti seviyesinde kalmış ve İranlılar Erzurum önlerine gelememişlerdir. Ancak, gazetenin haberi Erzurum'un lojistik gücünü göstermesi ve şehrin İranlılar için adeta bir "Kızıl Elma" olduğunu göstermesi bakımından önemlidir¹⁹.

Osmanlıların İranlılar ile 1736'da İstanbul Antlaşmasını yaptıktan sonra da bölgede huzur tam olarak temin edilememişti. Nadir Şah'ın İran'ı şahsında birleştirmesi ve bugünkü Irak'a hâkim olma istekleri, Osmanlılar ile İranlıların bir kez daha çatışmalarına neden olmuştu. Genel sınırlar aynı kalsa da 1740-1746 arasındaki dönemde özellikle Erzurum ve çevresinde şiddetli çarpışmalar ve muharebeler gerçekleşmişti. Bu mücadelelerin bir kısmı Britanya basınında kendine yer bulmuştu. Mesela 1742 yılı Haziran ayında Erzurum yakınlarında (Erzurum Eyaleti yakınlarında) Osmanlılar ile İranlılar arasında kanlı bir çarpışma olduğu ancak Osmanlıların geri çekilmek zorunda kaldığı İstanbul elçiliği vasıtasıyla İngiltere'ye iletilmişti²⁰.

Sadrazam Seyyid Hasan Paşa'ya bağlı birlikler 1743 sonbaharında Nadir Şah'a mağlup olmuşlar, İranlılar Kerkük'ü aldıktan sonra Musul üzerine yürümüşlerdi. İranlıların Musul'u aldıktan sonra 200.000 kişilik dev bir ordu ile Erzurum üzerine yürümelerinin muhtemel olduğu bir haberde dile getirilmekteydi²¹. Osmanlı ordularının uğradığı bu mağlubiyetler, halkın moralini bozmamak ve şevkini kırmamak amacıyla başkentte sansürlenmekteydi. İstanbul'da bulunan Britanya elçisi, Tahmasb Kulu Han'ın Erzurum ve Kars'ı ele geçirme riski olduğunu belirtmekte, böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi halinde ise isyan çıkma ihtimalinin yüksek olduğunu da dile getirmekteydi²². Britanya elçisinin bu tahminine rağmen, Osmanlılar bu iki şehri savaşın sonuna kadar korumaya muvaffak olmuşlar ve İstanbul'da büyük boyutlu bir isyan hareketi gerçekleşmemişti. Nihayetinde,

¹⁸ 11 Aralık 1735 tarihli *Stamford Mercury* Gazetesi, s. 1.

¹⁹ 5 Nisan 1736 tarihli *Caledonian Mercury* Gazetesi, s. 17098.

²⁰ 12 Ağustos 1742 tarihli *Caledonian Mercury* Gazetesi, s. 2.

²¹ 19 Kasım 1743 tarihli *Ipswich Journal* Gazetesi, s. 2.

²² 1 Kasım 1744 tarihli *Newcastle Courant* Gazetesi, s. 1.

Osmanlılar İranlılarla 1746'da Kerden Antlaşmasını yaparak; 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın koyduğu sınırları esas alan uzun bir sulh dönemine geçiş yapmışlardır.

Osmanlı- Gürcistan Meselesi

18. yüzyılda Erzurum, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir serhat şehri değildi. Ancak, bu şehir Üsküdar'da başlayıp, Eskişehir-Ankara-Kırşehir-Sivas-Erzincan sefer güzergâhının son noktasıydı ve ordunun yığınak merkezidi²³. Doğu seferine çıkan serdarların son ikmal noktası olan Erzurum, sefer sırasında üstlendiği lojistik rol bakımından Osmanlıların, Balkanlardaki Orta Kolu'nda yer alan Belgrad'ı andırmaktaydı. Ordu Erzurum'dan sonra savaş konumuna uygun yürümek zorundaydı. İran sınırının daha sakin olduğu dönemlerde, Osmanlıları en çok uğraştıran grup ise Gürcülerdi. Özellikle 18. yüzyılın ortalarında Osmanlı-Gürcü münasebetleri İngiliz gazetelerinde kendine geniş yer bulmuştu. İngilizlerin bu haberlere ilgili göstermesinde, İmparatorluğun yol güvenliğinin temini ile alakalı duydukları endişe de büyük rol oynamaktadır.

Gürcü Prensiği bir tampon devlet olarak 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu- Rus Çarlığı-İran arasında varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Bu durum Gürcülerin mevcut siyasi konjonktürün şekline göre bu üç ülkeden birine yakınlaşmasına sebep olmuştu. Bu bağlamda Gürcüler farklı zamanlarda, kendilerine Britanya basınında yer bulmuşlardır. Bu olaylar aktarılırken bölgenin en önemli siyasi merkezi olarak Erzurum'a da sıkça atıf yapılmıştır.

1747'de Nadir Şah'ın İran'ın egemenlik alanını Kuzey Kafkasya'ya yaymak istemesi, Gürcistan'ı zor durumda bırakmıştı. Nadir Şah bir koldan Erzurum'a doğru yürürken öbür yandan, Revan ve Akelzik'e hâkim olmaya çalışıyordu²⁴. Dolayısıyla Osmanlı Ordusu, İranlılarla çarpışırken, Gürcüler de tam bir teyakkuz halindeydiler.

İran'ın kendi iç kavgaları Osmanlı'yı etkilediği gibi Gürcüleri de etkilemekteydi. Derby Mercury gazetesine göre 1750'de Gürcülerin ünlü hükümdarı ve II. Teimuraz oğlu II. Erekle, 80.000 kişilik bir ordu ve Şahruh'un yardımıyla, İran prensi Şah Süleyman'ı mağlup etmişti. Erekle böylece kendi krallığının varlığını garanti altına almıştı. Gürcüler padişahın vassalı olduğu için Erekle, galibiyet haberini ve İran sınırının güven altında olduğunu Sultan I. Mahmud'a iletmek üzere Erzurum'a göndermişti²⁵.

İran ile olan savaşta büyük ölçüde Osmanlılarla beraber hareket eden Gürcüler, 1768-1774'teki Osmanlı-Rus Savaşında, bu kez Rusların yanında yer almışlardır. Ruslar, Balkanlar'da Bender'i ele geçirdikten sonra Osmanlılara karşı bir de Kafkasya Cephesi'ni açmışlardır. Bu cephedeki Rus birliklerinin komutasını

²³ Cevdet Küçük, "Erzurum" *DİA*, XI, s. 323-326.

²⁴ 3 Ocak 1746 (7) tarihli *Scots Magazine* Dergisi, s. 1.

²⁵ 12 Ekim 1750 tarihli *Derby Mercury* Gazetesi, s. 1.

General Tottleben üstlenmişti. Gürcüler 1769 itibariyle Ruslara destek vermeye başlamışlardı²⁶. Newcastle Courant'ın ilgili haberine göre Tottleben'in nihai amacı Erzurum'u kuşatmaktı.

1770'de ise Tottleben'in amacı biraz değişmişti, bu kez beraberindeki topçu birliklerinden de faydalanarak Trabzon'a yürümek istiyordu. Ruslar bu amaçla yaklaşık 2.000 askerle önce Gürcistan topraklarına girmişlerdi. Prens II. Erekli'nin komutasında bulunan 1.500 askerde bu birliği dâhil olmuştu. Ancak bir başka Gürcü Prensi II. Solomon, Rus Ordusuna iltihak etmeyi reddetmişti. Solomon, kendi çıkarına uygun gördüğü için Revan'a doğru yürümeyi tercih etmişti. Bu durum Ruslar'ın istedikleri kadar askerle, Trabzon'a doğru ilerlemesine engel olmuştu²⁷.

Osmanlı-Rus Savaşı 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile bittikten sonra da, Osmanlı Gürcü mücadelesi devam etmişti. Osmanlı'nın antlaşma sonrası zayıflamasını fırsat bilen Gürcüler bu kez İranlılarla işbirliği yapmışlardı. Gürcü asiler, Kars ve Erzurum'a saldırmış, bu şehirleri ateşe vererek kaçmışlardı²⁸. 1777'de ise bölgeye serdar olarak gönderilen Ali Paşa, 40.000 kişilik bir birlikle Gürcistan üzerine yürüse de, Prens Erekle tarafından mağlup edilerek geri çekilmişti²⁹. Caledonian Mercury'nin verdiği asker sayısı mübalağalı olsa da, bu seferde İran destekli Gürcüler karşısında Osmanlıların istediği sonucu alamadıkları açıktır. Gürcü Prensi Erekle, 1785'te ise Osmanlı'ya karşı bu kez Ruslarla işbirliği yapmıştı³⁰. Bu sefer sırasında Erzurum Vilayetine bağlı iki köy kuşatma altına alınmıştı.

1784 Depremi

18. yüzyıl Britanya gazeteleri sadece siyasi meselelerle ilgilenmemişler aynı zamanda Erzurum ve çevresi ile alakalı sosyal hususlarını ve tabiat olaylarını da kaleme almışlardı. Mesela 1748'de İran Şahı'nın Erzurumlu tüccarları ülkesine davet etmesi ve bu haberin yayımlanması, savaş sonrası Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişim hızını göstermesi bakımından ilginç bir örnektir. Şah tüccarların ülkesine gelmesi halinde güvenliklerini sağlamayı ve onlara teşvik edici adımlar atmayı taahhüt etmekteydi³¹.

Yine de bütün bu gelişmeler içerisinde Britanya basınında en ilgi çekeni 1784'te Erzincan'da gerçekleşen ve Erzurum'u da etkileyen şiddetli depremdi. Aynı ana haber kaynağından beslendikleri için, haberi nerdeyse birebir aynı kelimelerle aktaran Britanya basınında, depremin ana üssünün Erzincan olduğu dile getirilmekteydi. Depremin merkez üssünün Erzurum'a yaklaşık 50 mil uzaklıkta

²⁶ 9 Aralık 1769 tarihli *Newcastle Courant* Gazetesi, s. 2.

²⁷ 9 Mart 1770 tarihli *Derby Mercury* Gazetesi, s. 1.

²⁸ 5 Aralık 1776 tarihli *Derby Mercury* Gazetesi, s. 2.

²⁹ 3 Eylül 1777 tarihli *Caledonian Mercury* Gazetesi, s. 1.

³⁰ 22 Ekim 1785 tarihli *Oxford Journal* Gazetesi, s. 2.

³¹ 24 Temmuz 1748 tarihli *Derby Mercury* Gazetesi, s. 4.

olduğu belirtilen haberlerde, depremden etkilenen isimler arasında eskiden Çavuşbaşılık görevini de üstlenmiş bulunan Erzurum Valisi Süleyman Paşa'nın bulunduğu yer almaktaydı. Nitekim Erzincan'da bulunan Süleyman Paşa'ya bağlı 500 neferden sadece 12'sinin kurtulduğu tüm basında dile getirilmişti. İngiliz gazetelerine göre 25 Temmuz 1784'te gerçekleşen felaket nedeniyle toplamda 6.000 kişi vefat etmişti³². Haberin bu kadar farklı kaynaktan aynı anda yayımlanması felaketin büyüklüğünü ve Britanyalıların olaya gösterdiği ilgiyi yansıtmaması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu, eski ihtişamından uzak olsa da 18. yüzyılda hâlâ dünya üzerindeki süper güçlerden biriydi ve imparatorluğun aldığı siyasi ve ekonomik kararlar sadece kendisini değil, doğrudan veya dolaylı şekilde tüm ülkeleri etkilemekteydi. Erzurum ise bu büyük imparatorluğun en önemli eyalet merkezlerinden biriydi ve imparatorluk özellikle doğu ve kuzey komşuları ile olan ilişkilerinde Erzurum'u hem diplomatik hem de lojistik bakımından önemli bir merkez konumundaydı.

18. yüzyılın yükselen gücü olan Britanya, siyasî yükselişini büyük ölçüde iktisadî gelişimine borçluydu. Dünyanın her yerinde tesis edilen ticaret kumpanyaları aynı zamanda birer siyasal komiserlik ve istihbarat birimi olarak da çalışmaktaydılar. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ve Erzurum için de geçerliydi. Buradaki ticaret üslerinin ve faaliyet gösteren tüccarların, dünyanın geri kalanında bulunan İngiliz şirket ve üslerinden en büyük farkı, Osmanlı'daki birimlerin birer kolonizasyon merkezi olarak değil sadece birer konsolosluk gibi görev yapmalarıydı. Zira Osmanlı İmparatorluğu kendi toprakları üzerinde böyle siyasal yapılanmaya izin vermeyecek kadar köklü ve güçlü bir imparatorluktu. Buralardan gelen istihbarat bilgileri İngiliz gazetelerinde yayımlanıyor ve Britanya'nın politikası bu esaslara göre belirleniyordu.

Çok yönlü ve sofistike mekanizmalara sahip Osmanlı tarihini anlamak ve bu imparatorluğun önemli bir merkezi olan Erzurum'un 18. yüzyıldaki tarihini irdelemek için çok farklı kaynaklardan yararlanmak zaruridir. İran'daki sınır meselesi ve Gürcülerin askeri kazanımları gibi bazı konularda sübjektif bakış açısını ve yanlış bilgileri içerseler de dönemin Britanya gazetelerinin, Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılması için önemli bir kaynak oldukları aşikârdır. Britanyalı gazeteciler, büyük ölçüde objektif bir dille Erzurum ve çevresindeki durumu okuyucularına aktarmışlardır. Bu bağlamda gelecekte yapılacak araştırmalarda da Britanya gazeteleri önemli bir kaynak olarak incelenmeyi beklemektedir.

³² Haber İngiltere elçiliğinin 9 Ağustos 1784 tarihli mektubuna istinaden 4 Eylül 1784 tarihinde London Gazette'de yayımlanmıştı. Bu haberi müteakiben 7 Eylül 1784 tarihli Saunders's News-Letter, 9 Eylül 1784'te Derby Mercury, 13 Eylül 1784 tarihli Northampton Mercury, 14 Eylül 1784'te Leeds Intelligencer gazetelerinde ilgili haber yayımlanmıştı.

Kaynakça

- 9 Kasım 1723 tarihli *Newcastle Courant*.
- 8 Şubat 1724 (1725) tarihli *Newcastle Courant*.
- 23 Kasım 1723 tarihli *Newcastle Courant*.
- 26 Kasım 1726 tarihli *Newcastle Courant*.
- 21 Mart 1727 tarihli *Derby Mercury*.
- 15 Ekim 1728 tarihli *Caledonian Mercury*.
- 22 Ağustos 1730 tarihli *Newcastle Courant*.
- 11 Aralık 1735 tarihli *Stamford Mercury*.
- 5 Nisan 1736 tarihli *Caledonian Mercury*.
- 3 Ocak 1746(7) tarihli *Scots Magazine*.
- 24 Temmuz 1748 tarihli *Derby Mercury*.
- 12 Ekim 1750 tarihli *Derby Mercury*.
- 9 Aralık 1769 tarihli *Newcastle Courant*.
- 9 Mart 1770 tarihli *Derby Mercury*.
- 5 Aralık 1776 tarihli *Derby Mercury*.
- 3 Eylül 1777 tarihli *Caledonian Mercury*.
- 4 Eylül 1784 tarihli *London Gazette*.
- 7 Eylül 1784 tarihli *Saunders's News-Letter*.
- 9 Eylül 1784 tarihli *Derby Mercury*.
- 13 Eylül 1784 tarihli *Northampton Mercury*.
- 14 Eylül 1784 tarihli *Leeds Intelligencer*.
- 22 Ekim 1785 tarihli *Oxford Journal*.
- Çiçek, Kemal, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", *DİA*, XXXIII, s. 471-473. Işık, Mustafa, *16. Yüzyılda Osmanlı Hâkimiyetinde Budin*, s.103-104, İstanbul 2018. İnalçık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye*, V, İstanbul 2019.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum" *DİA*, XI, s. 323-326.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı- İngiliz İktisâdî Münasebetleri*, Ankara 1974.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- Pedani, Mia Pedani, *Doğu'nun Kapısı Venedik*, İstanbul 2012.
- Rothman, E. Natalie, *16. ve 17. Yüzyılda İmparatorluk Simsarları Venedik-İstanbul Arasında Mekik Dokuyanlar*, İstanbul 2016.
- Wood, Alfred. C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, İstanbul 2013.

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> Erişim 15/09/2022.

EKLER

EK-1

Erzurum Beylerbeyi'ne Sulh İçin Murahhas Olma Yetkisinin Verilmesine Dair Stamford Mercury Gazetesindeki 11 Aralık 1735 Tarihli Haber.

Numb. 183.

Howgrave's Stamford Mercury.

Thursday, December 11, 1735. (To be continued Weekly)

Friday and Sunday Nights Pofts.

FOREIGN AFFAIRS.

HE Duke de Montemar has received Orders from the Court of Spain to maintain the Italian Congress against the Emperor, and to take he wanted Succours, they were ready for him; but he thought the Spanish General cannot keep his Ground for two Reasons. 1. Because the Germans will in all Likelihood fall on him before he can receive any Reinforcements. 2. The Emperor will (if he finds it necessary) order all his Troops from the Rhine to Italy, which will be an over Match for all the whole Power of Spain.

Parliament, Nov. 26. The Court has lately received the Ratification of the Treaty lately renew'd with Sweden: and has also had Advice from Turkey, that the Ottoman Porte has full Powers to the Refuse of Erzurum, to conclude a Peace with the Persian General, Thomas Kouli Kan, and what it will, and even to give him up some Places that belong'd to the Turk before their rupture with Persia.

This advic'd by the late Holland Mail, that King Augustus is willing to reduce our West-Indies to the Dutch, provided they lay down 500,000 Crowns, but the poor Germans are too much distressed by the heavy Taxes imposed on them by the Emperor, to answer so large a Demand.

It is advis'd that the King of Sardinia is to have a Meeting with Marshal de Noailles at Milan, but whether it be to induce his Majesty to accede to a Suspension of Arms, or to renew the old Alliance, it is not a Secret.

The Italian and intercepted Change of Affairs is agreed by all Hands to have greatly alarm'd the States General, who now seem determin'd to augment their Troops.

By a Letter from New York we learn, that a Ship arriv'd there from Jamaica, with an Account of the Execution of two of our Men of War by the Spaniards, the one at this Havannah, and the other at Porto Rico, which is agreeable to what we said formerly.

Last Friday died Capt. Wickham, a Sea Officer in the Reign of Queen Anne.

London, December 1. The report that five Men of War will be speedily in Commission.

We hear that his Majesty has granted a Pardon of 4000l. per Ann. to the General Dowager of Peterborough.

The Mintage which a young Mill at Court received from one of her Ladies servants, was the Occasion of her drowning herself, and not the Torture arising from a periodical Lover, as was reported; however, he who gave this fatal Utage was dishonour'd his Majesty's Service; as his number who held a profitable Post, for his ill Luck Life.

On Wednesday Mr. Chavigny had a publick Audience of his Majesty, when he presented the Preliminary Article for a Peace sign'd by the most Christian King, and at the same Time acquainted him that Aix la Chapelle is the Place fix'd on for the Congress, in order for his Majesty's sending his Ministers Plenipotentiaries thither.

Last Week died of the Small Pox, in the Twenty fifth Year of his Age, at his Seat at Froehwood near Soverbridge in Worestershire, Philip Foley, Esq. eldest Son of the late Paul Foley of Froehwood, Esq. by a Granddaughter of Judge Turton, and Nephew of Robert Foley of the Middle Temple, Esq. The present Lord Foley's Grandfather, Arthur Foley's Father, and his young Gentleman's Grandfather, were all these Brothers, and Sons of Thomas Foley, Esq. who at his own Cost, rais'd and endowed that noble Hospital at Old Sarum in the County of Worestershire. The above Philip Foley, Esq. by a Daughter of the Rev. Mr. Fosley, has left him a Son.

Last Sunday died, April 25, at Henbury Hall in Worestershire, Bonaventura Vernon, Esq. who represented the Borough of Billings-Castle in Shropshire, Part of that Parliament call'd May 20, 1725, (being afterwards void not duly elected) He was seized with the Palsy on Thursday last, which continued on him till the sixth He was Com'd and Bur'd at St. James's Church, the great Chancery Council, who bestowed him his Estate of about 5000l. per Annum. He married to his first Wife, a Daughter of Secretary Wheeler, of J. Holton's Count in Essex Street, by whom he had no Issue: He took to his second Wife (now living) Mrs. Cornwallis, Daughter and Heir of Thomas Cornwallis, of Abingdon in Berkshire, Esq. by whom he had his Wife, only Daughter (by the second Lady) of Sir John Charlton, Bart. Speaker of the House of Commons, Chief Justice of Chester, and one of the Judges of the Common Pleas, Temp. Char. II. (the said Mrs. Cornwallis's Decedent was the Right Rev. Dr. John Holton, in the Bishops of London,) by whom Mr. Vernon has left issue one Son Thomas, about one or two Years old.

On Wednesday his Excellency Baron de Berck, Ambassador from the King of Prussia, had his first Audience of his Majesty, at St. James's, and presented him a Letter from the King his Master, concerning some Difficulties in the present Crisis.

Then proceed to Paris, that the Deacon of the French Ambassador at Madrid having been several Times deny'd Audience of his Catholic Majesty was, that a Discovery had been made of Part of his Excellency's Instructions, which he was to lay before the King, without any Apology for the separate Negotiation at Vienna, since Letters, said to be wrote a few Months ago by the Queen of Spain to the Emperor, containing some severe Overtures, and which the French had found Means to get into their Hands, as an unanswerable Plea for their own Proceedings.

The Auxiliary Troops are actually order'd from the Rhine to the several Countries to which they belong, those of Russia are to Winter in Bohemia. The French have order'd their Artillery to Silesburg, and have not withdrawn the greater part of their Baggage, and sent them likewise to that Place.

The Right Hon. the Earl of Hume, who is about Seven Years of Age, and is at present at his Seat at Weybridge in Surrey from Eton College, is going to be order'd of Trinity Hall, Cambridge, to begin his Studies.

They write from Rouen, that the Right Hon. the Earl of Berkeley designs to continue there till next Summer.

We hear that Mr. Knight, the famous Bell-Gongerer, is employ'd by the Dean and Chapter of the Collegiate Church of St. Peter Westminster, to call a new Bell (the Tenth whereof is in ruins) (Hundred Weight) which are to be hung up at least 4000 higher than the former, in the Tower at the West End of the said Cathedral.

They write from Mexico, that the 24th of September was observ'd there as a Day of Thanksgiving, for the raising of the Blockade of the City, by the suspension of Arms agreed to between the Troops of the Emperor and France.

It is said, that the late Earl will be declar'd by his Imperial Majesty, Governor of the Milanese, the Marquis, and the Duchies of Parma and Placentia. The King of Sardinia is reported at Milan in order with the Marshal de Noailles upon the Negotiation that France had begun to procure a general Peace.

They write from Paris, that a Carrier was arriv'd there from Spain, and that the King was gratify'd that their Catholic Majesty would accede at last to the Preliminary Articles between France and the Emperor.

We hear that John Hedges, Esq. Secretary to his Royal Highness the Prince of Wales, a Member of Parliament for Exeter in 1728, will be appointed Justice of the Peace for Exeter.

COUNTRY NEWS.

Feb. Dec. 2. Last Monday the Rev. Dr. Saurin was install'd by Provey Placard at our Cathedral, Archbishop of Clermont, and Prebendary of Drith Hill, having some Time ago been made a Canon Residentiary.

Image © THE BRITISH LIBRARY BOARD. ALL RIGHTS RESERVED.

EK-2

24 Temmuz 1748 Tarihli Derby Mercury Gazetesinde İran Şahı'nın Erzurum'daki Tüccarları Ülkesine Daveti İle Alakalı Bir Kupür.

From the LONDON GAZETTE.
Constantinople, (the chief City in Turkey) May 25.
THERE are fresh Letters arrived from Erzerum to the Merchants of the Country, which say, that the new Shah of Persia maintains his Government with the general Approbation of the People; that the several Pretenders are reduced or dispersed; and that he has invited the Merchants of Erzerum to come and traffick in his Kingdom as before, promising them the utmost Security and Encouragement; and they are preparing to set out.

EK-3

9 Mart 1770 Tarihli Derby Mercury Gazetesinde Rus ve Gürcü İlerleyişi Üzerine Türkmen bölgesindeki Tüm Askerlerin Erzurum, Trabzon, Erivan ve Kars'ta Toplanmasına Dair Bir Kupür.

Monday's Post.
This Day arrived the Mails from Holland, and France.
Erzerum, in Asiatic Turkey, Nov. 19.
URCOMANIA is delivered from the Alarms which the Appearance of the foreign Army had occasioned. The Russian General Tottleben having entered Georgia about four Months ago with 2000 Foot, and about as many Horse, was joined by Prince Heraclius at the Head of 1500 Georgians: That General would undoubtedly have given a terrible Blow to the Porte if he could have marched to Trebizonde, but Prince Salomon refusing to join him, he was no longer able to succeed on that Side, but went to besiege Erivan. This Attempt did not meet with Success. The Want of Artillery Discipline, and good Will on the Side of the Georgians, and especially the vigorous Resistance of the Besieged, gave the Pacha of that Province Time to get together a small Army, with which he repulsed General Tottleben as far as the interior Mountains of Georgia, and ravaged all the Countries that had furnished Troops to the Russians. The Pacha is lately returned from thence with a considerable Booty. All the Pioneers in Turcomania are employed in fortifying Erzerum, Erivan, Kars, and Trebizonde; they can besides set on Foot 20,000 Men in that Province, and it is thought these Forces will be more than sufficient to defeat any further Attempts of the Russian General, in Case the Georgians are disposed to favour him. As to Prince Salomon he has assured the Porte, that he will continue faithful to the Engagements he has entered into.

**Nutuk'ta Mustafa Kemal Atatürk'ün Kişiliğinin
Muhteva Analizi Metodu ile İncelenmesi***

**Examination of Mustafa Kemal Atatürk's Personality in
Nutuk by Content Analysis Method**

Mevlüt KARAGÖZ**

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
02.12.2022	11.12.2022	30.12.2022	Araştırma
Atf/Citation: Karagöz, Mevlüt, "Nutuk'ta Mustafa Kemal Atatürk'ün Kişiliğinin Muhteva Analizi Metodu ile İncelenmesi", <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 69-95.			

ÖZET

Nutuk, Mustafa Kemal Atatürk tarafından hesaplaşmanın ve hesap vermenin ötesinde yeni kurulan devletin izleyeceği yolu aydınlatması amacıyla Cumhuriyet Halk Partisinin İkinci Kurultayında; ekonomik, siyasi, hukuki ve kültürel alanlarda ki devrimlerin tamamlanmasını müteakip 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında, günlük ortalama altı saat olmak üzere toplam 36 saat 31 dakikada yapılmış olan bir konuşmadır. Mustafa Kemal nutku ile Türk tarihinin 1919–1927 yılları arasındaki sekiz yıllık döneme ait olayların belgeleri ile ortaya koymanın yanında gelecekte yapılması gerekenlere dair ipuçları da vermiştir.

Muhteva analizi, bir veya bir dizi metin içerisinde belli kelimelerin/kavramların varlığını, kullanım sıklığını ve aralarındaki ilişkileri belirlemek için bilgisayar destekli, "Concordance" programından yararlanan bir metottur. Bu çalışmada Nutuk'ta Mustafa Kemal Atatürk'ün kişiliği, öncekilerden farklı olarak sosyal bilimlerde sıklıkla uygulanan muhteva analizi metodu kullanılarak incelenmiştir. Ayrıca Nutuk'un yanında Atatürk'ün 1920-1938 yılları arasında her yıl yaptığı meclis açılış konuşmaları da tahlil edilerek incelemeye dâhil edilmiştir. Atatürk'ün kişilik özelliklerine yönelik tespitlerin sunulduğu bu çalışmanın bir önerisi de Atatürk'ün bıraktığı diğer yazılı eserlerin ve yaptığı konuşmaların bir proje dâhilinde muhteva analizi metodu ile incelenerek istifadeye sunulmasının alana katkı sağlayacağı şeklinde belirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Atatürk Kişiliği, Özellik, Muhteva Analizi Metodu.

* Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde hazırlanan "Nutuk'un Muhteva Analizi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Emekli Kamu Görevlisi, İstanbul/Türkiye, E- mail: mevkarakoz18@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2713-0166.

ABSTRACT

Nutuk was the speech made by Mustafa Kemal Atatürk at the Second Congress of the Republican People's Party, with the aim of illuminating the path to be followed by the newly established state beyond settling and giving account. This speech was made between 15-20 October 1927, following the completion of the economic, political, legal and cultural revolutions, for a total of 36 hours and 31 minutes, an average of six hours per day. In addition to revealing the events of the eight-year period of Turkish history between 1919-1927 with his Nutuk, Mustafa Kemal also gave clues about what needs to be done in the future.

Content analysis is a method that uses a computer-assisted "Concordance" program to determine the presence, frequency of use and relationships between certain words/concepts in a text or a series of texts. In this study, the personality of Mustafa Kemal Atatürk in Nutuk has been examined using the content analysis method, which is frequently applied in the fields of social sciences, unlike the previous ones. In addition to Nutuk, the opening speeches made by Atatürk every year between 1920-1938 were analyzed by content analysis method and included in the research. Another suggestion of this study, in which determinations about Atatürk's personality traits are presented, is that it will contribute to the field by examining the other written works and speeches left by Atatürk with the content analysis method within a project.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Atatürk Personality, Feature, Content Analysis Technique.

Giriş

Siyasi, adli, dini, hamasi, akademik ve tarihî gibi birçok çeşitleri bulunan Nutuk, kelime anlamı olarak "öğretmek veya ikna etmek amacıyla belli bir konuda halkın önünde yapılan konuşma" olarak tanımlanmaktadır. Türk siyaset ve toplum hayatında, nutuk türü eserler Tanzimat Dönemi'nden sonra gelişmeye başlamıştır. Reşid ve Cevat Paşaların 1851 yılında Encümeni Daniş'in ve Saffet Paşa'nın 1869 yılında Dâr'ül-muallimât'ın açılış törenlerinde yaptığı konuşmalar edebî Nutuk'un ilk örnekleri arasında yer almıştır. Cumhuriyet devrindeki siyasi nutukların en önemlisi ise Mustafa Kemal Atatürk'e ait olarak hayat bulmuştur¹.

Nutuk, Cumhuriyet Halk Partisinin İkinci Kurultayında 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında, her gün ortalama altı saat olmak üzere toplam 36 saat 31 dakika süre ile bizzat Atatürk tarafından konuşma tarzında ortaya konulmuştur².

Mustafa Kemal Nutuk'u ideolojik temelli gördüğü için Büyük Millet Meclisinde değil, Halk Fırkasının kongresinde okumuş; böylece "hesaplaşmanın" ve "hesap vermenin" de ötesinde, arzulanan yeni toplumu biçimlendirmenin aracı

¹ Meydan Larousse, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 9, İstanbul 1990, s. 436.

² Baki Kurtuluş, *Tarihsel Olaylarla Söylev*, Serhat Yayınları, Ankara 1987, s. XIV; İsmail Arar, "Büyük Nutkun Kapsamı, Niteliği, Amacı", *Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yıl Semineri*, TTK, Ankara 1980, s. 138.

olarak kurduğu partisinin izleyeceği programlarda yol gösterici olmasını hedeflemiştir³.

Nutuk'un okunduğu tarih de en az yeri kadar anlamlıdır. Okunma tarihi kapsadığı gelişmeler boyutuyla, 1925 ve 1927 arası dönemde Şeyh Sait Ayaklanması sonucunda Takrir-i Sükûn Yasası'nın çıkarılması ile İstiklal Mahkemelerinin kurulmasını, aşar vergisinin kaldırılmasını, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasını, şapka devrimini, tekke, türbe ve tarikatların kapatılmasını, Hukuk Mektebinin açılmasını ve Danıştay'ın yeniden örgütlenmesini içeren birçok ve kapsamlı düzenlemenin "tepeden inme" yapıldığı yıllardır⁴. Bir diğer ifade ile 1927 yılının Ekim ayı, önemli devrimlerin başlatılarak bir devrin sona erişini simgeler⁵.

Nutuk, Millî Mücadele'nin askerî, siyasi ve diplomatik tarihi olması ile birlikte iktidara gelen Millî Mücadele kadrosunun tarihi yorumlama ve değerlendirme çabasıdır. Nutuk, ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi hayattan tamamen uzaklaştırılmış Millî Mücadele'nin diğer siyasi kadroları ile hesaplaşması olarak da değerlendirilebilir⁶ Atatürk tarihçi değildir. Nutuk'unu bir tarihçi objektifliği ve tarafsızlığı içinde yazdığı da söylenemez. Unutulmaması gerekir ki Atatürk, bütün resmî sıfatlardan önce bir ihtilalin, Anadolu İhtilali'nin lideridir. O bunu, Büyük Nutuk'un daha ilk sayfalarında belirtmiş, yüklendiği görevin orduyu ve milleti, yüzyıllardır bağlı oldukları geleneklere, kurumlara ve kişilere karşı isyan ettirmek olduğunu açıkça ifade etmiştir. O, bu harekete kişisel yetenekleri ve komutanlık şöhretinden başka her şeyi elinden alınmış olarak başlamış, iktidar olmuş yeni bir düzen getirmiş, laik cumhuriyeti kurmuş ve eserini içeride ve dışarıda her zaman her yerde ve şekilde korumasını bilmiştir. Büyük Nutuk bu büyük olayın, kelimenin gerçek anlamıyla "**büyük hikâyesidir**". Onda tarafsızlık aramak eşyanın tabiatına aykırıdır⁷.

Kuşkusuz Nutuk üzerine çok yönlü ve fazla sayıda akademik çalışma yapılmıştır⁸. Bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olarak muhteva analizi,

³ Emre Kongar, "Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi?", *Türk Dili Dergisi Söylev Özel Sayısı*, S. 314, Kasım 1977, s. 377-379.

⁴ Komisyon, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi I/1*, YÖK Yayınları, Ankara 1989, s. 99-101.

⁵ Kongar, *agm.*, s. 377 ; Ayrıca, Nutuk'un okunduğu yıl için TÛTENGİL, Cahit Orhan: "1927 Yılında Türkiye", *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri*, TTK, Ankara 1980; Yuluğ Tekin Kurat *Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiyesi:1927*, Yetmişinci Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi, ODTÜ Basım İşliği, Ankara 1999 isimli kitaplarında da değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

⁶ Cemil Koçak, "Siyasi Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi 4- Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınları, İstanbul 1919, s. 106.

⁷ Arar, *agm.*, s. 140.

⁸ Nutuk kaynakçası hakkında geniş bilgi için Bk. Türker Acaroğlu, "Söylev Kaynakçası", *Türk Dili Dergisi, Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı*, S.314, Kasım 1977, s.540; Ayrıca, Lütfiye Karaçizmeli'nin 1990 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bölümünde "*Büyük Nutukun Genel Olarak İncelenmesi*" konulu yüksek lisans çalışması, Muhsine Börekçi'nin bir edebiyatçı kimliğiyle 1994 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında "*Atatürk'ün Nutuk'unda Söz Dizimi*" adlı doktora çalışması, Hüseyin Çelik'in 1995 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde

metodunun Anahtar Kelime Bağlamı (AKB), Kelime Kullanım Sıklığı (KKS) ve Varlık Yokluk Belirlemesi (VYB) teknikleri kullanılarak, bilgisayar destekli “Concordance” programı vasıtasıyla yapılmıştır.

Nutuk’un yanında Atatürk’ün 1920-1938 yılları arasında her yıl yaptığı meclis açılış konuşmaları da muhteva analizi metodu ile tahlil edilmiştir. Bu yılların Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşundan halk egemenliğinin tam anlamıyla tesis edilme süreci olduğu düşünüldüğünde incelemenin önemi daha da artmaktadır. Nutuk’un yanında Atatürk’ün yazılı diğer eserlerinin de muhteva analizi metodu ile incelenmesi Atatürk’ün edebî yönünü daha da belirginleştirmiştir⁹.

Nutuk’un Muhteva Analizi Metodu ile İncelenmesi

Muhteva Analizi Metodu

“İçerik Analizi” olarak da bilinen “muhteva analizi”, çeşitli metinlerin içeriğinin, temel öğelerini sınıflandırmak ve yorumlamak amacıyla sistematik, objektif ve nicel olarak ele alınmasını sağlayan bir metottur¹⁰. Bir diğer ifade ile bir veya bir dizi metin içerisinde belli kelimelerin/kavramların varlığını, kullanım sıklığını ve aralarındaki ilişkileri belirlemek için kullanılan bir araştırma metodudur¹¹. Bu şekilde araştırmacılar, belli kelimeler, kavramlar ve ibarelerin varlığını sayıya dökebilir, bunların anlamlarını ve aralarındaki ilişkileri tahlil edebilir ve bu yolla metnin kendisinin, yazarının vermek istediği mesajlar ve oluştuğu dönem ile kültür çıkarsamasında bulunabilirler. Metinler en geniş anlamda kitaplar, kitap bölümleri, makaleler, gazeteler ve tarihi belgeler gibi yazılı olduğu kadar, konuşmalar, resmî ve gayri resmî sohbetler ya da tiyatro gibi iletişim olaylarının gerçekleştiği sözlü ortamları da kapsamaktadır¹².

“Atatürk’ün Nutuk ile Söylev ve Demeçlerde Adı Geçen Şahıslar Hakkındaki Düşünceleri” isimli yüksek lisans çalışması, Ş. Şebnem Duran’ın 1998 yılında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde “Nutukta Mustafa Kemal’e Karşı Çıkanlar ve Mustafa Kemal’in Onlara Cevapları” adlı yüksek lisans çalışması, Mevlüt Karagöz’ün 2003 yılında Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde “Atatürk’ün Nutuk’unun Muhteva Analizi” isimli bilgisayar destekli yüksek lisans çalışması, Hakan Uzun’un 2005 yılında Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde “Atatürk’ün Nutuk’unun İçerik Analizi” isimli doktora çalışması, Rasim Tarakçı’nın 2015 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünde “Nutuk’un İknâ Teknikleri Açısından İncelenmesi” konulu yüksek lisans çalışması ve Aytaç Çağlar’ın 2018 yılında Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Liberalizm ve Realizm Çerçevesinde Nutuk Analizi” başlıklı yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır.

⁹ İhsan Çanak, “Atatürk’ün Meclis Açılış Konuşmalarının Muhteva Analizi Metoduyla İncelenmesi”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Uşak 2013.

¹⁰ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi, Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 2-3

¹¹ Fatma Acun, *Yakın Dönem Tarih Metodolojisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s. 2.

¹² Geniş bilgi için Bk. Robert Philip Weber, *Basic Content Analysis*, Sage University Paper Series on Quantitative Approaches in the Social Sciences, 49 Beverly Hills and London: Sage Publications, 1985; Klaus Krippendorff, *Content Analysis An Introduction to Its Methodology*, London, 1980.

Muhteva Analizi tanımına uygun ilk çalışma Speed tarafından 1893 yılında yapılan “*New York Gazetelerinin Konu Analizi*” isimli eserdir¹³. Bunu 1927 yılında Harold D. Laswell’in “*Prusya Okul Kitaplarında Askeri Stereotipler*” isimli metodun da öncüsü olarak kabul edilen çalışma izlemiştir¹⁴. Günümüzde ise medya, tarih, edebiyat, retorik, etnografi, kültür çalışmaları, sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, iletişim ve yapay zekâ gelişimi gibi çok farklı alanlarda kullanılmaktadır¹⁵.

Muhteva Analizinin, Kavram (Tema Analizi) ve İlişki Analizi olmak üzere iki temel kategorisi bulunmaktadır. Kavram analizi, bir metinde, kelime veya ibarelerle temsil edilen kavramların varlığını ve kullanım sıklığını AKB, KKS ve VYB teknikleri kullanılarak yapılmaktadır. Belirlenen metnin analizi kelime dizini anlamına gelen “Concordance” programı ile sistemler arası yaklaşımla bilgisayar destekli olarak yapılabilmektedir. Böylece birbirinden bağımsız, uzun ve karmaşık metinler içerisindeki tüm kelimeler alt alta sıralanabilmekte; toplam ve birbirinden farklı kelime sayıları, metinde cümle içerisinde geçtiği yerler ve tekrar sayıları gibi bilgilere ulaşabilmekte, araştırmacının ihtiyaç duyduğu tüm nicel veriler otomatik olarak alınabilmektedir¹⁶.

Nutuk’un İncelenmesi

Nutuk’un¹⁷ muhteva analizi metodunun, kavramsal analiz metodunun AKB, KKS ve VYB teknikleri kullanılarak, bilgisayar “Concordance” programı kullanmak suretiyle araştırmasında aşağıdaki prosedürler takip edilmiştir.

Metin Seçimi ve Dijital Ortama Yüklenmesi

“Concordance” programının girdisini oluşturan Nutuk, çalışma esnasında sağlıklı verilere ulaşılması ve doğru analizler yapılabilmesi için çözünürlüğü yüksek tarayıcılarla bilgisayara aktarılmıştır. Bilahare, <http://www.rjcv.freeseve.co.uk/> adresindeki “Concordance” programına “Nutuk. text” formatı ile yüklenmiştir. Kelime dizinini oluşturmak için sırasıyla programdan “file” seçeneğine, “Make full Concordance” ve “From files”ı seçilerek Nutuk bilgisayar ortamında araştırmaya hazır hale getirilmiştir¹⁸. Ancak, metnin çok uzun olmasından dolayı text formatında “Concordance” programı ile bilgisayara yüklenmesinde beklenmedik kodlama hataları oluşmuştur¹⁹.

¹³ Orhan Gökçe, *İçerik Analizi, Kavramsal ve Pratik Bilgiler*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 3.

¹⁴ Ezel Tavşancıl - A. Esra Aslan, *Sözel ve Yazılı Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*, Epsilon Yayınları, İstanbul 2001, s. 26

¹⁵ Acun, *age.*, s. 116

¹⁶ Çanak, *age.*, s. 8-9

¹⁷ Bu çalışmada Nutuk’ta geçen konuların anlam bütünlüğünün bozulmaması ve kelime sayılarının doğru tespit edilebilmesi amacıyla Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 2001 yılında yayımlanan iki ciltlik orijinal Nutuk kullanılmıştır.

¹⁸ Geniş bilgi için Bk. Fatma Acun, *Muhteva Analizi Metodu ve Tarih Araştırmasında Kullanımı*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Ders Notları, 2001.

¹⁹Bu hataların birincisi, metnin kitap formatı dijitalize edildiği için sayfa sonlarındaki kelime bölmeleridir. Örneğin, “*Salahattin*” kelimesi taranırken hem “*Sala*”, hem de “*Salahattin*” kelimeleri

Analizin Düzeylerini Belirleme

Nutuk, metin olarak uzun ve birbirinden farklı konuları içermektedir. Analizin düzeyini belirlemek amacıyla, metin “İç Politika”, “Dış Politika”, “Muhalefet”, “İnkılaplar” ve “Atatürk Kişiliği” olmak üzere anlaşılabilir beş ayrı temel kategoriye ayrılmıştır. Bilahare konuların daha iyi araştırılmasını sağlamak için temel konular kendi içlerinde alt kategorilere ayrılmıştır²⁰. Örneğin, Nutuk'ta Mustafa Kemal'in kişiliği; teşkilatçılığı ve birleştirici özelliği, barış yanlılığı, bağımsızlık özlemi ve bu konudaki kararlılığı, milliyetçi özelliği, yenilikçi yönü ve vizyonu, zamanlaması ve ileri görüşlülüğü olmak üzere baş edilebilir yedi ayrı alt kategoriye ayrılarak incelenmiştir.

Bağlamlarının Sıklıklarının ve Varlık-Yokluklarının Belirlenmesi

Metinde, sorgulanan konunun cevabını bulabilmek için, hem önceden seçilmiş hem de araştırma esnasında karşılaşılan sonuca etkili olabilecek anahtar kelimeler, bir sınırlandırma olmaksızın esnek kodlama tekniği ile seçilmiştir.

Anahtar Kelime Bağlamı (AKB)

AKB, metinde seçilen kelimelerin, hangi bağlamlarda ve nasıl kullanıldığını tespit etmek için uygulanan bir tekniktir. Örneğin metinden örnek olarak seçilen “**halife**” kelimesinin salt olarak yetmiş defa geçtiği, bu sayının da toplam metindeki kelimelere göre % **0.036** oranında olduğu EK-1 (A ve B)'de görülmektedir. Program bu kelimenin metinde hangi satırlarda geçtiğini ve hangi cümle içerisinde kullanıldıklarını da göstermektedir. Ayrıca anahtar kelimenin önündeki ve devamındaki kelimelerin ne kadarının gösterileceği de program yardımıyla seçilebilmektedir. Bu teknik aranan kelimenin anlamlarına göre ayırt edilmesinde büyük kolaylık sağlamaktadır.

Kelime Kullanım Sıklığı

Araştırmaya perspektif kazandırmak için, KKS tekniği uygulanarak yapılan araştırma sonucu metinde toplam **192.989** kelime ve **32.944** farklı kelime sayısı tespit edilmiştir. Programın “view” menüsünden “word length distribution” seçeneğine girildiğinde kullanılan toplam 192.989 kelimenin metinde kaçar defa kullanıldığı grafik, sayısal ve yüzde olarak ayrıntılı olarak verilmektedir.

Metinde sık kullanıldığı tespit edilen bir kelime seçildiğinde, bunun salt sayısal değerinin büyüklüğü yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Örneğin, metinde toplam **54 defa** geçtiği tespit edilen “**manda**” kelimesinin tamamının aynı anlamda

ayrı ayrı taranarak hata giderilmeye çalışılmıştır. İkinci kodlama hatası ise metinde geçen kelimelerin çoğunun Farsça ve Arapça kökenli oluşundan dolayı ‘ ‘ ‘ ‘ işaretleri ile metin birleştirmede kullanılan ‘-‘ işaretleridir. Ayrıca metnin toplam 192.989 olan kelime sayısına etkili olan bir diğer kodlama hatası ise metnin orijinalindeki sayfa numaralarıdır. Bu numaralar da (1,2,3,.....761,762) birer kelime gibi toplam sayıyı etkilemiştir. Bu hatalarda anlamlı kelime sayısından çıkarılmıştır.

²⁰ Bu makalede sadece Mustafa Kemal Atatürk kişiliği incelenecektir.

kullanılmadığı tespit edilmiştir. Manda kelimesi, sözlük anlamıyla 12, manda meselesi olarak 8, manda taraftarlarıyla 26, manda karşıtlarıyla ilgili olarak da 8 kez cümle içerisinde kullanılmıştır.

KKS tekniği ile çalışılırken anahtar kelime olarak aranılan kelime ile aynı anlamı taşıyan farklı sözcük dizinlerine de rastlanılmıştır. Örneğin, anahtar kelime olarak seçilen “**İstanbul Hükûmeti**” incelenirken, metin içerisinde aynı anlamı veren; “Hükûmet-i Merkeziye”, “Padişah ve Unvanını Taşıyan bir Hükûmet”, “Vahdettin Hükûmeti”, “Gayr-ı Meşru bir Hükûmet”, “Halife ve Sultanın Hükûmeti”, “Hükûmet-i Seniyye”, “Hilafet-i Osmaniye Nüfuzu Hükûmeti”, “Nüfuz ve İktidar Hükûmeti” ve “Onlar” gibi farklı kelimelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine, Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu’da kurulmuş olan “TBMM Hükûmeti” yerine aynı anlamda kullanılan kelimeler; “TBMM Kabinesi”, “Millî Bir Kabine”, “Milletin İtinasına Haiz Bir Kabine”, “Hükûmetçe”, “Heyeti Hükûmeti”, “Hükûmet-i Cedide”, “Hükûmet-i Millet”, “Ankara Hükûmeti”, “Türk Hükûmeti”, “Generaller Hükûmeti”, “Halk Hükûmeti”, “Kendi Hükûmetimiz” ve “Meclis Hükûmeti” olarak tespit edilmiş ve sayıma dâhil edilmiştir.

Ayrıca, bu çalışmada metin içerisinde 8459 kez geçen “ve” kelimesi, 144 kez geçen “veya” kelimesi, 52 kez geçen “veyahut” kelimesi ve 478 kez geçen “gibi” kelimesi gereksiz bilgiler kapsamında ele alınmış ancak metnin bütünlüğünü bozacağı düşüncesiyle metinden atılmadığı gibi özel bir işleme tabi tutulmamıştır.

Varlık - Yokluk Belirlemesi (VYB)

Bu teknik, tespit edilen kavramların metin içerisinde geçip geçmediğini bulmak ve özellikle herhangi bir konu taranırken konuya derinlik kazandırmak ve en doğru sonuçlara ulaşmak amacıyla taranan anahtar kelimenin yerine kullanılabilecek diğer kelimelerin araştırılmasında kullanılmıştır. Örneğin, **sulh** kelimesi araştırılırken bu kelimenin yerine kullanılabilecek olan **barış** kelimesi de VYB tekniği ile taranmış ve kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Nutuk’ta Mustafa Kemal’in Kişiliği

Bir insanın kişiliği hakkında araştırma ve inceleme yaparken onun sözleri, gözlemlenebilen davranışları, kendisine ilişkin yapılan değerlendirmeler ve yapıtları önemli bilgi kaynaklarıdır. Bütün bunlar bir araya toplanıp, belli zaman sürecine göre bölümlendirildiğinde, insanın kişilik yapısına ilişkin ipuçları elde edilebilir²¹.

Şüphesiz Mustafa Kemal’in ailesi, gittiği okullar, meslek ortamı, yaptığı görevler ve insanlık idealleri kişiliğinin oluşmasında etkin rol oynamıştır. Bu bakımdan, aile çevresi ve çocukluğu dikkate alındığında 1881’den Harp Akademisi’ni bitirdiği 1905 yılına kadar olan dönem önem taşımaktadır. Yaklaşık

²¹ İnal Cem Aşkun, “Söylevde Atatürk Kişiliği”, *Okunuşunun 50.Yılında Söylev Özel Sayısı, Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi*, S. 314, Kasım 1977, s. 493-494.

25 yıllık bu zaman diliminde dış çevre olarak, çocukluğunun geçtiği değişik mekânlar, okullar, Manastır ve Selanik şehirleri söz konusudur. İç çevre açısından ise genç Mustafa Kemal'i etkileyen arkadaşları, dersler, öğretmen ve yöneticiler, olaylar, düşünürler, şairler, yazarlar, okuduğu kitaplar birikim ve kişiliğinin kaynağıdır. Bütün bunların yanında Mustafa Kemal'in bilinçli öğrenme isteği ve çabaları ile kavrayış, algı ve sezgi gücü, kitap okuma alışkanlığı ve sevgisi liderlik oluşumunu etkileyen temel kişilik özellikleridir²².

Şüphesiz, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl kurduğunu anlatan Nutuk Mustafa Kemal'in kendisi tarafından yazıldığı ve okunduğu için, kişiliğinin temel öğelerini ortaya koyan Sabahattin Selek, bu temel eserin yazarı hakkında şöyle düşünmektedir:

Atatürk, Nutuk'u bitirirken söylediği gibi gerçekten millete hesap vermiştir. Ama bu öyle bir hesap vermiştir ki, bir ihtilalci idrakiyle, başından sonuna kadar. Nutuk karşı fikir ve kuvvetleri yıkmaya, mahkûm etmeye dayanır. Bir benzetme yapmak gerekirse, 15-20 Ekim 1927 günlerinde: Atatürk savcı, Nutuk iddianame, kongre jüri, memleket ve dünya kamuoyu da dinleyicidir²³.

Max Weber'e göre, topluma yön ve düzen veren üç tip otorite vardır. Birincisi seçimle elde edilen meşru otorite, ikincisi hükümdarlık ve monarşik yönetimlerde olduğu gibi irsi ve intikal kanunları ile sağlanan otorite, üçüncüsü ise karizmatik otoritedir. Weber, karizmatik otoriteyi, bir kişinin kutsallığına, ya da kahramanlık gücüne veya örnek alınacak özelliklerine ve bu kişi tarafından yönetilen diğer kişilerin tam bir teslimiyet içinde bağlanmaları sonucunda ortaya çıkan otorite tipi olarak tanımlanmaktadır. Karizmatik liderlikte önemli olan önderin olağanüstü nitelikleri bulunduğu dair geniş halk kitlelerinde sağlam bir inanış uyandırmasıdır. Karizmatik liderlik aslında bunalımlı dönemlerin liderliğidir. Dankword A. Rustow, "Atatürk, çağımızın koşulları içinde, bunalımlı bir dönemde, karizmatik önderliği, liderliği temsil eden bir kişidir."²⁴ demektedir.

Hamza Eroğlu da onun karizmatik liderliğinin yanı sıra demokrasi kurallarını da uyguladığını şöyle vurgulamaktadır:

Atatürk'ün karizmatik liderliği Millî Mücadele'nin başında kabul edilse bile, TBMM'nin kuruluşundan sonra, meşru yollarla, seçim esası ile TBMM başkanı seçilmekte, Millî Mücadele'nin şefi ve lideri olmakla sona ermiş sayılır. Mustafa Kemal Paşa, Max Weber'in tarif ettiği anlamda belli bir dönem için şef ve liderdir. Daha sonraki dönemde, milletin reyî ile iradesi ile seçilen kişidir²⁵.

²² Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 2001, s. 15.

²³ "Sabahattin Selek, Nutuk Nedir ve Ne Değildir?", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1966.

²⁴ Dankword A. Rustow, *Devlet Kurucusu Atatürk*, Abadan'a Armağan, Siyasal Bilgiler. Fakültesi, Ankara 1969, s. 574.

²⁵ Hamza Eroğlu, *Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 75.

Karizmatik lider, sevk ve idare ettiği kişiler tarafından seçilmiş, kendisine her yönüyle inanılan ve itaat edilen kimsedir. Teşkilatçı ve birleştiricidir. Barış yanlısıdır, bağımsızlığına düşkündür ve bu konuda kararlıdır. İnanıldığı fikir ve düşünceleri ne pahasına olursa olsun çekinmeden cesaretle yapabilen kişidir. Milliyetçidir. Yenilikçidir. Cesaretiyle ve vizyonuyla en iyiyi bulmaya çalışır. Zamanlaması çok iyidir ve ileri görüşlüdür. Nutuk'ta Mustafa Kemal Atatürk kişiliği karizmatik lider özelliklerine göre araştırılmıştır.

Teşkilatçılığı ve Birleştirici Özelliği

Mustafa Kemal'in Havza ve Amasya'dan çekmiş olduğu telgraflardan sonra ülke genelinde bir hareketlenme olmuş ve Anadolu'nun birçok yerinde yöresel kongreler tertip edilmiştir. Bunlardan; Kars, Ardahan, Oltu, Trabzon, İzmir, Balıkesir, Alaşehir, Nazilli, Muğla, Afyon, Pozantı, Edirne ve Lüleburgaz kongreleri ilk akla gelenlerdir. Bu yerel kongrelerin dışında Nutuk'ta **60 defa** tekrarlanan Erzurum ve **75 defa** tekrarlanan Sivas kongreleri ise ülke kaderi üzerinde çok daha etkili olmuş genel mahiyetteki kongrelerdir. Bu kongrelerin çok kısa bir zamanda İstanbul Hükûmeti'nin yasaklamalarına rağmen gerçekleştirilmiş olması bile Mustafa Kemal'in cesaretinin yanında teşkilatçı yönünün ne kadar kuvvetli olduğunun bir göstergesidir. D. A. Rustow, bu konuyu şu şekilde izah etmektedir:

Bu ilk yıllara Mustafa Kemal'in liderliği haber almak ve dağıtmak, bütün yurt çapında bir şebeke kurmuş olan ortakları ile konuşmak, çeşitli bölge, sosyal grup ve kişilerin hareketlerini ahenkleştirip, koordine etmek şeklinde tezahür etti. Mustafa Kemal bir bütünleşme yaratmak, birleştirmek, haberleşmek suretiyle bu zaman kesiminde üstün bir liderlik başarmıştır²⁶.

Mustafa Kemal'in daha sonra BMM vekillerini Ankara'da bir amaç için toplaması ve bu mecliste, metinde **15 defa** geçen Halk Fırkasını kurarak başkanlık yapması sadece teşkilatçı kişiliklerin başarabileceği bir başka olaydır.

Bir kişinin teşkilatçı olabilmesi için, çalıştığı, emir ve komuta ettiği insanların kişilik özelliklerini çok iyi tahlil etmesi ve görev dağılımını buna göre yapması gerekir. Nutuk'ta, Mustafa Kemal'in 400'den fazla kişi ile ilişki içinde bulunduğu ve her biri ile ayrı konularda fikir alışverişinde bulunduğu göz önüne alındığında çevresindeki kişilerin kişilik ve karakter yapılarını ne kadar fazla tanıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır²⁷.

²⁶ Dankword A. Rustow, *age.*, s. 549.

²⁷ "Nutuk'un Muhteva Analizi başlıklı tezde Mustafa Kemal'in arkadaşları; yanında olanlar, önce yanında olup sonra muhalif olanlar ve karşı olanlar olmak üzere üç ayrı grupta incelenmiştir. Metinde kendilerinden 100 defa ve üzerinde bahsedilen kişilerden Mustafa Kemal'in yanında olan gruptan sadece İsmet Bey'in, karşı olanlardan ise sadece Damat Ferit Paşa'nın bulunmasına rağmen, önce yanında olup sonra muhalif olan gruptan ise Rauf Bey, Refet Paşa, Cemal Paşa, Nurettin Paşa ve Ali Fuat Paşa'ların bulunması, Mustafa Kemal'in Millî Mücadeleye kendisi ile beraber katılan kişilerle daha sonradan muhalif oldukları konularda ikna edebilmek için çok fazla iletişim kurduğunun bir göstergesidir.

Tevfik Bıyıklıoğlu Mustafa Kemal'in birleştirici yönü ile ilgili şunları söylemektedir:

Mustafa Kemal Paşa mücadeleye atılmasaydı bu memleket kurtulamazdı, Anadolu'nun tehlikeye düşen yerlerinde, batıda, doğuda ve güneyde başlayan ve bir yurtsever düşüncesinin mahsulü olan zayıf mukavemet hareketleri Mustafa Kemal Paşa tarafından birleştirilmeseydi her biri ayrı ayrı kolayca bastırabilirdi²⁸.

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki millî cemiyetleri "Şarki Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında tek bir merkeze toplamıştır. Sivas Kongresi'nin yedinci maddesinde ise, "Aynı gaye ile millî vicdandan doğan cemiyetler 'Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti' adı altında birleştirmiştir." kararıyla birleştirici kimliğini daha Millî Mücadele'nin başlarında ortaya koymuştur.

Yine ilk önceleri Ayvalık'tan Denizli'ye kadar uzanan hatta Yunanlılara karşı oluşan "Kuvâ-yı Milliye" hareketini, Sivas Kongresi'nde bütün yurdun savunulması anlamında kullanmış, böylece millî bir direniş gücünün bütün yurttaki kurulması bilincini sağlamıştır. Millî Mücadele'nin ilerleyen dönemlerinde, belli merkezlerden idare edilemeyen milliyetçi kişilerin kurdukları Kuvâ-yı Milliye güçlerini düşmana karşı daha etkin kullanabilmek, sevk ve idareyi daha rahat sağlayabilmek ve güçlü bir düzenli ordu kurabilmek için teşkilatlı bir ordu kurma teşebbüslerine girişmiş, kararlılığıyla ve birleştirici özellikleri ile zor da olsa başarmıştır.

Olağanüstü bir dönemde oluşturulan Meclis'te, 9 farklı meslek grubuna mensup 378 kişiyi tek çatı altında toplaması birleştirici özelliğinden kaynaklanmaktadır. Daha sonra ise oluşan birçok grup karşısında Mustafa Kemal de I. Grup olarak da anılacak olan "Müdâfaa-i Hukuk Grubu"nu kurmuştur. Bu grubun kurulmasında kendi gibi düşünenleri etrafında toplaması ve bir grup oluşturması da onun teşkilatçı ve birleştirici özelliğinin gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Atatürk'ün bu vasıfları, fikirlerde ne kadar ayrılık olursa olsun Millî Mücadele'nin karanlık günlerinde bütün Meclis azalarının kendi etrafında toplanmasını ve ona emsali görülmemiş yetkiler vermesini sağlamıştır²⁹.

Barış Yanlığı

Mustafa Kemal, yaşadığı dönem ve mesleği itibarı ile hayatı savaşlarla geçmiştir. Üstelik milletin bağımsızlığı ve barışın sağlanması için emir ve komuta ettiği savaşlarda başarılar elde etmiş; düşmanlarının bile saygısını kazanmıştır.

²⁸ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da, (1919-1921)*, Ankara 1959, s. 4; Sabahattin Selek, *Millî Mücadele I. Anadolu İhtilali*, İstanbul 1963, s. 120.

²⁹ Samet Ağaoğlu, *Kuvayi Milliye Ruhü*, 3. Baskı, İstanbul, 1973, s. 212.

Mustafa Kemal Millî Mücadele yıllarında barışı temin etmek için, Mösyö Aristide Briand, Dr. Robert Frew, Sir Charles Harington, Kral Konstantin, Elefterios Venizelos ve Hebert George Wills gibi birçok yabancı devlet adamlarıyla kendisi ya da heyetler marifetiyle görüşmeler yapmıştır. Yine aynı dönemde Mudanya Mütarekesi’ni, Londra Konferansı’nı; Ankara İtilafnâmesi’ni ve Gümrü, Moskova, Kars ve Lozan anlaşmalarını imzalayarak barışa katkı sağlamıştır³⁰. İmzalanan bu anlaşmalar sonucu, Anadolu’da mücadele edilecek silahlı güç olarak sadece Yunan ordusu kalmıştır.

Metin Muhteva Analizi metodunun KKS tekniği ile taranmış ve o zamanın barış yerine kullanılan “sulh”- “sulhiye”-“sulhname” kelimelerinin metin içerisinde toplam **117 defa**, “muharebe”-“savaş” kelimelerinin ise toplam **134 defa** geçtiği tespit edilmiştir. Bu iki kelimenin kullanım sayıları ilk bakışta eşit gibi görünse de, Nutuk’un anlatıldığı yılların Millî Mücadele’nin yoğun olarak yaşandığı, muharebelerle dolu yılları olduğu, barışın hayal dahi edilemediği yıllar olarak düşünüldüğünde 117 defa kullanılan sulh-sulhiye kelimesi o yıllarda bile Mustafa Kemal’in barışı ne kadar arzu ettiğinin bir göstergesi olarak algılanabilir.

Bağımsızlık Özlemi ve Bu Konudaki Kararlılığı

Nutuk’ta Mustafa Kemal’in dikkati çeken en büyük kişilik özelliği “bağımsız” yaşama istediğidir. Öyle ki, bağımlı yaşamaktansa ölmeyi yeğlemekte, Türk ata yurduna ve Türk’ün bağımsızlığına saldıranlara bütün ulusça silahlı olarak karşı çıkmak ve savaşmak gerekmektedir³¹.

Mustafa Kemal daha Nutuk’un başlangıcında “*Düşünülen Kurtuluş Çareleri*” bölümünde bundan sonra yapılacak her türlü faaliyetin amacını özetlemektedir:

Birincisi, İngiliz himayesini talep etmek.

İkincisi, Amerikan mandasını talep etmek...

Benim kararım...

Efendiler, bu vaziyet karşısında tek bir karar vardı. O da hakimiyeti milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek. İşte daha İstanbul’dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun’da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar bu karar olmuştur³².

Bu karardaki asıl amacı ise “...*Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır.*”³³ cümlesiyle kısa ve çok açık olarak ifade etmektedir.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için Bk. İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları, C.I., (1920-1945)*, Ankara 1983.

³¹ İnal Cem Aşkun, *agm.*, s. 495-497.

³² M. Kemal Atatürk, *Nutuk.*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul 2001, s. 11-13

³³ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. I, s. 13.

Nutuk'ta Mustafa Kemal'in bağımsızlığı konusu “**manda ve himaye**”, “**istiklal**” ve” **bağımsızlık**” kelimeleri KKS ve AKB teknikleri ile incelenmiştir.

Özellikle Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Mustafa Kemal'in gerçekleştirmek istediği bağımsız bir Türk Devleti'ne karşıt görüş olarak tartışılan “*manda ve himaye*” kelimeleri; metnin tamamında “manda” kelimesi, nötr olarak 12, manda karşılıkları ile birlikte 11, manda yanlıların faaliyetleri ile ilgili konuların anlatıldığı cümleler içinde farklı şekillerde **26 defa** olmak üzere toplam **49 kez** geçmiştir. Bu rakam Nutuk'ta manda ve himaye meselelerinin tartışıldığı Erzurum Kongresi'nin **60 defa**, Sivas Kongresi'nin **75 defa** olmak üzere toplam **135 defa** geçtiği düşünülürse %36 gibi büyük bir orana tekabül etmektedir. Fakat sonunda bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulması onun manda ve himaye konusunu ikna yolu ile çözümlenerek tarihi kararından taviz vermediğinin bir ispatıdır.

Mustafa Kemal “*İstiklal*” kelimesinden anlaşılması gerekeni ise, “...*İstiklâlî tam, denildiği zaman, bittabi siyasi, mali, iktisadi, adli, askerî, harsi ve ilâ... her hususta istiklâlî tam ve serbesti tam demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, manayı hakikisiyle bütün istiklâlden mahrumiyeti demektir.*”³⁴ ifadesi ile açıklamaktadır.

Metinde, günümüzde kullanılan “bağımsızlık” kelimesi yerine metnin yazıldığı dönemde kullanılan ve aynı anlamı taşıyan “İstiklal” kelimesi, Muhteva Analizi metodunun KKS tekniği uygulanarak sayıldığında toplam **186 defa** geçtiği tespit edilmiştir³⁵.

“**İstiklal**” kelimesi Nutuk'ta, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışında, özellikle Kongreler döneminde manda ve himaye konularının tartışıldığı bir ortamda, Millî Mücadele döneminde ve yeni devletin kurulmasından sonra yaşanan olaylarda olmak üzere geniş bir yelpazede karşımıza çıkması, Mustafa Kemal'e göre ülkenin kurtuluşunun tek yolunun bağımsızlık olduğu gerçeğine mücadelenin başlangıcından sonuna kadar kesintisiz olarak verdiği önemi ifade etmektedir. Yine bu aşamada Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları ile gerek telgraflarla gerekse yaptığı toplantılarda bir tartışma konusu olarak görülmektedir. Bu tartışmada İstanbul Hükûmetleri ile **13 defa** ve İtilaf Devletleri ile özellikle de İngilizler ile **11 defa** bahsedilmesi, onlara istiklali kabul ettirme çabaları algılanmalıdır.

İstiklalin temini için milletçe yapılması gerekenler (Millî Mücadele için Kuvâ-yı Milliye birliklerinin teşkili, düzenli orduya geçiş, Millî Meclisin açılması ve topyekün bir mücadele için gerekli kanunların çıkartılması aşamaları) **35 defa** işlenmesi istiklali teminde asıl görevin millete düştüğünü izah etmektedir. Milletçe gösterilen bu kararlılığın Millî Mecliste İstiklali temin tartışmalarında **28 defa** geçmesi de meclis ile halkın aynı amaç uğrunda çalıştıklarının açık bir göstergesidir.

³⁴ M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, MEB. Yayınları, İstanbul 2001, s. 623-624.

³⁵ Kelimenin geçtiği cümledeki konu grupları ve tekrar sayıları EK-2'dedir.

Millî Mücadele'nin en zor dönemlerinde ise hem halkı istiklalin temini, muhafazası ve müdafaası konularında bilinçlendirmekte hem de neler yapılması gerektiğini bazen “*ya istiklal ya ölüm*”³⁶ gibi çok net ve kısa bazen de yapılması gereken fedakârlıkları uzun uzadıya milletine anlatmaktadır.

Manda ve himaye kelimelerinin de metin içerisinde toplam **49 defa** kullanıldığı hatırlanırsa, aralarındaki oran **%26** gibi bir rakam olmaktadır ki; bu sonuç o dönemde halkın özgüvenini yitirmişliğinin bir kanıtı olarak algılanabilir.

32.944 farklı kelimenin 192.990 defa tekrar edildiği metin içerisindeki bu rakam, anlam ifade eden “ **paşa, bey, efendiler, Kuvâ-yı, milliye, millet, Rauf, İsmet ve heyet**” kelimelerinden hemen sonra gelmektedir. Bu istatistiki veriler de Mustafa Kemal'in İstiklale ne kadar önem verdiği farklı bir kanıttır.

Mustafa Kemal'in bu kararlılığını, Millî Mücadele'nin en yoğun olduğu dönemlerde de görmekteyiz. Meclis'te 29 Nisan 1920 tarihinde çıkarılan “Hıyanet-i Vataniye Kanunu” ve 31 Temmuz 1922 yılında çıkarılan “İstiklâl Mehâkimi Kanunu” milletçe kararlaştırılmış bu karardan dönenlerin caydırılmasını ve nihayetinde cezalandırılması amacını taşımaktadır. Diğer çıkarılan kanunlarda bağımsızlığını kazanarak amacına ulaşmış bir milletin daha medeni şartlarda yaşamasını sağlamak üzere uygulamaya konulmuştur.

Nutuk genel olarak incelendiğinde, Mustafa Kemal'in kararlılığını cümle yapılarında da görmek mümkündür. Tarihe mal olan bazı sözlerinden örnek vermek gerekirse;

Hatt-ı müdafa yoktur, sath-ı müdafa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça, terk olunamaz....³⁷Ben, milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekamül istidadını, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey, bütün heyeti içtimaiyetimize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim³⁸. Ya İstiklal ya ölüm³⁹

Sebahattin Selek'e göre, “*M. Kemal Paşa'nın cesaretinde şuur vardır. O, korkulacak yerde korkmasını bilecek kadar kişisel cesarete, gerektiğinde istiskal edilmeyi bile göze alacak kadar medeni cesarete sahipti.*”⁴⁰

Milliyetçilik Özelliği

Mustafa Kemal, Türk milletini her şeyden önce millî birlik ruhu içinde harekete geçiren insandır. Sadece teşhisle kalmayıp çare arayan ve bu çareyi millet gerçeğine dayandırarak başarıya ulaştıran kişidir. Çağın oluşu içinde geçerli olan,

³⁶ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. I, s. 13.

³⁷ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. II, s. 618.

³⁸ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. I, s. 16.

³⁹ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. I, s. 13.

⁴⁰ Selek, *age.*, s.117.

siyaset bilimi açısından da değerlendirilen güçlü fikir, milliyetçilik ve milliyetçiliğe dayanan millî egemenlik ve millî bağımsızlıktır.

Batıcılık, Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük, Meşrutiyet dönemlerinin fikir akımları Osmanlı Devleti'nin yeniden canlanması ve dirilmesi için başarılı olamamıştır⁴¹. Ancak bu fikir akımlarının çatışması, siyasi şuuru olgunlaştırmış, geçmişin hatalı davranışlarından da ders alınarak yeni Türk Devleti'nin fikri yapısının esaslarını tespitinde yararlı olmuştur.

Mustafa Kemal, milliyetçilik, millî egemenlik, tam bağımsızlık gibi ilkeleri Millî Mücadele'nin temelini oturtmakla, siyaset biliminin verilerinden yararlanan usta bir siyasetçi olduğu kadar, geniş ve engin tarihi tecrübelerden olumlu sonuçlar çıkaran ileri görüşlü bir devlet adamı sıfatını da taşımıştır.

Milletler kendi arzu ve iradesini teşhis ve temsil eden büyük adamlarla gidecekleri yolu görürler ve harekete geçerler. Toplumların büyük adama ihtiyacı en çok bunalımlı dönemlerde ortaya çıkar. Bunalımdan çıkış yolunu arayan, fikir ve aksiyonlarıyla topluma yön veren kişiler büyük adamdır. Mustafa Kemal, Samsun'a ayak bastığının üçüncü günü 22 Mayıs 1919'da, Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği bir şifrede o günlerdeki ağır durumu belirttikten sonra şöyle devam etmektedir: “...Bununla beraber bütün umutlar kaybolmuş değildir. Memleketi bu durumdan ancak Türk milletinin mukavemet azmi kurtarabilir. Bu mukavemet şuuru, birçok yerlerde kurulmuş olan Müdâfaa-i Hukuklarda kendini göstermektedir.”⁴²

Atatürk'ün bir diğer kişisel özelliği de, inama gücü, iman ve inanarak yaptığı işe milletini de inandırmasıdır. Nutukta “**millî**” kelimesi KKS tekniği ile taranmış; 96 farklı anlam ve tamlamalarla beraber tam olarak 983 kez geçtiği tespit edilmiştir. Kelime, daha sonra 100 ve üzeri 50-100 arası, 10-30 arası, 5-10 arası, 2-4 arası ve bir defa geçenler olmak üzere gruplara ayrılmış ve bu grupların her birinden birer adet kelimenin Nutuk içerisinde hangi bağlamlarda kullanıldıkları tespit edilmiştir⁴³. Millî kelimesinin metin içerisinde bu kadar fazla miktarda kullanılması Mustafa Kemal'in millete ait olan her şeyi benimsemiş ve kullanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu durum ilerideki yıllarda izlenecek politik çizgiyi anlatması bakımından da önemlidir. Konu ile ilgili tablo EK-3'tedir.

⁴¹ Hamza Eroğlu, *age.*, s. 38-44.

⁴² Cevat Dursunoğlu, *Atatürk'ün Kişiliği, Çeşitli Cepheleleriyle Atatürk*, Robert Kolej Yay. İstanbul 1964, s. 11-12.

⁴³ Nutuk'ta “*Kuvayı Milliye*” ve “*Millî*” kelimesi ile ilgili olarak geniş bilgi için Bk. Halil Ersoylu, *Nutuk Üzerine İncelemeler*, TDK Yayınları, Ankara 1999. Halil Ersoylu bu eserinde Nutuk'ta Millî kelimesini millet, devlet, askerlik, isyan, cesaret, akıl, düşünce, yönetim, adalet gibi değişik toplam 28 kümeye ayırarak incelemiştir. Ayrıca; Bk. Hüseyin Ağca, “Atatürk'ün Büyük Nutuk'unda Geçen Millî Kimlikle İlgili Kavram, Terim ve Söz gruplarının Analizi” *Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak –Bilgi Şöleni* 17-18 Ekim 2002 Bildiriler, Yayına Hazırlayanlar: Dursun Ayan-M. Alper Parlak, AAM, Ankara 2003.

Aşağıdaki tabloda ise metin içerisinde kullanılan toplam birinci tekil ve çoğul şahısların miktarları verilmiştir. Her iki zamirinde hemen hemen aynı oranlarda geçtiği gözlemlenmekle beraber, bu kelimelerin metin içerisindeki kullanım yerleri araştırıldığında;

Birinci tekil şahısları, genellikle Mustafa Kemal'in "ben Nif'te bulundum", "ben birkaç saat sonra hareket edeceğim." gibi sadece kendi durumunu bildiren cümlelerde kullanıldığını; birinci çoğul şahısları ise, "biz Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkardık", "biz yeni kanunlar istemeyiz", "biz, Türkler, bütün tarihi hayatımızda" örneklerinde olduğu gibi milleti ilgilendiren ve milletin başardığı işlerde kullanılmıştır. Bu tür çoğul kullanımlar, Mustafa Kemal'in kendisini milletten ayırmadığını, "biz" diye hitap etmekle kendisini de o toplumun bir ferdi olduğunu belirtmektedir.

Tablo 1: Tekil ve Çoğul Zamirlerin Kullanılışı

Birinci Çoğul Şahıs		Birinci Tekil Şahıs	
Bizim	157 defa	Ben	231 defa
Biz	156 defa	Benim	195 defa
Bize	105 defa	Benden / bendeniz	74 defa
Bizi	74 defa	Beni	70 defa
Bizimle	38 defa	Bende/benle	30 defa
Bizden	24 defa	Bence	15 defa
Bizce	22 defa		
Bizde	20 defa		
Bizimki	12 defa		
Toplam	608 defa	Toplam	615 defa

Yenilikçi Yönü

Mustafa Kemal'in Nutuk'unda yer verdiği siyasal, sosyal-kültürel ve iktisadi alanlarda gerçekleştirmiş olduğu inkılaplar, onun bir asker olarak sadece savaş meydanlarında değil, bir lider olarak da toplumu ilgilendiren diğer alanlarda da başarılı olduğunu göstermektedir.

Gerçekleştirilen bu kadar yeniliği düşünmek, toplumun kabul edebileceği şekilde zorlama yapmadan kullanılabilir ve yaşanabilir hale dönüştürmek ve nihayetinde büyük bir kararlılıkla gerçekleştirmek kişinin; dar anlamda kişilik, geniş anlamda ise liderlik özelliklerini ortaya koymasına bağlıdır.

Kurtuluş Savaşı'na hukuki ve siyasi bakımdan yön veren ve yeni kurulan Türk Devleti'ni uluslararası topluluklara tanıtan Lozan Barış Antlaşması ile Türk inkılabının silahlı mücadele kısmı tamamlanmıştır. Bundan sonra yıkılan, bozulan eski düzenin yerine yeni düzen kurulmaya başlanmış, sosyal hayatın gereklerine göre toplum ve devlet teşkilatında yeni bir sistem uygulanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda bir önceki bölümde incelenen inkılaplar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bunlar kısaca;

Siyasal alanda, saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması; sosyal ve kültürel alanda, medeni kanunun kabulü (özellikle kadın hakları ve özgürlükler konusunda), şapka inkılabı, tarikatların kaldırılması ve tekkelerin kapatılması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi, kapitülasyonların kaldırılması ve iktisadi alanda ise, Nutuk'ta hiç bahsedilmemesine rağmen, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihinde Kazım Karabekir Paşa başkanlığında düzenlenen ve Atatürk dönemi ekonomi politikasının temellerini oluşturan İzmir İktisat Kongresi ile Düyûn-u Umumiye'nin Lozan Barış Konferansı'nda çözümü konularıdır.

Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilanından Mustafa Kemal tarafından Nutuk'un okunduğu Ekim 1927 yılına kadar geçen dört yıllık süre içerisinde, Nutuk'ta her alanda gerçekleştirilen inkılaplardan bahsedilmesi, Mustafa Kemal'in yenilikçi yönünün ve vizyonunun gelişmişliğinin bir göstergesidir.

Zamanlaması

Mustafa Kemal Nutuk'unda "Tatbikatı safhalara ayırmak ve kademe kademe yürüyerek hedefe yürüyerek hedefe varmak." konusunda, "*....Tatbikatı birtakım safhalara ayırmak üzere vakayı ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyet ve efkarını izhar eylemek ve kademe kademe yürüyerek hedefe vasıl olmaya çalışmak lazım geliyordu. Nitekim öyle olmuştur.*"⁴⁴

Bu anlatımı ile Atatürk'ün kişiliğinde toplumun içinde bulunduğu koşullara göre taşıdığı değerlere karşı saygılı, ulusa getireceği değişik ortama direnecek olanların varlığını henüz başlangıçta bilecek kertede gerçekçiliğinden kaynaklanan bir hoş görü ögesi olduğu söylenebilir. Öte yandan eylemin başında saptadığı yol ve ilkelere ayrılmadan amacına ulaştığını belirtmesi, kişiliğindeki kararlılık ögesinin bir sonucu olmaktadır. Her evreyi vakti geldikçe uygulamayı öngörmesi, kişiliğinin hesapçı özelliğinin ve yüksek algılama gücünün belirlediği eğilimlendendir. Böyle bir sezgi yeteneği kendi kişiliğine benimsettiği her amacın biçim ve öz bakımından yanındaki arkadaşlarınca sırasında istenmeyebileceğini ona anımsatabilmektedir.

⁴⁴ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. I, s. 14.

İleri Görüşlülüğü

Mustafa Kemal, Türk milletinin felaket uçurumuna yuvarlanışını uzak görüşü ile sezmiş, bu felaketten kurtuluş için çareler aramış ve bu çareleri cesaretle ortaya koymuştur. Bu yönü ile Atatürk ileri görüşlü aynı zamanda gerçekçidir.

Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan millet, zulmet ve müphemiyet içinde tecelliyata muntazır. Felaketin dehşet ve sıkletini idrake başlayanlar, buldukları muhit ve hissedebildikleri tesirata göre çarei halas telakki eyledikleri tedbirlere mütevevssil... Ordu, ismi var cismi yok bir halde. Kumandanlar ve zabitler, Harb-i Umumî'nin bunca mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmeye dilhun, gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında dimağları çare, çare-i halas aramakla meşgul⁴⁵.

Tarık Zafer Tunaya, Mustafa Kemal'in ileri görüşlülüğü için *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük* isimli eserinde şöyle ifade etmektedir.

Toplumunu ve kendisini eyleme geçiren koşulları ustalıklı hesaplayan, toplumun dinamiklerini başarı ile yönetebilen lider Atatürk, ortak bilincin özlemlerini sosyal ve siyasal alanlarda anlamlandırabilmiştir. Atatürk, geçmişle gelecek arasında, değiştirilmesi gerekenle değişik düzen arasındaki geçişi başarı ile temsil edebilmiştir. Ona büyük sıfatını vermemiz bu tarihsel davranışın anlamıdır⁴⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin şefi ve lideri olmasının sebeplerini tarihi olaylarda aradığımız gibi, Mustafa Kemal'in kişisel üstünlüğünde, dehasında ve sahip olduğu engin kültür hazinesinde ve idealinde de aramak gerekir.

Sonuç

Öğretmek ya da ikna etmek amacıyla belli bir konuda halkın önünde yapılan konuşma olarak tanımlanan Nutuk'un Cumhuriyet tarihindeki en güzel örneği Mustafa Kemal Atatürk'e aittir. Atatürk Nutuk'u, Cumhuriyet Halk Partisinin İkinci Kurultayında 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında her gün ortalama altı saat olmak üzere toplam 36 saat 31 dakikada bizzat kendisi okumuştur. Atatürk Nutuk'ta, 1919-1927 yılları arasındaki Millî Mücadele, Cumhuriyetin ilanı ve 1927 yılına kadar yapılan siyasi, ekonomik ve hukuki devrimlerin sebeplerini belgeleriyle tahlil etmenin yanında genç Cumhuriyetin ideolojisini savunmuş ve gelecek kuşaklara yerleştirmeye çalışmıştır. Nutuk, Atatürk'ün kendi kaleminden çıkmış bir öz yaşam öyküsü hem de Türkiye'nin önemli bir döneminin belgelere dayalı siyasal tarihidir. Bu açıdan dürüstçe hazırlanmış bir tarih kaynağıdır.

Kuşkusuz Anadolu İhtilali liderinin Nutuk'u üzerine çok yönlü ve fazlaca değerli çalışma yapılmıştır. Nutuk üzerine yapılan bu çalışmada ise, klasik metotlar ile yapılan önceki çalışmalardan farklı olarak, Muhteva Analizi Metodunun Anahtar

⁴⁵ M. Kemal Atatürk, *age.*, C. I., s. 10.

⁴⁶ Tunaya, *age.*, s. 46.

Kelime Bağlamı (AKB), Kelime Kullanım Sıklığı (KKS) ve Varlık Yokluk Belirlemesi (VYB) teknikleri kullanılarak, bilgisayar destekli, “Concordance” programı kullanılmıştır.

“İçerik Analizi” olarak da bilinen “Muhteva Analizi”, çeşitli metinlerin içeriğini, temel öğelerini sınıflandırmak ve yorumlamak amacıyla metodik, sistematik, objektif ve nicel incelemesini sağlayan, 1900’lü yılların başından itibaren siyaset biliminden tarihe, medyadan yapay zekâya kadar birçok farklı alanlarda kullanılan bir metottur. Bu şekilde araştırmacılar, belli kelimeler, kavramlar ve ibarelerin varlığını sayıya dökebilir, bunların anlamlarını ve aralarındaki ilişkileri tahlil edebilir ve bu yolla metnin kendisinin, yazarının vermek istediği mesajlar ve oluştuğu dönem ve kültür çıkarsamasında bulunabilirler.

Kelime sayımı ve analizi yapabilen “Concordance” programına yüklenen digital formattaki Nutuk, analizin düzeyini belirlemek maksadıyla, “İç Politika”, “Dış Politika”, “Muhalefet”, “İnkılâplar” ve “Atatürk Kişiliği” olmak üzere anlaşılabilir beş ayrı temel kategoriye ayrılmıştır. Bilahare konuların daha iyi araştırılmasını sağlamak için temel konular kendi içlerinde alt kategorilere ayrılmıştır. Örneğin, bu makalede incelenmiş olan Nutuk’ta Mustafa Kemal’in kişiliği; teşkilatçılığı ve birleştirici özelliği, barış yanlılığı, bağımsızlık özlemi ve bu konudaki kararlılığı, milliyetçi özelliği, yenilikçi yönü ve vizyonu, zamanlaması ve ileri görüşlülüğü olmak üzere baş edilebilir yedi ayrı alt kategoriye ayrılarak incelenmiştir.

Mustafa Kemal’in Nutuk’ta 60 defa tekrarlanan bölgesel Erzurum Kongresi’ne katılması 75 defa tekrarlanan Sivas Kongrelerini toplaması ve katılması, bilahare 9 farklı meslek grubundan 378 kişiyi BMM çatısı altında bir amaç için Ankara’da toplaması ve nihayet Kuvâ-yi Milliye’den düzenli bir ordu kurması onun teşkilatçı özelliğine Nutuk’ta geçen birkaç örnektir. Yine Mustafa Kemal Nutuk’ta 15 defa geçen Halk Fırkasını kurarak ve 400’den fazla kişi ile fikir alışverişinde bulunarak onları bir amaç içinde toplaması da onun birleştirici özelliğine temel örneklerdendir.

Hayatı savaşlarda geçmiş, katıldığı muharebelerde başarılar kazanarak düşmanlarının bile saygısını kazanan Mustafa Kemal, Millî Mücadele yıllarında barışı temin etmek için, Mösyö Aristide Briand, Dr. Robert Frew, Sir Charles Harington, Kral Konstantin, Elefterios Venizelos ve Hebert George Wills gibi birçok yabancı devlet adamlarıyla kendisi ya da heyetler marifetiyle görüşmeler yapması; Mudanya Mütarekesi’ni, Londra Konferansı’nı; Ankara İtilafnâmesi’ni ve Gümrü, Moskova, Kars ve Lozan anlaşmalarını imzalaması barışa yaptığı katkının somut örnekleridir.

“Bağımsızlık benim karakterimdir.” cümlesinde anlamını bulan Mustafa Kemal’in bağımsızlık özlemi Nutuk’ta o dönemde “bağımsızlık” yerine kullanılan “istiklal” kelimesi öznesinde incelenmiştir. Kelime, metinde Mustafa Kemal’in

Samsun'a çıkışında, özellikle Kongreler döneminde manda ve himaye konularının tartışıldığı bir ortamda, Millî Mücadele döneminde ve yeni devletin kurulmasından sonra yaşanan olaylarda olmak üzere geniş bir yelpazede 186 defa geçmiştir. 32.944 farklı kelimenin 192.990 defa tekrar edildiği metin içerisindeki bu rakam, miktar olarak anlam ifade eden “ paşa, bey, efendiler, Kuvâ-yı Milliye, millet, Rauf, İsmet ve heyet” kelimelerinden hemen sonra gelmektedir. Bu istatistiki veriler de Mustafa Kemal'in İstiklale ne kadar önem verdiği farklı bir kanıttır. Ayrıca, KKS ve AKB teknikleri kullanılarak tespit edilen bu geniş yelpazedeki kullanım, ülkenin kurtuluşunun tek yolunun bağımsızlık olduğu gerçeğinin mücadelenin başlangıcından sonuna kadar kesintisiz olarak devam ettiğinin bir göstergesi olarak algılanmıştır.

Nutuk'ta Atatürk milliyetçiliği, “millî” kelimesinin KKS metodu ile incelenmesi ile araştırılmıştır. Kelimenin, “Kuvâ-yı Milliye”, “Meclis-i Milliye”, “Hâkimiyet-i Milliye”, “İrade-i Milliye” ve “Millî Birlik” gibi 96 farklı ve tamlamalarla beraber tam olarak 983 kez kullanılması Mustafa Kemal'in millete ait olan her şeyi benimsemiş ve kullanmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Mustafa Kemal'in Nutuk'unda yer verdiği siyasal, sosyal-kültürel ve iktisadi alanlarda gerçekleştirmiş olduğu inkılaplar, onun bir asker olarak sadece savaş meydanlarında değil, bir lider olarak da toplumu ilgilendiren diğer alanlarda da başarılı ve yeniliklere açık olduğunu göstermektedir. Ancak, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihinde Kazım Karabekir Paşa başkanlığında düzenlenen ve Atatürk dönemi ekonomi politikasının temellerini oluşturan İzmir İktisat Kongresi ile Düyûn-u Umûmiye'nin Lozan Barış Konferansı'nda çözümü konularının Nutuk'ta hiç geçmediği VYB tekniği uygulanarak tespit edilmiştir.

Mustafa Kemal'in Nutuk'ta olayları akışına bırakarak değil de planlayarak, safha safha gerçekleştirmesi onun zamanlama ve ileri görüşlülüğü konularındaki profesyonelliğinin de bir göstergesidir.

Nutuk, Atatürk'ün üstün kişilik yapısını ortaya koyan sayılamayacak kadar çok kanıtları içermekte, bir diğer ifade ile kişiliğini kendi dilinden anlatan büyük bir yapıt özelliği göstermektedir. Atatürk'ün geniş boyutlu kişiliğinin kapalı kalmış diğer yönlerini de ortaya çıkaracak belge, anı vb. incelenebilir ve bunlardan eğitim düzenimiz için geçerli düşüncelere ulaşabilirse o vakit yetişen kuşakların onun engin kişiliğinden faydalanarak güçlü bir kişilik yapısı ile topluma katılmaları sağlanabilir.

Nutuk ile birlikte, Atatürk'ün 1920-1938 yılları arasında her yıl yaptığı meclis açılış konuşmaları da Muhteva Analizi metodu ile tahlil edilmiştir. Onun bıraktığı diğer yazılı eserleri ve yaptığı konuşmaların tamamı, bir proje dâhilinde Muhteva Analizi metodu ile incelenmesi kendisini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, Genelkurmay Başkanlığı, ATASE Yay., Ankara, 2001.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet, 11 Kasım 1966.

Araştırma Eserler

Acaroğlu, Türker, "Söylev Kaynakçası", *Türk Dili Dergisi, Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı*, 314, Kasım 1977, s. 538-543.

Acun, Fatma, *Muhteva Analizi Metodu ve Tarih Araştırmasında Kullanımı*, Hacettepe Üniversitesi AİİTE Ders Notları, 2001.

Acun, Fatma, *Yakın Dönem Tarih Metodolojisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008.

Ağaoğlu, Samet, *Kuvayi Milliye Ruhu*, 3. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1973.

Ağca, Hüseyin, "Atatürk' ün Büyük Nutuk' unda Geçen Millî Kimlikle İlgili Kavram, Terim ve Söz Gruplarının Analizi", *Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk' u Anlayarak Okumak-Bilgi Şöleni, 17-18 Ekim 2002, Bildiriler Kitabı*, (Yay. Haz. Dursun Ayan - M. Alper Parlak), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s. 106-110.

Arar, İsmail, "Büyük Nutkun Kapsamı, Niteliği, Amacı", *Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yıl Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 119-171.

Aşkun, İnal Cem, "Söylevde Atatürk Kişiliği", *Okunuşunun 50.Yılında Söylev Özel Sayısı, Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi*, 314, Kasım 1977, s. 493-500.

Atatürk, M. Kemal, *Nutuk*, C. I-II, MEB Yayınları, İstanbul 2001.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da, (1919-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959.

Bilgin, Nuri, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi, Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.

Dursunoğlu, Cevat, *Atatürk'ün Kişiliği, Çeşitli Cepheleriyle Atatürk*, Robert Koleji Yayınları, İstanbul 1964.

Eroğlu, Hamza, *Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Ersoylu, Halil, *Nutuk Üzerine İncelemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Gökçe, Orhan, *İçerik Analizi, Kavramsal ve Pratik Bilgiler*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.

İhsan Çanak, "Atatürk'ün Meclis Açılış Konuşmalarının Muhteva Analizi Metoduyla İncelenmesi", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak 2013.

Koçak, Cemil, "Siyasi Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi 4- Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınları, İstanbul 1919, s. 85-173.

Komisyon, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi I/1*, YÖK Yayınları, Ankara 1989.

Kongar, Emre, "Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi?", *Türk Dili Dergisi Söylev Özel Sayısı*, 314, Kasım 1977, s. 374-380.

Krippendorff, Klaus, *Content Analysis An Intruduction to Its Methodology*, Sage Publications, London 1980.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiye:1927, Yetmişinci Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi*, ODTÜ Basım İşliğı, Ankara 1999, s.171-176.

Kurtuluş, Baki, *Tarihsel Olaylarla Söylev*, Serhat Yayınları, Ankara 1987.

Meydan Larousse, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 9, İstanbul 1990.

Rustaw, A. Dankword, *Devlet Kurucusu Atatürk*, Abadan'a Armağan, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Selek, Sabahattin, *Millî Mücadele I. Anadolu İhtilali*, Güneş Matbaası, İstanbul 1963.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Tavşancıl, Ezel - Aslan, A. Esra, *Sözel ve Yazılı Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*, Epsilon Yayınları, İstanbul 2001.

Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Tütengil, Cahit Orhan, "1927 Yılında Türkiye", *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50.Yılı Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 55-70.

Weber, Robert Philip, *Basic Content Analysis*, Sage Publications, Beverly Hills and London 1985.

EKLER

EK-1A

Tarama İşlemi İçin Seçilmiş Olan “Halife” Kelimesinin Ekran Görüntüsü ve Metin İçerisindeki Yüzde Oranı

Headword	No.	%	Context	Word	Context	Line
HALİFE	70	0,036	Muhafaz devletler Osmanlı devlet ve memleketine maddeten ve m...	halife	olan zat, hayat ve rahatsız kurabilecek çareden başka bir şey ...	90
HALİFECİ	2	0,001	Halife ve padişahın halisin müavini anlamak istediğinde değl...	halife	, hükümet, bunlar hepisi medülî kalmamış birtakım binama etfzâ... ..	112
HALİFELER	4	0,002	Efendiler, ben, bu kararların hiçbirinde irabet görmedim. Çünkü, bu...	halife	ve padişahın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin halisi... ..	4671
HALİFELERİN	1	0,001	tevlî edileceği vezafî vatanıyı ilaya mecburiyeti hakkında mev...	halife	unvarını takını. Diğer bir sultan da, İsm Avrupayı zaptetmek, he...	4704
HALİFELERLE	1	0,001	Atlıların, Fransa ve Garbi Roma topraklarına kadar teşkil edilmiş...	halife	ve padişah ile, ne aleni ve ne de hususî ve mahrem temasa muza...	4719
HALİFELİKİTEN	1	0,001	İstanbul şeratinin halite ve padişah ile, ne aleni ve ne de hususî...	halife	olan zatın da bundan başka bir şey düşünmesine ve arzu etmesi...	4732
HALİFENİN	36	0,019	Hâtime. Padişah ve Halife ve padişah değil miydi ki, Yunan cephesinde kullanılmak üzere...	halife	, cebir ve kırılan azade olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği ...	4581
HALİFENİNİR*	1	0,001	Memleketin bütün kuvvet menabedini istidfae gerekt ve saaliyet...	halife	bulunuyordu. Binaenaleyh, bu maksama, Türkiye Büyük Millet Mec...	5714
HALİFESİ	1	0,001	Muhterem Efendiler, zaten menen ve maddeten hüküm kalmamış...	halife	ve sultanın bu kadar çok meşgul olması mahzurdur. Şimdiki, bu...	5789
HALİFESİNE	1	0,001	"Türk milletinin ve onun yegâne mümessilî bulunan Meclisi Âlînin, ...	halife	ve padişaha muhafazası mecburiyet ve sadakatle esatidîni fiile ve l...	5789
HALİFESİYİ	12	0,006	"Türk milletinin ve onun yegâne mümessilî bulunan Meclisi Âlînin, ...	halife	olmaz. O halde, onu hal'edip yerine derhal diğerini ihtihabederiz ...	5789
HALİ	13	0,007	addeyerek diğer birine bîal edilmek tasavvur olunuyorsa, buğünkü	halife	ve sultan hükûdünden feragat etmişler İstanbuldaki kalinesiyse...	5792
HALİMİZDE	2	0,001	Londra Konferansına davet dolayısıyla Türkiye Büyük Millet M...	halife	ve sultanın hükûmeti, esir olmanın istiyen millet, kendi aklıyla bağ...	6831
HALİMİZ	2	0,001	rek hâliyet ve saltanatın ayrılabileceğini, hâkimiyet ve saltanatı mill...	halife	Mutacâmî idam ederek dünya yüzünde, filen hâlirete hatme verdi...	6831
HALIN	13	0,007	Abdülmecit Efendinin Türkiye Büyük Millet Meclisinde...	halife	Şaâncesi	6831
HALINDE	94	0,049	Muhterem Efendiler, irarı halite, Türkiye Büyük Millet Meclisinde h...	halife	, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ha'foulundu. Yerinе sonuncu ha'f...	6831
HALINDEKİ	3	0,002	Muhterem Efendiler, irarı halite, Türkiye Büyük Millet Meclisinde h...	halife	olan Abdülmecit Efendî ihtihabedildi.	6831
HALINDEKİ	45	0,023	Efendiler, ehemmiyetiz teferuat gibi telâkî edilmesi pek mümkün...	halife	İhtihabolduktan evvel, ihtihabolunacak zatın da padişahı sevdi...	6832
HALINDEKİ	18	0,009	Efendiler, ehemmiyetiz teferuat gibi telâkî edilmesi pek mümkün...	halife	İhtihabolduktan evvel, ihtihabolunacak zatın da padişahı sevdi...	6832
HALIN	5	0,003	Efendiler, ehemmiyetiz teferuat gibi telâkî edilmesi pek mümkün...	halife	İhtihabolduktan evvel, ihtihabolunacak zatın da padişahı sevdi...	6832
HALIS	2	0,001	Şimdi arzu buyurunca, halite ihtihabı münasebetiyle Meclisin 18...	halife	Olacak Zatin Sıfatı Ve Sahibiyle İle Olacakın?	6860
HALISANE	2	0,001	Şimdi arzu buyurunca, halite ihtihabı münasebetiyle Meclisin 18...	halife	Olacak Zatin Sıfatı Ve Sahibiyle İle Olacakın?	6860
HALISE	1	0,001	Bazı hatipler de,	halife	İhtihab münasebetiyle Meclisin 18 Teşvîsîni 1922 günü hatî cel...	6862
HALIT	41	0,021	Efendiler, dağdağaya mahal olmadığın izahıtan sonra beyan ettin...	halife	kaçmış... onu ha'fetmek, yenisini ihtihabeylemek... Sonra yenisini l...	6862
HALİYLE	1	0,001	Türkiye halının bakkayıcılar hâkimiyetine sahib olduğunu bir defa...	halife	olacak zatın sıfatını, sa'liyyetinin ne olacağını tesbîh kuzumundan...	6875
HALKA	9	0,005	ren ve ebediyen tarife itikâl eylediğini ilân ettikten sonra, birtakım...	halife	İhtihab etmek sevdiğine düşüncüydü.	6886
HALKI	1	0,001	Efendiler, dağdağaya mahal olmadığın izahıtan sonra beyan ettin...	halife	Olun Zati Üsûde Düşürecektir. Sadakatkarane Muameleler	6925
HALKTA	2	0,001	Efendiler, dağdağaya mahal olmadığın izahıtan sonra beyan ettin...	halife	bulunan zat, üsûde düşürecektir bazı sadakatkarane muameleler d...	6927
HALKTA	2	0,001	Efendiler, dağdağaya mahal olmadığın izahıtan sonra beyan ettin...	halife	bulunan zat, üsûde düşürecektir bazı sadakatkarane muameleler d...	6927
HALKTA	4	0,002	Konyayı Halife Hazretlerine takdim etmek için getirtilmiştir. Yalnız...	halife	Hazretlerine takdim etmek için getirtilmiştir. Yalnız halim ne halde ...	6934
HALKLIK	26	0,015	Konyayı Halife Hazretlerine takdim etmek için getirtilmiştir. Yalnız...	halife	Hazretlerinin ceryaverlerinden de hayran bedelini hususunda iş...	6934
HALKIDA	1	0,001	Konyayı Halife Hazretlerine takdim etmek için getirtilmiştir. Yalnız...	halife	Hazretleri tarafından kitlen kabulunu ve Halife Hazretlerinin en ka...	6934
HALKIDAN	1	0,001	Konyayı Halife Hazretlerine takdim etmek için getirtilmiştir. Yalnız...	halife	Hazretlerinin en kabli ve en ubudiyettâr halisleri olanları çıktığında...	6934
HALKIN	31	0,016	(Bu muhaberat ve müamele, biz ancak hâliyetin işğsından ve	halife	Hazretlerine tesâli' vekâlet buyurduğunuzdan dolayı yüzünüzü ilân...	6941
HALKIN	31	0,016	(Bu muhaberat ve müamele, biz ancak hâliyetin işğsından ve	halife	hânetarının memleketten tarlından sonra bîtesâdu'ı mutali olabâ...	6944

EK-1B

“Halife” Kelimesinin Sayısal Özellikleri

Properties	
Concordance	
Source file	C:\DOCUMENTS~1\mevlut\Desktop\Kopyası tekshali.txt
Lines	8388
Words (types)	Now: 32944 When loaded: 32944
Words (tokens)	Now: 192990 When loaded: 192990
Type/token ratio	Now: 5,8581 When loaded: 5,8581
Characters	1254328
Sentences	12769
Words/sentence	15,1139
Current word	HALİFE
Occurrences	70 (0,036%)
Context style	Actual line
<input type="button" value="OK"/> <input type="button" value="Help"/> <input type="button" value="Print"/>	

EK-2

İstikbal Kelimesinin Metin İçerinde Kullanımı

Konu	Tekrar Sayısı
İstiklalin temini için milletçe yapılması gerekenler Millî Mücadele için Kuvâ-yı Milliye birliklerinin teşkili, Düzenli orduya geçiş, Millî Meclisin açılması ve topyekün bir mücadele için gerekli kanunların çıkartılması aşamaları	35 defa
Millî Mecliste İstiklali temin tartışmalarında	28 defa
Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde Cemal Paşa ile Rauf Bey ile 5 defa Nurettin Paşa ve K. Karabekir ile 4 defa Kara Vasıf Bey ve Yahya Kaptan ile 3 defa	18 defa
Erzurum ve Sivas Kongrelerinde	16 defa
İstanbul Hükûmeti'nin İstiklali tam aleyhine faaliyetlerinde (Amerikan Mandası)	13 defa
Amasya Tamimi'nde	12 defa
İngilizlerin Harbiye Nazırlığının ve Erkâm Harbiye'nin "milletin istiklali" konusundaki istekleri-İngiliz mandaterliği	11 defa
İstiklal nedir? Sorusunun cevabı	9 defa
İstiklal mahkemesi konusunda	7 defa
İstiklal Muharebesi/seferi/mücadelesi	6 defa
Londra Konferansı'nda	5 defa
İstiklal ve Cumhuriyet konusunda	5 defa
Bağımsızlık çareleri arayan örgütler konusunda	4 defa
Lozan Sulh Muahedesinde	3 defa
İstiklal ve Halifelik/Saltanat	3 defa
Ermenilerin Türk İstiklalini tanınması hususunda	2 defa
İnönü Muharebelerinde	2 defa
Afyon Karahisar Muharebelerinde	2 defa

Serves Anlaşması'nda	2 defa
İstiklal Grubu	1 defa
İzmir'in işgalinde	1 defa
Kürtlerin İstiklali konusunda	1 defa
TOPLAM	186 defa

EK-3 Nutukta “Millî” Kelimesinin Tahlili

100 (yüz) ve daha üzeri kullanılan kelimeler.	
Kuvâ-yı Milliye	210 defa
Millî Teşkilat (Meşruai)	104 defa
Toplam	314 defa
50 – 100 (elli – yüz) arası kullanılan kelimeler.	
Meclis-i Millî	78 defa
Millî Hareket / Hareket-i Milliye)	65 defa
Müdâfaa-i Milliye	58 defa
Toplam	201 defa
30-50 (otuz-elli) arası kullanılan kelimeler	
Amel-i Milliye	40 defa
Hâkimiyet-i Milliye	34 defa
Millî Gaye (Amaç, Maksat, Mefkûre, Vahdet)	33 defa
İrade-i Milliye	32 defa
Toplam	139 defa
10-30 (On-otuz) arası kullanılan kelimeler	
Hukuki Milliye	27 defa
Millî Heyet / Heyet-i Milliye	26 defa
Millî Müfreze	18 defa
Millî Hükümet / Hükümeti Milliye	18 defa
Misakı Millî	17 defa
Millî (salt anlamda)	15 defa
Millî Kuvvet	14 defa
Millî Teşebbüs	12 defa

Hudud-u Milliye / Millî Hudut	12 defa
Toplam	159 defa
5-10 (beş-on) arası kullanılan kelimeler	
Millî Arzu	7 defa
Millî Tezahir / Tezahir-i Milliye	5 defa
Millî Siyaset	5 defa
Millî Kongre	5 defa
Millî Dava	5 defa
Vazife-i Milliye	5 defa
Millî Mukadderat	5 defa
Toplam	37 defa

2-4 (iki-dört) arası kullanılan kelimeler	
Millî mücadele\Mücadele-yi Milliye	4 defa
Millî hayat\Hayat-ı Milliye	4 defa
Millî Mesai	4 defa
Millî Aşiret	4 defa
Millî Şura / Şura-yı Milliye	4 defa
Millî İtimat / İtimat-ı Milliye	4 defa
Cereyan-ı Milliye	4 defa
Tekâlif-i Milliye	4 defa
İstihkak-ı Milliye	4 defa
Metalib-i Milliye	4 defa
Mevcudiyet-i Milliye	4 defa
Vicdan-ı Milliye	4 defa
Millî Cephe	3 defa
Millî Ordu	3 defa
Kudret-i Milliye	3 defa
Millî Kabine	3 defa
Menfa-i Milliye	3 defa

Millî Talim ve Terbiye / Maarif-i Milliye	2 defa
Millî Hizmet	2 defa
Millî İstiklal	2 defa
Millî Haklar	2 defa
Millî Kumandan	2 defa
Millî Aleyhtar	2 defa
Millî Sır	2 defa
Saltanat-ı Milliye	2 defa
Millî Birlik	2 defa
Tesammud-ü Millî	2 defa
Faaliyet-i Milliye	2 defa
Tarih-i Milliye	2 defa
Millî His ve Tesir	2 defa
Karar-ı Milliye(nin)	2 defa
Şuur-u Millî	2 defa
Hakiki Milliye	2 defa
Toplam	95 defa

Sadece 1 (bir) kez kullanılan kelimeler	
Millî Müşterek	1 defa
Millî Parti/Fırka	1 defa
Millî Rehber	1 defa
Millî Banka	1 defa
Millî Topraklar	1 defa
Millî Muhteviyat	1 defa
Millî Prensipler	1 defa
Mücadehat-ı Milliye	1 defa
Millî İbram	1 defa
Millî Kıyam	1 defa
Millî Hilafet	1 defa

Asabiyat-ı Milliye	1 defa
Millî Mıntıka	1 defa
Millî Cephane	1 defa
Millî Türk	1 defa
Millî Ahrar	1 defa
Vaka-i Milliye	1 defa
Temayulat-ı Milliye	1 defa
Millî Cemiyet	1 defa
Millî İntibah	1 defa
Namus-u Milliye	1 defa
Faide-i Milliye	1 defa
Akide-i Milliye	1 defa
Millî Teşekküller	1 defa
Tezahürat-ı Milliye	1 defa
Hassasiyet-i Milliye	1 defa
Muvaffakiyeti Milliye	1 defa
Sada-yı Millî	1 defa
Efkâr-ı Milliye	1 defa
Umum-i Milliye	1 defa
Maruzat-ı Millî	1 defa
Millî Varlık	1 defa
Feryad-ı Millî	1 defa
Gayri Millî Propaganda	1 defa
Millî haysiyet	1 defa
Millî vahdet	1 defa
Şeref-i Millî	1 defa
Esas-ı Milliye	1 defa
Toplam	38 defa

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
25.11.2022	13.12.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Gül, Abdulkasim, “Erzurum Beyberbeyi Kara Murad Paşa”, <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 96-105.			

ÖZET

Antalya ve Erzurum'daki Murad Paşa camilerinin banisinin Kuyucu Murad Paşa değil diğer bir Murad Paşa olduğu bazı çalışmalarda gösterilmiştir. Ancak sonrasında bu Murad Paşa'nın kim olduğu hususunun aydınlatılmasına gerek duyulmuştur. Bu makale, 1572-73 yıllarında Erzurum beyberbeyi de olan Murad Paşa'nın, müverrih malumatları ile resmî kayıtların birleştirilerek biyografisinin oluşturulması maksadını taşımaktadır. Makalenin ilk kısmında Murad Paşa tanıtılmış; şahsiyeti, ailesi ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Erzurum beyberbeyliği öncesindeki vazifeleri ile buralarda üstlendiği bazı hizmetlerden bahsedilmiştir. İkinci kısımda ise onun Erzurum beyberbeyliği devri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Beyberbeyi, Erzurum, Murad Paşa, Cami.

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Erzurum/TÜRKİYE, abdulkasim.gul@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3916-1509

ABSTRACT

It has been shown in some studies that the founder of the Murad Pasha mosques in Antalya and Erzurum was not Kuyucu Murad Pasha but another Murad Pasha. However, later on, the issue of who this Murad Pasha is needs to be enlightened. This article aims to create the biography of Murad Pasha, who was also the governor of Erzurum in 1572-73, by combining the historical information and official records. In the first part of the article, Murad Pasha was introduced; Information was given about his personality, family and works. In addition, his duties before Erzurum governorship and some of the services he assumed in these positions were mentioned. In the second part, the period of his Erzurum governorship was examined.

Keywords: Beylerbeyi, Erzurum, Murad Pasha, Mosque.

Giriş

Osmanlı vezirleri, beylerbeyleri veya daha alt derecedeki asker-bürokratlardan bazılarının hayatlarını aydınlatacak yeterince resmî kayıt varken müverrihler de özellikle yakın oldukları veya hizmetinde buldukları şahıslardan fazlaca bahsetmişler, hatta onları tanıtan hususi kitaplar yazmışlardır. Arşivde I. Süleyman ve sonrasına ait, görevler veya hususi hayatlara ilişkin malumat ihtiva eden ruus ve mühimme gibi defterlerin mevcudiyeti de biyografi oluşturulmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak bu durum herkes için geçerli değildir. Bazı devlet adamları hem kayıtlarda görülmezlerken hem de müverrihlerin dikkatlerini çekememişlerdir. Yapılan biyografi çalışmalarından birçok kişinin karanlık bir döneminin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu durum, bazı Erzurum Beylerbeyileri için de geçerlidir ki Dündar Aydın'ın Erzurum eyaletinin kuruluşu ile alakalı çalışmasında bu zorluğu çektiği görülmektedir. Ulama Bey ve Mehmed Han gibi hem kayıtlarda hem de müverrihlerin eserinde yer edinenler yanında Ali Paşa ve Ferhad Paşa gibi beylerbeylerinin kim ve o dönemdeki bahsi geçen paşalardan hangileri olduğu bilinmemektedir¹. Yaklaşık kırk yıl sonra Erzurum beylerbeyi olan Murad Paşa için de benzer bir durum geçerlidir. Adından başka malumat olmadığı gibi, itirazlara rağmen daha çok Kuyucu Murad Paşa olarak gösterilmeye, hayratları ona atfedilmeye devam etmektedir. Murad Paşa, bir manada “Kuyucu'nun kuyusundan” çıkarılmayı beklemektedir.

Bu çalışmada, Murad Paşa'nın daha çok biyografisinin oluşturulmasına ve Erzurum beylerbeyliğine odaklanıldı. Yine hem Erzurum ve Antalya'da hem de beylerbeylik yaptığı diğer muhitlerde inşa ettiği eserlerin ona aidiyeti üzerinde duruldu.

¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 91-94.

Kara Murad Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Murad Paşa devşirme yahut kölelikten yetişmeydi. Bir vakfiyede ismi buna münasip şekilde Murad b. Abdusselam olarak geçmektedir². Ondan ilk bahseden kaynak olan *Künhü'l-Ahbâr*'a göre lakabı "Kara" idi³. Yaşını tespiti yarayacak malumat olmadığı gibi kökeni hususu da karanlıktır. Gelibolu Mustafa Ali'ye göre hassa sarracı olarak hizmet ettikten sonra çavuşbaşılığa yükseldi, ardından sancakbeyi oldu⁴. İlk sancakbeylikleri belli değildir. Beylerbeyliğe yükselmenin sonrasına göre nispeten daha zor olduğu ve uzun zaman aldığı bu dönemde, sancakbeyliği yapan bazı Murad Beyler⁵ ve bunlar içinde Çavuş Murad Bey olarak bilinen birisi (11 Ağustos 1556'da Rakka sancakbeyliğinden Musul'a verilmişti)⁶ varken onun kesin olarak tespit edilebilen ilk vazifesi (1564 yılı veya evvelinde) Teke sancakbeyliğidir. Ekim 1564 ve Şubat 1565 tarihlerinde Trablus sancağına görevlendirildi⁷. Trablus'tan sonra tekrar Teke sancağına döndü. Yeniden tayini 1566 başlarında olmalıdır çünkü bu tarihlerde Hüdavendigâr sancakbeyi Abdurrahman Bey ile *tasaddur* yani eyalet divanında oturma ve eyalet ordusu düzeninde durma yeri hususunda anlaşmazlığa düşmüştü. Merkezden, Murad Bey'in sağ tarafta, Abdurrahman Bey'in sol tarafta bulunması gerektiği, aynı düzenin eyalet ordusu için de geçerli olduğu bildirilmişti⁸.

Murad Paşa'nın Teke sancakbeyliğinden ölümüne kadarki vazifeleri resmî kayıtlardan açık ve kesintisiz şekilde çıkarılabilmektedir. O, 25 Temmuz 1566 tarihinde, I. Süleyman'ın Zigetvar seferi sırasında Teke sancakbeyliğinden Karaman beylerbeyliğine tayin oldu⁹. 1567 senesinin sonunda halen bu eyalet uhdesindeyken, Yemen'e serdar yapılan Lala Mustafa Paşa yerine Şam muhafazasına görevlendirildi¹⁰. 14 Ağustos 1568 tarihinde ise Şam beylerbeyliği kendisine

² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1585 Nolu Defter, s. 4.

³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr* (yay. haz. Ali Çavuşoğlu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019, s. 730.

⁴ *Künhü'l-Ahbâr*, s. 730.

⁵ 24 Ocak 1554'te Humus sancağından Aclûn'a verilen (KK.d, 210, s. 280); 11 Ağustos 1561'de Bozok beyliğinden Menteşe sancağına tayin edilen (KK.d, 212, s. 79); 1555'te Şehrizol ve Dernek sancakbeyliğinde bulunan (KK.d, 213, s. 54; KK.d. 214, s. 14) Murad beyler vardır.

⁶ MHM.d, 2, s. 125.

⁷ MHM.d, 6. hk. 168, 767.

⁸ MHM.d, 5, hk. 1641, 1672.

⁹ MAD.d, 563, s. 128; KK.d, 220, s. 173.

¹⁰ MHM.d, 7, hk. 593, 1465, 2103.

verildi¹¹. Şam'da iken Karaman'da yerine kaymakam olan kethüdası Hüdaverdi, ahaliye zulmettiğinden şikâyet edilmiş ve İstanbul'da sorguya çekilmiştir¹².

Yemen seferi için hazine nakli ve hacıların emniyetini sağlama görevlerini yerine getiren¹³ Murad Paşa, bir yıllık Şam beylerbeyliğinin ardından, 20 Ağustos 1569 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine tayin edildi¹⁴. Yaklaşık üç yıl süren Bağdat beylerbeyliği sırasında önceki beylerbeyi İskender Paşa zamanında başlayan Meşhedeyn-i Şerifeyn'in inşa işlerini tamamladı, bu vakfın eski düzenini sağlayacak müdahalelerde bulundu¹⁵; Ekim 1570'de Basra'ya, adalardaki Arapların saldırısına karşı serdar yapıldı¹⁶; eyaletteki madenlerde üretilen cephanelerin sevkiyle meşgul oldu.¹⁷

Mayıs 1571'de Hacı Kasım Ömerî adlı bir kişi, Murad Paşa ve adamlarının kendisine zulüm ettikleri, mallarına el koydukları ve oğullarını hapsedtikleri suçlamasıyla divana şikâyette bulunmuştur. Diyarbakır beylerbeyi olayı tahkik için mübaşir yapıldı; Murad Paşa'ya adamlarının sorgu için Musul'a göndermesi emredildi¹⁸.

Murad Paşa 22 Haziran 1572 tarihinde, 1565 yılından beri görev yapan Temerrüd Ali Paşa'nın vefatı üzerine Erzurum beylerbeyliğine tayin edildi¹⁹. Bir buçuk seneye yakın Erzurum eyaletini idare eden Murad Paşa 27 Aralık 1573 tarihinde ise ilk beylerbeyliği olan Karaman eyaletine verildi²⁰. Erzurum'dan ayrılıp vazife mahalline giderken henüz üçüncü menzilde vefat etti. Cenazesi Şam'da yaptırdığı caminin yanındaki türbesine konulmak üzere buraya götürüldü. Terekesi hazineye kaldığından hayvanları ve eşyaları kethüdası Ali tarafından İstanbul'a nakledildi²¹. Erzurum'da olan bazı eşyaları ise yeni beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın adamları tarafından İstanbul'a nakledildi²².

¹¹ MAD.d, 563, s. 161. Mehmed Süreyya, isimleri karıştırdığından olsa gerek Kara Murad Paşa'nın Bağdat dışındaki eyaletlerdeki vazifelerini vermemişken H.976 (1568-69) yılında Şam'da Şeytan Murad Paşa adlı bir beylerbeyi göstermiş ayrıca onun mezarının burada olduğunu yazmıştır. *Sicill-i Osmanî*, (Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, C. 4, s. 1115-16. Gelibolulu Mustafa Âli, kesintisiz şekilde tespit ettiğimiz kayıtlara uygun şekilde görevlerini verdiği Kara Murad Paşa'dan hemen sonra Şeytan Murad Paşa'dan bahsetmiştir. Onun I. Süleyman zamanında Lahsa ve Basra beylerbeyliği yaptığını akabinde emekli olduğunu ve kendisini bu sırada Şam'da gördüğünü yazmıştır. *Kühü'l-Ahbâr*, s. 731.

¹² MHM.d, 7, hk. 1206.

¹³ MHM.d, 7, hk. 1254, 1765.

¹⁴ MAD.d, 563, s. 104. MHM.d, 12, hk. 2, 3. Seyyid Lokman, *Tomar-ı Hümayûn*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine nr. 1321, görüntü no 7492.

¹⁵ MHM.d, 12, hk. 847. MHM.d, 14, hk. 73. MHM.d, 19, hk. 367.

¹⁶ MHM.d, 14, hk. 763.

¹⁷ MHM.d, 19, hk. 357.

¹⁸ KK.d, 222, s. 301, 311.

¹⁹ MAD. d. 563, s. 146. KK.d, 225, s. 35. *Tomar-ı Hümayûn*, görüntü no 7495.

²⁰ MAD. d. 563, s. 146. MHM.d, 25, hk. 141.

²¹ MHM.d, 24, hk. 14.

²² MHM.d, 25, hk. 1954-55, 2167.

Murad Paşa'nın karısı, onun cenazesıyla beraber Şam'a gitti²³; o, 1579 yılında hayattaydı²⁴. 4 Ekim 1570 tarihli bir kayda göre Şam'da zeameti olan Murad Paşa oğlu Ali vardı²⁵. Bahsedilenin Murad Paşa'nın oğlu olup olmadığı bilinmese de - kendisinden önce ölmüş olması durumu göz ardı edilmeyerek- daha sonra çocuklarına ilişkin bir kaydın olmamasından, terekesinin hazineye kalmasından ve vakıflarıyla hep kethüdasının ilgilenmesinden, ölümünden sonra bir evladının hayatta olmadığı anlaşılmaktadır.

Gelibolu Mustafa Ali, Murad Paşa'yı; "kara cahil idi ancak idare işlerinde muvaffakiyeti bakımında nadir kişi" ve "levendâne meşrep" şeklinde anlatmış, ayrıca kapısının yani maiyetinin büyük olduğundan bahsetmiştir²⁶. Peçevî de onun yazdıklarının bir kısmını tekrarlamıştır²⁷.

Gelibolu Mustafa Ali'ye göre Murad Paşa "bed-zebân" yani ağzı bozuk birisiydi. Erzurum'da görev yaparken bütün beyler onu İstanbul'a "bize divandayken küfrediyor" diye şikâyet emişlerdi. Sokullu Mehmed Paşa ona nasihat eder şekilde bir mektup göndermiştir. Akabinde toplanan ilk beylerbeyi divanında Murad Paşa beylere "bize söver diye beni divana şikâyet etmişsiniz, ben size ne zaman sövdüm" diye beyleri azarlayıp yine küfürlü konuştuğunda orada bulunanlar gülüşmüşlerdi²⁸.

Kara Murad Paşa Osmanlı devlet adamları içerisinde bıraktığı eserlerle temayüz edenlerden biridir. Görev yaptığı her eyalette ticarî ve zirâî işletmelere dayanan vakıflar kurmuş; bunların bünyelerinde camiler inşa ettirmiş, imaretler bırakmıştır. Vakıfları ve eserleri Antalya, Şam, Bağdat ve Erzurum'daydı.

İlk vakfını Antalya'da tesis etmiştir. Teke sancakbeyliği veya ilk Karaman beylerbeyliği sırasında kurduğu vakıf bünyesinde zamanla Antalya'da çeşitli imar faaliyetleri yapmıştır. Suyolu açmış, tarım alanları oluşturmuş, vakfa evler ve dükkânlar kazandırmıştır²⁹. Vakfa ait Cemaziyelevvel 982/Eylül 1574 tarihli bir vakfiye de Murad Paşa'nın merhum olduğu da yazılıdır³⁰. Kitabesine göre, Murad Paşa Bağdat eyaletinde görevli olduğu H.978/1570-71 yılında tamamlanan, vakfın adını oluşturan Antalya'da bir camisi vardır³¹. Bu camiye ait bir imarethane de

²³ MHM.d, 25, hk. 858.

²⁴ MHM.d, 37, hk 940.

²⁵ MHM.d, 8, hk. 585.

²⁶ "Egerçi ki kara câhil idi ammâ tasarrufât-ı dîvâniyyede nâdirü'l-emsâl idi." *Künhü'l-Ahbâr*, s. 730.

²⁷ *Peçevî Tarihi, 1b-20b*, (haz. Sevda Gülakan), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 59.

²⁸ *Künhü'l-Ahbâr*, s. 730.

²⁹ Ahmet Köç, "XVIII-XIX. Yüzyıl Belgelerinde Murad Paşa Vakfı," *Antalya Kitabı*, Palet Yayınları, Konya 2019, s. 325-338. Bu vakfa ait muhasebe defterleri için Bk. BOA, EV.d. 13713, 16857, 40286.

³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1585 Nolu Defter. Caminin inşa tarihinde Karaman beylerbeyi Hasan Paşa'dır. Karaman eyaletinde Kara Murad Paşa'dan sonra en azından yedi-sekiz yıl sonra bu adla diğer bir beylerbeyi görev yapmamıştır. MAD. d. 563, s. 128. Bu caminin de Kuyucu Murad Paşa'ya atfedilmesine ilişkin değerlendirme için Bk. Abdulkasim Gül, *Celâlikaran Kuyucu Murad Paşa*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 194-196.

³¹ Bu camiyle alakalı Bk. Süleyman Fikri Erten, *Antalya Livası Tarihi*, Matbaa-yı Âmire, 1340, s. 98. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideler ve Kitâbeleri İle Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964, s.

bulunmaktadır ki burada sonrasında bir medrese kurulmuştur³². Evliya Çelebi'nin Murad Paşa Hanı olarak bildirdiği yer³³, vakıf muhasebelerinde görülen dükkânlar olabilir³⁴.

İkinci vakfı Şam'daydı. Şam'da yaptırdığı ve vakfa adını veren³⁵ Murad Paşa Camisi'nin bitişiğinde kendi türbesi ve bir imaret vardı³⁶. Şam'daki camisi için hayattayken siparişlerini verdiği halılar, keçeler ve şamdanlar ölümünün ardından Erzurum beylerbeyi tarafından Şam'a yollanmıştır³⁷.

Murad Paşa'nın Bağdat'ta kurduğu vakfın bünyesinden inşa ettirdiği cami, bu eyalet uhdesindeyken bitmişti. Erzurum beylerbeyliği zamanında 14 Ağustos 1573 tarihli, kendi rızası dışında vakfının idaresine müdahale edilmemesine ilişkin merkezden bir emir çıkartmıştır³⁸. Evliya Çelebi'nin Murad Paşa hanı ve çarşısı adıyla gösterdiği³⁹ yerler de muhtemelen onun tarafından inşa ettirilen ve vakfın bünyesinde olan yapıları⁴⁰. Gelibolu Mustafa Ali ise onun Kerbela'da büyük hayratları olduğunu yazmıştır.⁴¹ Bunlar onun Meşhedeyn-i Şerifeyn'de yaptığı işler olmalıdır.

Murad Paşa Erzurum'da da bir cami ve yanında hamam yaptırmıştır. Vakıf kurarak bunlar için su getirmiş, suyun fazlasının beylerbeylerinin oturduğu evlere ve bazı çeşmelere verilmesini vasiyet etmiştir⁴². Caminin kitabesindeki tarih H.981/1573-74 olduğuna göre inşası, bu eyalet uhdesindeyken tamamlanmıştı⁴³.

Murad Paşa'nın biyografisi ve hayratlarıyla alakalı bu malumatlardan sonra onun Erzurum beylerbeyliği devresi ele alınacaktır.

Erzurum Beylerbeyliği

Bağdat'tan tayin edilmesiyle alakalı emirde, Erzurum serhat olduğundan bir an önce hareket etmesi istenmişti⁴⁴.

693-695. Leyla Yılmaz, *Antalya, (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 131.

³² Ahmed Vefa Çobanoğlu, "Murad Paşa Camii", *TDVİA*, c. 31, s. 190. Bu camiye ait bir kayıt için Bk. KK.d, 229, s. 238.

³³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IX., (haz. Seyit Ali Karaman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2003, s. 168.

³⁴ Vakfa ait Antalya Çarşısı'nda on dört dükkân vardır. BOA, EV.d. 40286.

³⁵ *Şam Murad Paşa Cami Vakfı*'na ait muhasebe evrakında arazi, dükkân, han ve diğer gelir kaynakları yazılıdır. BOA, EV.d. 13886.

³⁶ Çiğdem Kafesçioğlu, "In The Image of Rum: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus", *Muqarnas*, 1999, c. 16, s. 74.

³⁷ MHM.d, 24, hk. 779.

³⁸ "Bağdat kadısına hüküm ki; Erzurum Beğlerbeğisi Murad dame ikbalühu tarafından dergâh-ı mu'allama şöyle arz olundu ki, mahmiye-i mezburede vaki cami-i şerifinin .." MHM. d. 22, hk. 426.

³⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV., s. 315.

⁴⁰ *Bağdad Murad Paşa Cami Vakfı* olarak isimlendirilmiş; han, kahvehane ve dükkânlar ihtiva eden vakfa ait bazı muhasebe kayıtları için Bk. BOA, EV.d.10638, 15454, 21008.

⁴¹ *Künhü'l-Ahbâr*, s. 730.

⁴² KK.d, 229, s. 40

⁴³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideler ve Kitâbeleri İle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1940, s. 250-254. Bu caminin Kuyucu Murad Paşa'ya atfedilmesine ilişkin değerlendirme için Bk. Gül, *Celâlikıran Kuyucu Murad Paşa*, s. 196-197.

⁴⁴ MHM. d, 19, hk. 301.

I. Süleyman'ın 1554 yılındaki şark seferi ve akabindeki Amasya anlaşmasından sonra Osmanlı-Safevi münasebetleri 1578 yılına kadar sulh üzere geçmişti. Murad Paşa'nın beylerbeyliği de bu döneme tekabül etmişti; ancak mesaisinin mühim bir kısmını sınır meseleleri ve muhtemel bir harbe yönelik tedbirler teşkil etti. Bu mahiyette Murad Paşa'dan İran sınırının muhafazasına ehemmiyet göstermesi; para, at ve silahın İran'a tarafına geçirilmesi yasağını sıkıca uygulaması ve uymayanları yakalayıp hapsetmesi istendi⁴⁵.

Sulh hususuna riayet edilirken bir yandan da Erzurum eyaletindeki kaleler tamir ve tahkim edildi. Yeni göreve başlayan Murad Paşa'ya Kığı Kalesi'nin tamir edilmesi ve buradaki madenlerde yapılan topların kaleye yerleştirilmesi, daha önce başlanan Hasankalesi'ndeki kalenin tamirine de devam edilmesi emredildi⁴⁶. Bu kalenin tamirinde her sancak beyine belli ölçüde hizmet verilmişti; ancak Şavşat, Kığı, Pertek ve Sağman beylerinin kendi hisselerine düşen kısımların tamirini ırgat gönderip yerine getirmemişti. Bunların mutlaka vazifelerini yerine getirmesi için zorlanması Murad Paşa'dan istendi⁴⁷. Murad Paşa'ya Kasım 1572'de ise, Erzurum beylerbeyliği sınırları içinde bulunan bütün kaleleri yoklaması; askerliğe elverişli olmayanları tespit etmesi, içinde silah veya ne gibi malzeme vardır, bu kalelerin yıkılması icap eder mi etmez mi hususlarını defter ederek İstanbul'a göndermesi emri gönderildi⁴⁸.

Eyaletin kuzey sınırındaki Ardahan ve Acara sancaklarının muhafazası için de tedbirler alındı. Murad Paşa'dan Erzurum'a yeni geldiğinde Ardahan sınırında bir kale inşa ederek eşkıyalık yapan Aznavurların faaliyetlerine mâni olması, ayrıca bunlardan Acara Beyi Mehmet'i öldürenleri yakalaması istendi⁴⁹. Ardahan'daki askerlerin hizmetleri başında olmamaları, Safevi ve Gürcülerin emniyeti ihlal etmelerine sebep olduğundan nefer seçimine dikkat etmesi ayrıca hisar erleri az olan Acara'ya yeni asker yerleştirilmesi yine ona emredildi⁵⁰.

Gürcülerle alakalı diğer bir mesele, bazı zaim, çavuş, tımarlı sipahi ve tüccarın itaatkâr Gürcüleri esir edip sattıkları hakkındaki şikâyetlerdi. Nisan 1573'te Murad Paşa'dan anlaşmalara aykırı faaliyetlerden kaçınılması ve bu işleri yapanların cezalandırılması istenmişti⁵¹.

Sınırlara riayet etmeyen ve huzursuzluk çıkaran aşiretler diğer bir meseleydi. Bu aşiretlerden Batlu'nun reisi olan ve Safevilerden yüz bulamadığı için geri dönen Beşaret'in öldürülmesi için Murad Paşa'ya emir gönderilmişti. Murad Paşa Eylül 1573'te onu öldürmüş ve aşiretinin tamamen Kıbrıs'a sürgün edilmesi yönünde İstanbul'a fikir beyan etmişti. Bu fikri merkezce kabul görmüştü⁵².

⁴⁵ MHM. d, 21, hk. 517.

⁴⁶ MHM. d, 19, hk. 584.

⁴⁷ MHM. d, 22, hk. 118.

⁴⁸ MHM. d, 23, hk. 209.

⁴⁹ MHM. d, 21, hk. 463, 464.

⁵⁰ MHM. d, 19, hk. 338. MHM. d, 21, hk. 711. MHM. d, 22, hk. 13, 84.

⁵¹ MHM. d, 21, hk. 657.

⁵² MHM. d, 21, hk. 110, 652. MHM. d. 22, hk. 601.

Kendisi seferle sorumlu tutulmasa da Nisan 1573’de deniz seferi için görevli olan İspir ve Karahisar-i Şark-i sancakları askerlerinin gecikmeden İstanbul’a ulaştırılması ondan istendi⁵³.

Murad Paşa zamanında Erzurum eyaletinin tahririne devam edildi. Onun beylerbeyliği döneminde Tortum ve Gürcistan’a yakın tarafların tahriri için Hayreddin adlı bir görevli çalışmaktaydı⁵⁴.

Haziran 1573 tarihinde eyaletlerin idaresiyle alakalı bir düzenleme yapıldı. Eyaletlerde bazı işlerin sürüncemede kaldığı, bunun sebebinin ise beylerbeyi değişikliğinde, önceki beylerbeyine gönderilen emirlerin bilinmemesi olduğu anlatılarak bütün beylerbeylerine gönderilen emirde eyaletlerde bir defter tutularak merkezden gönderilen bütün emirlerin bu deftere kaydedilmesi ve bunun eyalet divanında saklanarak yeni gelen beylerbeyinin defterdeki hükümlerden yapacağı işlerle alakalı olarak bilgi edinmesi istendi⁵⁵.

Erzurum’daki beylerbeyi divanı için gelen Ardahan ve Hasankale zabıt ve ağalarının yerine vekâleten bakma hususunda anlaşmazlığa düşülmüştü. Mesele merkeze aksettiğinden hangileri haremde çıkmış ise vekâletlerin onlara verilmesi şeklinde bir düzenleme Şubat 1573’te Murad Paşa’ya bildirildi⁵⁶.

Tortum’da bulunan darphanelerde kesilen akçeler kalb olduğundan idarelerine ihtimam gösterilmesi, akçe kesilirken mutemet adamların nöbet tutması, sikke kesilmeden ayarının ve vezninin yoklanması, kesilen sikkelerin mühürlenmesi buna uymayanların İstanbul’a bildirilmesi emirleri verildi⁵⁷. Ayrıca Erzurum’da kesilen akçelerin ayarının bozuk olduğundan ve bazı kimselerin ayar bozmakla uğraştıklarından darphane *sahib-i ayarının* cezalandırılmak üzere İstanbul’a gönderilme Haziran 1573’te emredildi⁵⁸.

Murad Paşa’dan görevinin ilk zamanlarında Pasinler’deki güherçile iltizamı işletmesinin münasip kişilere verilmesi istenmişti. Ayrıca o, Bağdat’tan getirdiği ustalar vasıtasıyla eyaletteki madenlerin işletilmesine gayret ettiğinden ve barut imali için lazım gelen tedarikleri iyi yaptığından dolayı takdir edilmişti⁵⁹.

Eyaletin asayişiyile alakalı olanlar, Murad Paşa’ya gönderilen emirler içinde büyük yekûn tutmaktadır. Nisan 1573 tarihli bir emirde; Tekman sancakbeyi, alaybeyi Ürkmez’in şaki ve hırsız olduğunu, bölgenin emniyetini ihlal ettiğini, Hasankale’de yapılan kalenin tamirine yardım etmediğini, İran tarafında adamları olup oraya kaçak at gönderdiğini ve avarız vergilerini toplanmasına mâni olduğunu şikâyet etmişti. Murad Paşa’dan onun hakkında tahkikat yaptırıp doğru ise

⁵³ MHM. d, 21 hk. 366.

⁵⁴ MHM. d, 21, hk. 365. MHM. d, 22, hk . 45. MHM. d, 25, hk. 1743.

⁵⁵ MHM. d, 22, hk .175.

⁵⁶ MHM. d, 21, hk. 298.

⁵⁷ MHM. d, 21, hk. 742.

⁵⁸ MHM. d, 22, hk. 329.

⁵⁹ MHM. d, 21, hk. 652, 718.

hapsedilmesi istenmişti⁶⁰. Haziran 1573'te İspir kadısının, naip olan Hasan'ın çok şerli olduğu yanına sipahileri ve reayadan bazılarını toplayıp eşkıyalık yaptığının şikâyeti üzerine gerekli tahkikatın yapılması ve doğru ise cezanın verilmesi Murad Paşa'ya emredilmiştir⁶¹. Temmuz 1573'te sancak askerlerinin seferde olması sebebiyle bazı kişilerin eşkıyalığa başlayıp yaylakları basıp yolları kestikleri şikâyeti üzerine, seferden muaf tutulan sipahilere Erzurum alaybeyi Ali'nin serdar edip bunları takip etmesi emri gönderilmişti⁶².

Erzurum'da Çağırğan Evladı denilen bir zümrenin takibatı da Murad Paşa'dan istenmişti. Nakîbüleşrafın seyitliklerinin şüpheli olduğunu bildirdiği bu taife hakkında Temmuz 1572'de tahkikat yapılması, yeşil sarıklarının çıkarması, seyitlik iddialarını dinlememesi ve temessükleri olduklarını iddia etseler bile ellerinden alıp İstanbul'a göndermesi emredilmişti⁶³.

Bu dönemdeki çoğu beylerbeyi gibi Murad Paşa da tımar tevcihatı hususunda sürekli ikaz edilmiştir. Kendisine, tımar verilmesinde kurallara riayet etmesi⁶⁴, bazı gedikleri ele geçiren yerli kimselerin bunları satmasına mâni olması⁶⁵, tımar gediklerin küçüklere verilmesi sebebiyle sefer için donanmaya katılan askerlerin işe yaramaz olduğundan bundan sonra küçük ve yaramazlara gedik verilmemesi⁶⁶ hususlarında emirler gönderilmiştir.

Sonuç

Hakkında sadece Gelibolu Mustafa Ali'nin kısaca malumat verdiği ve yine ondan lakabının *Kara* olduğunu öğrendiğimiz Murad Paşa, I. Selim döneminin önde gelen beylerbeylerindendi. Anadolu ve Arap muhitlerinde sancakbeyliği ve beylerbeylik yapmıştır. Eyaletlerdeki vazifelerini genel siyaset doğrultusunda yürütmüştür.

Murad Paşa'yı öne çıkaran esas husus onun bıraktığı eserlerdir. O, Osmanlı kadim nizamında yetişmiş ve yükselmişti ki temsil ettiği bu yapıya münasip şekilde davranmıştır. Yani özümsemiği Osmanlı dini anlayışını eserlerinde ve vakıflarında tezahür ettirmişti.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Mühimme Defterleri (MHM. d.): 2, 5, 6, 7, 8, 12, 14, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 37.

Kamil Kepeci Defterler (KK.d): 210, 212, 213, 214, 220, 222, 225, 229.

⁶⁰ MHM. d, 21, hk.. 498.

⁶¹ MHM. d, 22, hk. 204.

⁶² MHM. d, 22, hk.. 267.

⁶³ MHM. d, 19, hk. 409.

⁶⁴ MHM. d, 21, hk. 415.

⁶⁵ MHM. d, 22, hk.. 90.

⁶⁶ MHM. d, 22, hk.270.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d): 563.

Evkaf Defterleri (EV.d): 10638, 13713, 13886, 15454, 16857, 21008, 40286.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

1585 Nolu Defter.

Kitap, Makale ve Tezler

Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

Çobanoğlu, Ahmed Vefa, "Murad Paşa Camii", *TDVİA*, c. 31, s. 190.

Erten, Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, Matbaa-yı Âmire, 1340.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, C. I-X., (haz. Seyit Ali Karaman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2003.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, (yay. haz. Ali Çavuşoğlu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019.

Gül, Abdulkasim, *Celâlikıran Kuyucu Murad Paşa*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Kafesçioğlu, Çiğdem, "In The Image of Rum: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus", *Muqarnas*, 1999, c. 16, s. 70-96.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideler ve Kitâbeleri İle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1940.

_____; *Abideler ve Kitâbeleri İle Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964.

Köç, Ahmet, "XVIII-XIX. Yüzyıl Belgelerinde Murat Paşa Vakfı," *Antalya Kitabı*, Palet Yayınları, Konya 2019, s. 325-338.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Peçevî Tarihi, 1b-20b, (haz. Sevda Gülakan), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.

Seyyid Lokman, *Tomar-ı Hümayûn*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine nr. 1321.

Yılmaz, Leyla, *Antalya, (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.

İslâmiyet'in Ortaya Çıktığı Çağda İran
Persia in the Age of Emergence of Islam

Nimet YILDIRIM*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
28.11.2022	30.12.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Yıldırım, Nimet, "İslâmiyet'in Ortaya Çıktığı Çağda İran", <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 106-120.			

ÖZET

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nda ortaya çıktığı ve yayılmaya başladığı çağlarda Bizans ile uzun yıllar savaşmış ve bu çetin mücadeleler gerekçesiyle de yorgun düşmüş olan İran, artık yerinden kımıl-dayamayacak kadar güçsüz ve neredeyse tükenmiş bir haldeydi. Yoğun halk kitleleri arasında aşırı memnuniyetsizlik her geçen gün yaygınlaşıyor, büyük toprak sahipleri ve ileri gelen kesimler arasında da alabildiğine bir huzursuzluk ve dağılma belirtileri iyiden iyiye hissediliyordu. İşte böylesine kargaşa dolu bir ortam ve olumsuz şartlarda İran topraklarına Müslüman Arapların saldırıları başladı. İran-Arap savaşlarının ardından Sasanî İmparatorluğu'nun görkemli saraşları Arapların eline geçti. Sonuçta Sasanî saltanatı her geçen gün güç kaybederek dinsel çatışmalar yüzünden hem içte ve hem de dışta ağır yaralar aldı. Artık İran hızla yıkılışa doğru ilerlerken Araplar ise alabildiğine hızla yükselişe geçiyorlardı. Araplar tarafından fethedilen şehirlerde yaşayan halkların önemli bir kısmı İslâm inancını kabul etti. Bu arada askerî ve idarî kadrolardan pek çok İranlı, Arapların hizmetine girdi. İran şehirleri zaman zaman isyana teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. İslâmiyet, yaklaşık iki yüzyıl içerisinde Orta İran ve Horasan'da önemli ölçüde yayıldı. Bu makalede ilk İslâmi dönemlerde İran'ın değişik açılardan durumu ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, İslâmiyet, Araplar.

* Prof.Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, nimety@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6544-7573.

ABSTRACT

In the ages when Islam emerged and began to spread in the Arabian Peninsula, Iran, which had fought for many years with Byzantium and was tired because of these tough struggles, was too weak and almost exhausted. Extreme dissatisfaction among the mass of the population was spreading day by day, and the signs of wide-spread unrest and disintegration were felt among the great landowners and the notables. In such an environment full of turmoil and unfavorable conditions, Arab attacks began on Iranian lands. After the Iran-Arab wars, the magnificent palaces of the Sassanid Empire passed into the hands of the Arabs. As a result, the Sassanid rule lost power day by day and received heavy wounds both internally and externally due to religious conflicts. In this way, while the Iranian rule was rapidly heading towards collapse, the power of the Arabs was on the rise. A significant part of the people living in the cities conquered by the Arabs in Iran accepted the Islamic faith. Mean-while, a large number of Iranian personnel were brought to military and administrative duties and entered the service of the Arabs. Although Iranian cities attempted to revolt from time to time, they were unsuccessful. Islam spread significantly in Central Iran and Khorasan in about two centuries. In this article, the situation of Iran in the early Islamic periods is discussed from different perspectives.

Keywords: Iran, Islam, Arabs.

Giriş

Sasanîlerin son hükümdarı III. Yezdigerd (632-651) olağanüstü kargaşalarla dolu günlerde tahta çıktı. Bizans ile uzun yıllar savaşmış ve bu gerekçeyle de yorgun düşmüş olan İran, artık kımıldayamayacak kadar güçsüzdü ve neredeyse tükenmişti. Yoğun halk kitleleri arasında aşırı memnuniyetsizlik her geçen gün yaygınlaşıyor, büyük toprak sahipleri ve ileri gelen kesimler arasında da alabildiğine bir huzursuzluk ve dağılma belirtileri iyiden iyiye hissediliyordu. Yeni yeni İslâm sancağı altında toplanarak aralarında bir birlik sağlamış olan Arap kabileleri de ülkenin güney kesimlerinde İran'a karşı ordu hazırlama çabalarını sürdürüyorlardı¹.

Araplar uzun yıllar Arap yarımadasında mahsur kalmış, kuru Arabistan çöllerinde deve otlatarak yağmacılık ve çapulculuk yaparak yaşamışlardır. İç savaşlar, kabilelerin birbirleriyle şiddetli çatışmaları, birbirlerinin mallarını yağmalamaları, bütün güçlerini kendi içlerindeki mücadelelerde tüketmelerine yol açmış, dış dünyaya yönelmeleri, başka coğrafyaları ele geçirme düşüncelerinde bulunmalarına fırsat bile vermemiş, bu iç kargaşalardan da yararlanan komşu ülkeler Arap topraklarının en verimli ve en değerli bölgelerini ele geçirerek Arapları da egemenlikleri altına almışlardır. İslâmiyet'i kabul etmeleriyle birlikte Araplar aralarında ulusal bir birlik sağlamışlar, uzun iç savaşlar ve anlaşmazlıklar da önemli ölçüde azalmıştır².

¹ Berthels, E. E., *Târih-i Edebiyyât-i Fârsî* (çev. Sirûs-i İzedî), Tahran 1373-1374 hş., I, 147.

² Furûzânfer, Bediüzzamân, *Târih-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1386 hş., s. 25.

İşte böylesine kargaşa dolu bir ortamda ve İran açısından olumsuz şartlarda İran topraklarına Arap saldırıları başladı. Bilindiği gibi İslâm öncesi çağlarda Araplar kabileler halinde yaşıyor ve asla birbirleriyle anlaşamıyorlar, hayatlarını birbirleriyle mücadele ederek geçiriyorlardı. Söz konusu kabileler içerisinde öne çıkanlardan biri de Hicaz bölgesindeki Kureyş kabilesiydi. Mekke'nin yönetimi de bunların elinde bulunuyordu³.

İslâm öncesi çağlarda Arap toplumları Sabîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık olmak üzere üç temel dinsel inanış etrafında kümelenmişler, ancak bu dinler dışında birçok kabile de; Lat, Menat, Uzza gibi birtakım putlara tapmaktadır. Bütün bu putlar en ünlü tapınakta yani Kâbe'de bulunmaktadır. Öte yandan Perslerin, Yemen ve Hire bölgelerinde etkili olmalarından dolayı İran dinsel inanışları da söz konusu yörelerde Araplar arasında yaygınlaşmıştır. Genel durumu bu şekilde olan bir bölgeye 611 yılında Hz. Muhammed kutsal mesajıyla geldi. Halkın inandığı farklı inanç sistemlerini kısa sürede terk ettirerek Arabistan'ın birbirinden ayrı yaşayan kabileleri arasında birliğe teşvik eden yeni diniyle birlikteliği sağladı. Kendi doğup büyüdüğü şehirde zaman zaman çok şiddetli karşı koyuşlarla yüz yüze geldi. Onlarla mücadeleden yılmadan yoluna devam etti ve Mekke'de belli ölçüde taraftar bulsa da Yesrib/Medine'ye göç etti (1/622). Bu tarihten sonra İslâmiyet Arabistan yarımadasında hızla yayılmaya başladı ve 11/633 yılında artık bölge dışına taşarak Arabistan sınırları dışında ilerlemesini sürdürdü⁴.

Peygamber'in vefatından sonra birtakım görüş ayrılıkları çıksa da kısa sürede yeniden güç birliği sağlanarak Müslüman Araplar Bizans ve İran topraklarına doğru ilerlemeğe başladılar. Doğu Roma İmparatorluğu'yla İran o günlerde uzun süren savaşlar ve iç kargaşalar yüzünden zayıflamış, hemen her açıdan duraklama ve çöküş sürecine girmişlerdi. Tam tersine Araplar için İran ve Bizans'a saldırılarında birkaç önemli faktör alabildiğine destek olmaktaydı. Bunların en önemlileri arasında; aralarında birlik sağlamış olmaları, ekonomik çıkmaz, İslâmî öğretiler, sıkıntılara ve yokluklara dayanabilme gücü, binicilikte oldukça yetenekli oluşları, güçlü bir ruhsal yapıya sahip olmaları, çöllerde ve uzun yollarda hızlılık ve çeviklik, Peygamber'in eğitiminden geçmiş olma... gibi özellikleri yer almaktadır. Burada sıralanan ve daha başka avantajlı gerekçeler Arapların birçok savaşta zafere erişmelerini kolaylaştırdığı gibi, kısa sürede çok mesafe almalarını da sağlamış oldu. Nitekim II. halife Ömer zamanında Şam, Filistin, Mısır, Irak ve İran'ın bir bölümünü ele geçirdiler, bu fetih hareketlerini III. halife Osman ve ardından da Emevîler dönemlerinde sürdürdüler⁵.

Burada dikkatle üzerinde durulması gereken önemli bir konu da; Arapların ve yeni dinlerinin etkilerinin daha çok İran toplumunun üçüncü tabakası yani İran

³ Safâ, Zebihullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der Ârân*, Tahran 1371 hş., I, 7.

⁴ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, I, 8. albuki

⁵ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, I, 8-9.

yönetiminden memnun olmayan kesimleri arasında daha fazla görülmüş olmasıdır. Yoksa İranlı üst tabakalarda yer alan örneğin din adamları, ileri gelen çevreler, dihkanlar, Mazdeist inanişaya sıkı sıkıya bağlı kesimlerin önemli ve ezici çoğunluğu Arapların ve yeni dinlerinin böylesine gelişmesini asla istemiyorlar ve ilerlemelerini üzüntüyle karşılıyorlardı. Yaklaşık bir yüzyıl sonra İran halkının özgürlük yoluna çıkmasını, hızla ilerlemesini ve Arapların yenilgiye uğratılmasının ortamını hazırlayan da işte bu ulusalcı çevrelerin direnişleri ve yoğun çalışmalarıydı⁶.

Müslümanların Doğu Roma coğrafyasındaki ilerlemeleri daha Konstantiniyye'ye varmadan durduruldu. Ancak İran'da Sa'd b. Ebî Vakkâs - Rüstem-i Ferruhzâd komutasındaki Kadisiye (14/635); Haşim b. Utbe - Ka'ka b. Amr kumandasındaki Celula (16/637); Numan -Fîruzân kumandasındaki Nihavend/Fethü'l-fütûh (21/642) savaşları ve ardından yapılan birkaç diğer küçük savaşla İran'ın önemli bir bölümü, Sasanî İmparatorluğu'nun görkemli sarayları Arapların eline geçti. Elbette değişik bölgelerde Nihavend savaşından sonra birçok şehirde, eyalette ve kalede irili ufaklı direnişler, karşı koymalar gerçekleşti ve Arap orduları istedikleri gibi kolay bir şekilde İran'ın tamamını ele geçiremediler. Taberistan, Deyleman, Gilan ve Demavend gibi bölgeler ve Maveraünnehr'in bazı kesimlerinde İranlılar Abbasilerin belli dönemlerine kadar şiddetli direnişlerini sürdürdüler. Ancak merkezî İran yönetimi yıkıldıktan sonra bunların fazla etkileri olmadı ve birbiri ardından etkisiz kaldılar. Bütün bu savaşlar boyunca, hatta yerel İran güçlerinin Araplarla çatıştığı dönemlerde bile Yezdigerd şehirden şehre, eyaletten eyalete kaçarak Arapların elinden kurtuldu. Medain'den Rey'e, oradan İsfahan'a, İsfahan'dan Kirman ve Belh'e kaçtı. Çin Fağfuru ve Türk hakanından yardım istedi. Ancak beklediği yardımları bir türlü alamadı ve sonunda III. Halife Osman döneminde Merv'de bir değirmenci tarafından acımasızca öldürüldü (31/652)⁷.

III. Yezdigerd'in ölümünden sonra oğlu III. Firûz hükümdarlığını ilan etti. Bir süre Araplarla mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Ardından Çin'e kaçtı. Bundan sonra 114/732 yılına kadar Yezdigerd'in torunlarından Çin tarihlerinde "İran Hükümdarları" adıyla söz edilmiş, söz konusu hükümdarlar Çin fağfurlarının ülkelerinde sığınmacı olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Arap Fetihleri

Friedrich Sarre, *L'art De La Perse Ancienne* adlı eserinde haklı olarak şunları söyler: Eski dünyanın iki süper gücü olarak kabul edilen Bizans ve Pers imparatorlukları, egemen oldukları bölgelerde Müslüman Arapların işlerini kolaylaştırıp, fetihlerine ortam hazırlayacak şartları da kendileri oluşturmuşlardı. Çünkü sözü edilen her iki imparatorluk da gerileme ve çöküş dönemlerini yaşamaktaydılar. Aralarında yüzyıllarca süregelen savaşlar artık savunmalarına bile

⁶ Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, I, 9.

⁷ Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, I, 10.

güçleri yetmeyecek kadar zayıf düşmelerine neden olmuştu. Buna karşın Araplar dinç, dinamik, yeni bir kan ile cesaretlenen, bütün bunların yanında eşitlik, birlik, fedakârlık gibi özellikleri en yüksek derecede tavsiye eden yeni bir inanışla desteklenmekteydiler. İnançlarına göre; ölmek ya da öldürmenin karşılığı en güzel cennetlerdi. Savaşlarda kazanılan ganimetler dünyalık ödüller olarak algılanıyordu. Arapların tarihte gösteremedikleri başarıların temel etkenleri arasında bunlar da yer alıyordu. Sasanî İmparatorluğu artık bitmiş, Bizans imparatorluğu da bütün varlığını Asya ve Afrika'da kaybetmişti. Gerçekte Müslümanların deniz güçleri bulunsaydı Bizans da yok olmaktan kurtulamayacaktı⁸.

Araplar öyle güçlü, öylesine muktedir bir devletin temellerini attılar ki; sınırları Çin Seddi'nden Cebel-i Tarık'a kadar uzanmaktaydı. İşte tam o zamanlarda İran'ın genel durumu şöyleydi:

1. İnanç farklılıkları ve görüş ayrılıklarından kaynaklanan alabildiğine derin ve çatışmalar yaratan kargaşa.

2. Siyasi kargaşalar. Bazı çevrelerin ve din adamlarının çok ileri düzeylerde devlet işlerine karışmaları. Bütün bunların karşısında iktidarı ve yönetim sistemini elinde tutarak otoriteyi sağlayacak yöneticilerin olmayışı. Örneğin Sasanîler'in dört yıllık bir devresinde on iki hükümdar tahta çıkmış ve bunlardan hiç biri başarılı olamamıştır.

3. Hüsrev Pervîz'in gereksiz ve anlamsız savaşları yüzünden yorgun düşen, gücünü kaybeden ve günün şartlarına uygun donanımına sahip olmayan ordu.

4. Ağır vergiler altında ezilen halkın yoksulluğu ve yaşam kalitesinin düşüklüğü.

5. Despot yöneticilerin halka karşı acımasız davranışları. Ziraat, ekonomi ve sanayinin her geçen gün gerilemesi⁹.

O günlerde Araplar iki büyük ulusla; başkenti Medain olan İran ve başkenti Konstantiniyye olan Doğu Roma İmparatorluğu'yla komşu idiler. Bu iki büyük devlet arasında da asırlardır uzun savaşlar süregelmekteydi. Bu sürekli savaşların en önemli gerekçesi de Irak ve Suriye bölgelerine egemen olma arzusuuydu. Bu savaşların İslâmî döneme en yakın olanı Sasanî hükümdarı Enuşîrvân (eg. 531-579) ile Bizanslılar arasındaki savaştı. İranlılar bu savaşta zafer kazandılar ve Bizanslıları Kuzey Cezîre bölgesinden çıkararak Mısır'a kadar fetihlerini sürdürdüler. Ardından Filistin'e saldırdılar. Daha sonra I. Heraclius (eg. 610-641) döneminde Hüsrev Pervîz yeniden Bizans'a saldırdı. Orşelim'i ele geçirdi, kutsal haçı alarak 616 yılında Mısır'a saldırıda bulundu ve İskenderiye'yi ele geçirdi. I. Heraclius, 622 yılında tam donanımlı ordusuyla İran'a doğru harekete geçti ve İran ordularını yenilgiye uğrattı

⁸ Pîrmiyâ-Âştîyanî, *Târih-i Îrân*, s. 227-228.

⁹ Pîrmiyâ-Âştîyanî, *Târih-i Îrân*, s. 228.

(624). Bu İran-Bizans savaşları Şirûye'nin tahta çıkmasına (628) kadar sürdü. Aynı yıl imzalanan barış anlaşmasıyla kutsal haç Bizanslı esirlerle birlikte kendi topraklarına gönderildi. Söz konusu savaşlarda her iki tarafın maddî, manevi ve insan gücü kaybının ne denli fazla olduğu kaynaklarda açıkça görülmektedir¹⁰.

Öte yandan bu savaşlar süresince çok eski çağlardan beri değişik dinlerin ocağı konumundaki İran topraklarında birbirinden farklı dinsel inançlar alabildiğine yaygınlaşmıştı. Sonuçta Sasanî saltanatı her geçen gün güç kaybederek dinsel çatışmalar yüzünden hem içte ve hem de dışta ağır yaralar aldı. Artık İran hızla yıkılışa doğru ilerlerken Araplar ise alabildiğine hızla yükselişe geçiyorlardı.

Arapların İran'a karşı ilk saldırısı halife Ebubekir döneminde başladı. Ömer devri başlarındaki Köprü Vakası'nın ardından kısa bir duraklama geçirdi. Ancak son Sasanî hükümdarı III. Yezdigerd, Kâdisiye (15/636) yenilgilerinden sonra imparatorluğun siyasi-iktisadi merkezi olan Irak'ı Müslümanlara bırakmak zorunda kaldığı zaman Sasanîler'in Araplar'a karşı mücadelesinin de sonunu tayin etmiş oluyordu. Arap orduları, kendi kaderine terkedilmiş olan Sasanî başşehri Medain'i hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Ardından dağılan kuvvetlerini yeniden toparlamaya çalışan III. Yezdigerd'i Sevad ile İran arasındaki Celula'da bir defa daha yenilgiye uğrattılar¹¹.

Askerî güçlerinin önemli bir kısmı dağılan İranlılar'a karşı İslâm fütuhâtı yeni kurulan Basra ve Kufe ordugâh şehirlerinden yürütülmekteydi. III. Yezdigerd'in büyük güçlüklerle topladığı son Sasanî kuvveti de sonunda Nihavend'te yenilgiye uğratıldı (21/642). Arapların "Fethu'l-fütûh" dediği bu zaferden sonra İran ordusu tamamen dağıldı. İran'da artık müslümanlara karşı yerel hükümdarların yönetimindeki kuvvetlerden başka direnecek bir güç kalmamıştı. Müslümanların Kufe ordugâhından kuzey, Basra ordugâhından güney istikametinde yürüttüğü askerî harekât, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan şehirlerinin kısa bir sürede fethedilmesiyle sonuçlandı. Otoritesi tamamen sarsılan III. Yezdigerd bir süre daha direnen Fars'ın düşmesinden önce Kirman'a kaçtı, oradan da Sistan'a geçti. Halife Osman döneminde Ahnef b. Kays kumandasındaki bir ordu (23/644) ve (30/650) yıllarında Kuhistan'ı geçerek Kum, Kaşan ve İsfahan'ı, (30/650) yılından sonra da Herat, Merv, Nişabur ve Tus gibi önemli Horasan şehirlerini fethetmeğe başladı. III. Yezdigerd'in direnişleri bir netice vermedi ve onun öldürülmesiyle Sasanî Devleti tarihe karıştı (31/651). Maverâünnehir ve Toharistan VIII. yüzyıl başlarında; Taberistan aynı yüzyılın ikinci yarısında Müslümanların egemenliği altına girdi. Ancak Gilan, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı bölgeler uzun süre ele geçirilemedi¹².

¹⁰ Furûzânfer, *Târih-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 26.

¹¹ Özgüdenli, Osman Gazi, "İran/Fetihten Safevîlere Kadar", *DİA*, XXII, 395.

¹² Özgüdenli, Osman Gazi, "İran/Fetihten Safevîlere Kadar", *DİA*, XXII, 396.

İranlılarla Arapların ilk büyük karşılaşmaları Kadisiye’de (14/635) gerçekleşti. Ancak üç gün süren bu büyük savaş sonunda İranlılar büyük bir yenilgiye uğradılar. İran’ın kesin yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş sonunda İran orduları başkumandanı Rüstem-i Ferruhzâd öldürüldü. İran ordusu dağıldı. İranlıların yüzyıllardır ve özellikle de Sasanîler döneminde kutsal sancakları olarak taşıdıkları Dırefş-i Kaviyân da Arap askerlerinin eline geçti ve ganimet olarak paylaşıldı¹³.

Zafer kazanmış Arap askerleri ertesi yıl Pers uygarlığının önemli merkezlerinden Tisfun’a yöneldiler ve en önemli kalelerinden Sepid Dij: *Beyaz Kale*’yi yağmaladılar. Hükümdar Arap askerleri karşısında savaşmayı göze alamayınca çareyi kaçmakta buldu. Henüz bir gün İran topraklarında yeniden egemenliği ele geçireceğini sanıyordu. Ama gerçek öyle değildi. Celula yenilgisinin ardından artık o ümitleri de tükendi ve Mad bölgesine geri çekildi. Nihavend Savaşı (21/642) İran-Arap mücadelelerinin bir diğer aşaması ve İranlıların, Arapların ilerleyişini durdurmak için artık son çabalarıydı. İranlılar var güçleriyle savaşıyorlardı; iki ünlü Arap kumandanı da öldürdüler. Ancak sonuç yine değişmedi ve bu savaş da Arap orduları kazandı. 24/645 yılında Araplar; Antik İran’ın çok önemli kentleri ile eyaletleri Hemedan, Rey, Azerbaycan ve Şuş’u da ele geçirdiler. III. Yezdigerd, kaçarak Orta Asya içlerine doğru ilerledi. Ancak orada beklenmedik bir ihanete uğradı ve bütün gücünü kaybetmiş bu son Pers temsilcisi Merv sınır görevlisi Mahûy adlı biri tarafından öldürüldü (31/651). Mazenderan Denizi kıyılarındaki birtakım dağlık bölgeler, İran’ın doğu bölgelerindeki yine bazı dağlık kesimler dışında bütün İran artık Arapların olmuştur¹⁴.

Arap halifeler ellerine geçirdikleri büyük şehirlerin merkezlerinde askerî yöneticiler atayıp özel askeri üsler oluşturdular. Yerel halkların zaman zaman ortaya çıkarak Araplara karşı ayaklanmaları da acımasızca ve benzeri görülmemiş alabildiğine sert karşılıklarla bastırıldı. Büyük toprak sahipleri ve ileri gelen bazı kesimler genellikle kimselerin erişemeyeceğini düşündükleri dağlık sarp bölgelere çekilerek eski yaşam tarzlarını sürdürmeğe çalıştılar. Ancak bu kesimlerden önemli bir kısmı da galiplerin egemenliği altına girdi, İslâm inancı kabul ederek bu sefer Araplar adına ellerindeki varlıklarını yönetmeği sürdürdüler¹⁵.

Araplar işgal ettikleri ülkeye neler armağan etmişlerdi? Arap kabilelerin büyük bir bölümü İslâm inancını kabul etmeden önceki dönemlerde daha çok hayvancılıkla geçimlerini sağlıyor ve göçebe bir yaşam sürdürüyorlardı. Çok ilkel ve yüzeysel boyutta birtakım dinsel inanışları bulunan bu kesimler, tanrılar

¹³ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 147.

¹⁴ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 147-148.

¹⁵ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 148.

olduklarını kabul ettikleri taştan topraktan yapılmış birtakım nesnelere tapıyorlardı. Ayrıca göksel birtakım tanrıları ve Kâbe'nin içerisinde bulunan tanrıçaları da vardı¹⁶.

Bedevilik ve göçebelik hayatında bilimsel gelişmeler elde etme imkânı olmadığı açıktır. Bu tür yaşam biçimlerinde gelişmeğe açık olan, ihtiyaç duyulan alanlardaki birtakım bilgi edinimleridir: çölde geceleyin yürürken yolu bulabilme amacıyla yıldızlar hakkında birtakım bilgiler; rüzgâr, hava durumu ve benzeri konularda gerekli edinimler. Bunların yanı sıra Araplar eski dünyada birtakım alanlarda önemli birikim edinmişlerdi. Örneğin iz sürme bunların başında gelir. Çölde yaşadıkları için kumlar üzerinde bırakılan izleri, bir kısmını rüzgâr kapatmış olsa bile son derece ustaca tesbit edebiliyor, iz sahibinin erkek mi yoksa kadın mı ya da kaç yaşında olduğunu kolayca tesbit edebiliyorlardı¹⁷.

Arapların İran'ı Ele Geçirmeleri

Araplar tarafından fethedilen şehirler, savaş veya barışla ele geçirilişine ya da ekonomik durumuna göre miktarı değişen bir defaya mahsus bir vergi ve bundan sonra da her yıl belli miktardaki haracı ödemek şartıyla yerel hükümdarların idaresine verildi. İslâm'ı kabul eden İranlılar genellikle bu verginin dışında bırakılmaktaydı. Bu arada askerî ve idarî zümrelerden pek çok İranlı, Arapların hizmetine girdi. İran şehirleri zaman zaman isyana teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. İslâm, fetihleri takip eden yaklaşık iki yüzyıl içerisinde Orta İran ve Horasan'da önemli ölçüde yayıldı. Fars ve Kirman gibi ana yollardan uzak eyaletlerde ise Zerdüştiler kendi inançlarını korumaya devam ettiler. Deylem sınırlarındaki Kazvin, Azerbaycan sınırındaki Erdebil ve Horasan'ın uç bölgesindeki Merv başta olmak üzere İran şehirlerinin çoğunda Arap garnizonları kuruldu ve buralara Arap kabileleri yerleştirildi. Önce Hemedan, İsfahan ve Fars gibi Basra ve Kufe ordugâhlarına yakın şehirler, ardından Kum, Kaşan. Kazvin, Rey vb. Orta İran şehirlerine Arap muhacirler yerleştirildi. Bu yerleştirmeler Horasan ve Sistan gibi doğu eyaletlerine kadar yayıldı. Kabileler halinde gelen Arapların yanı sıra cihad için sınır boylarına giden gaziler ve Irak'ta tutunamayan Haricî ve Şiî Araplar da İran'a geldiler. Ancak yeni gelenlerin yerlilerle kaynaşması kolay olmadı. İranlılar, Araplar'ı şeytanın (Ehrimen) müridleri olarak görmekte, hatta Kum'da olduğu gibi bazen onları taşlama yoluna dahi gitmekteydiler. Fakat bunlar Araplar'ı İran'a gidip yerleşmekten alıkoyamadı. Evlilikler yoluyla kurulan akrabalıklar zamanla bu iki kitlenin kaynaşmasını sağladı. Bu kaynaşma sonucunda çift yönlü bir etkileşim meydana geldi. Bir yandan İran'da İslâmiyet ve Arapça hızla yayılırken öte yandan yeni gelenler de eski İran kültür ve geleneklerinden etkilendiler¹⁸.

İran, III. Yazdigerd'in öldürülmesinin ardından hilafet devletinin egemenliği altına girdi ve böylece İran için yeni bir dönem, İslâm sonrası çağlar başlamış oldu.

¹⁶ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 148-149.

¹⁷ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 149.

¹⁸ Özgüdenli, Osman Gazi, "İran/Fetihten Safevîlere Kadar", *DİA*, XXII, 396.

İran'ın İslâmiyet'i kabul etmesi, Sasanî imparatorluğunun en önemli özelliklerinden olan ulusal birliğini, bu coğrafyadaki halkların ve eyaletlerin birliğini ortadan kaldırmasına karşın diğer taraftan yeni bir ortak hayatın içine girmesini, İranlıların evrensel bir kültürün içinde yer almalarını sağladı. Atalarının dinini bırakıp yeni bir dine inanmak; bazı araştırmacıların sandığı gibi Ahura Mazda'nın Allah ile, Ehrimen'in Şeytan, Zerdüş'tün, İbrahim ve Keyûmers'in Âdem ile yer değiştirmesiyle sınırlı kalmadı. Büsbütün inançların derin etkisiyle gelenek ve göreneklerin, sosyal hayatın değişmesi sonucunu doğurdu¹⁹.

Müslüman Arapları İran'a saldırımları konusunda cesaretlendiren, İslâm'ın ilk dönemlerinde önemli ölçüde İslâmiyet'i yayma yolundaki şiddetli istek ve heyecanlarıydı. Bazı araştırmacılara göre bu saldırıların etkin sebepleri arasında Arap yerleşim bölgelerindeki kuraklık, kıtlık ve varlıklarını önemli ölçüde tehdit eden taun gibi yaygın hastalıklar da vardı. Bunların yanı sıra işsizlik oranının çok yüksek oluşu, hem kentli ve hem de köylü Arapların yeni inanışları gereği artık faiz ile alışveriş ve borçlanma yapamamaları, içkinin yasaklanması, suikastlar, yol kesicilik ve daha birçok siyasi, sosyal ve ekonomik gerekçeler halifenin ve yönetici erkin savaş, fetih ve ganimet ele geçirme kararlarında etkili olmuştur²⁰.

İranlıların da başlangıçtan III. Yezdigerd'in saklanması ve sonra da bulunarak katledilmesine kadar bütün bu gelişmeleri öne çıkaran ortamlarda temel saikleri; İslâmiyetin çekiciliği dışında toplumun alt kesimleri, zayıf ve güçsüz sınıflarla zengin ve güçlüler arasında bir dengenin sağlanacağı, mubedlerin başını çektiği sınıfsal baskıların ortadan kalkacağı, artık Zerdüş'tün inanışının baskılarının olmadığı, yeni inanç sisteminin bir hoşgörü ortamı oluşturacağına olan inançlarıydı. Ancak ilk yüzyılın ardından o ilk heyecanla yaptıkları işlerde daha çok dinî amaçları güden heyecanlı ve fedakâr Müslümanların yerini içtenlikli olmayan, heyecanını kaybetmiş, şiddetli makam ve servet sevdası, milliyetçilik ve kişisel menfaatleri öne çıkmış bireyler ve gruplar alınca İranlılar da hayal kırıklıklarına uğradılar. Düşünceleri önemli ölçüde değişti. Zamanla Araplar ile aralarında birçok konuda derin farklılıklar ortaya çıktı. Bu farklılıklar hızla derinleşti ve sonunda birçok İranlının bir kısmı din kisvesi altında gerçekleşen ayaklanmalara, bir kısmı eski İran'a ve değerlerine geri dönüş ve sıkı bağlantıyla kendini gösteren İran/Pers milliyetçiliğine sarılmalarına kadar ilerledi. Bu olumsuz gelişmeler İslâm'ın İran coğrafyasındaki yayılışını ve geniş kitleler tarafından kabul görmesini de olumsuz yönde etkiledi²¹. İran'ın Araplar tarafından ele geçirilmesi olayı bütün olumlu ve olumsuz yönleriyle eski dünyanın en önemli tarihsel gelişmelerinden biriydi.

Öte yandan Emevî yönetimi gerçekte katı Arap milliyetçisi politika izliyor, Arap olmayan uluslara karşı sert davranıyor ve kin güdüyordu. İşte bu gerekçeyle

¹⁹ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1367 hş., X, 530.

²⁰ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 530.

²¹ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 530.

mevalî de bu baskıcı yönetime karşı ayaklanan gruplarla ve özellikle de Şiî topluluklarla işbirlikleri kuruyorlardı. Bu durum özellikle de kendilerini hilafet merkezi Şam'a bağlı olarak niteleyen Irak'ta daha fazla gözleniyordu. Nitekim İmam Hüseyin'in intikamını almak için Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) önderliğinde harekete geçenler arasında yer alan ve çoğu İranlı mevalîlerden olan Müslümanlar bu gruba katılmış, herkesten daha çok Emevîler'e kin ve nefret duymuşlardır²².

Yoğun olarak Kufe'de kümelenen, daha çok ticaretle uğraşan ve ekonomik gücü de önemli ölçüde ellerinde bulunduran bu mevalî, intikam ordusuna katılarak Emevîler tarafından hakir görülüşünün, adaletsiz uygulamalara maruz bırakılmanın intikamını almayı hedefliyorlardı. İranlıların, Muhtâr'ın ve İbrahim b. Mâlik'in söz konusu intikam birlikleri içerisinde yoğun olarak aktif görevlerde bulunmaları, bu kumandanların da onlara son derece yakın ve sıcak ilgi duymaları, Arap eşrafının şiddetli tepkilerini çekiyor, onları çok kızdırıyordu. Hatta daha da ileri giderek Muhtâr ile İbrahim'in ayaklanmalarını sadece Emevîler'e karşı bir başkaldırı olarak değil, Arapları hedef alan büyük bir kalkışma olarak algulamalarına neden oluyordu²³.

Mevalî'nin, Emevîlerle mücadeleleri bu ayaklanmalarla sınırlı kalmadı. Bu gelişmelerden sonra da buldukları her fırsatta tepkilerini değişik şekillerde gösterdiler. Ellerinden geleni yapmaktan geri durmadılar. Örneğin Emevîlerin yönetimde buldukları dönemin ortalarına doğru Zeyd'in önderliğinde başlatılan ayaklanmada da onun birliklerinin en önemli gruplarını yine Irak mevâlileri oluşturuyordu. Zeyd'in etkin ve kapsayıcı politikası mevâlî grupları saflarına çekmede son derece dikkat çekiciydi. Bu uygulamalarıyla Horasan, Cürcan ve Rey'de de yoğun taraftar buluyordu. Öldürüldüğünde ise oğlu Yahya, Horasan ve Belh'e sığındı. Ancak bir süre sonra halifenin valilerine bağlı güçler tarafından yakalanarak öldürüldü. Ancak bütün bunlar muhalefetin zayıflaması anlamını taşıyordu. Az bir zaman sonra Ebû Müslim başkaldırı hareketini başlattı²⁴.

Özellikle Emevîler döneminde İslâm'ın İran topraklarında hızla yaygınlaşmasına ortam hazırlayan, ancak Arap Emevî yönetimi için beklenmedik sonuçlar doğuran önemli gelişmelerden biri de, değişik Arap kabilelerin göç ederek Horasan, Maveraünnehir, Kumis, Kum, Kaşan, Fars, Sistan ve Kirman bölgelerine yerleşmeleriydi. Araplar söz konusu yörelerin bir kısmında azımsanmayacak düzeyde güç ve servet sahibi oldular. Bu bölgelerin coğrafi ve iklimsel özellikleri de kendilerine uygun olduğu için yerleşik hayata geçtiler. Arapların daha ilk fetih dönemlerinde, ilk göçlerinde yerleştikleri bu tür bölgelerin başında Horasan ve Kum yer almaktaydı. Buralarda iskân edilen Araplar İranlılarla kısa sürede uyum sağlayarak onların gelenek ve göreneklerini öğrendiler, bir kısım adetlerini

²² Dîneverî, Ebû Hanîfe, *Ahbâru't-tvâl* (yay. Abdulmunim Âmir), Kahire 1960, s. 292; Zerrinküb, Abdulhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 532.

²³ Zerrinküb, Abdulhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 532.

²⁴ Zerrinküb, Abdulhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 532-533.

benimsediler. Zamanla aralarında yakın akrabalık ilişkileri artmaya başladı. Ancak bütün bölgelerde durum bu şekilde değildi. Örneğin Sistan'da onlara Ehrimen/Şeytan diyorlar ve onlarla birlikte aynı ortamları bile paylaşmaya asla yanaşmıyorlardı²⁵. Buhara'da bir zamanlar Müslümanlar ile Müslüman olmayanların evleri ayrı ayrıydı²⁶.

Bir diğer taraftan da söz konusu Arap kabileleri arasında tarihin çok eski çağlarından beri süregelen anlaşmazlıklar, savaşmalarına bile sebep olan farklılıklar da birlikte yaşamalarının önündeki en büyük engellerden biriydi. Sonuçta bütün bu olumsuzluklar, kargaşalar Arap olmayanlara karşı takındıkları tavırlar, sert ve kaba davranışları, her geçen gün kendilerine olan nefreti artırdı. Zamanla hem şehirlerde yaşayan İranlılar ve hem de köylerdeki çiftçi kesimlerinin Araplara karşı birtakım hareketleri örgütlemelerine neden oldu. Bu akımlar hızla yaygınlaştı ve kalabalık taraftar kitleleri buldu. Öte yandan Emevî karşıtı grupların çağrıları da özellikle Arap yerleşimcilerin yakınlarındaki bölgelerdeki komşu mevalî kesimlerinde her geçen gün daha çok olumlu cevaplar aldı ve katılımcılar hızla çoğaldı. Emevîler'in son dönemlerinde hatta Abbasilerin yönetime geldikleri ilk devrelerde İran anti Arap hareketlerin ocağı ve merkezi konumunu aldı. Söz konusu bölgelerde diğer coğrafyalarda hiç görülmeyen birtakım yeni farklı görüşlerin temsilcisi durumunda bazı dinsel akımlar ve mezhepler ortaya çıktı²⁷.

İran-Arap savaşlarında savaşanlar ya savaş meydanlarında can verdiler ya da ganimet olarak alınan mallar arasında tutsak ya da köle olarak götürüldüler. Bu ganimetlerin beşte birlik bölümü halifenin payına ayrıldıktan sonra kalanlar savaşçılar arasında bölüşülüyordu. Söz konusu kadın-erkek kölelerin sayısı özellikle Nihavend savaşından sonra olağanüstü fazlaydı. Fatihler onları alabildiğine zor işlerde, genellikle erkek olanlarını tarım alanları ve inşaatlarda, kadınları da ev işlerinde çalıştırıyorlardı. Özellikle Celula savaşı daha fazla esir almaları gerekçesiyle Araplar açısından çok daha karlıydı. II. halife Ömer'in hayatına son veren Ebû Lülû Firûz da bu savaşta esir düşmüş İranlılardan biriydi. Durumları hiç de iç açıcı olmayan bu esirlerin birçoğu İslâm dinini kabul ettiğinde özgürlüklerine kavuşmuş olsa da bu özgürlük sınırlı olduğu için asla memnun edici değildi. Bu durumda Arapların köleleri oluyorlardı. Yani bir bakıma özgür köleler²⁸.

İslâmiyet'in İranlılar tarafından kabulü, çok uzun bir süreyi kapsayan aşamalı bir süreçti. Yeni dinin toplumsal kesimler arasında kabul görmesi ve yaygınlaşması; bölgelere, öte yandan toplumların siyasi, sosyal ve kültürel yapılarına göre de farklılık gösteriyordu. İslâm dinin kabul edenlerin hem bireysel ve hem de toplumsal hayatlarında her geçen gün daha çok belirginleşen farklılaşmalar gözleniyordu. Yeni dinin kabul edilişi, yeni birtakım dinsel öğretilerin benimsenmesinin yanı sıra yeni

²⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 86.

²⁶ Narşehî, Ebubekir, *Târîh-i Buhara*, Tahran 1385 hş., s. 61-62.

²⁷ Zerrinkûb, Abdülhuseyn, "İrân", *DMBİ*, X, 532.

²⁸ Enûşe, *Târîh-i İrân*, IV, 32.

bir hayat tarzı, yeni adetler, yeni günlük hayat tarzı, yeni kurallar ve yeni geçim tarzlarına da teslim olma anlamını ifade ediyordu. Yine bu yeni iman, kendisiyle uyum göstermeyen eski bütün inanışları birden bir kenara bırakmayı da gerektiriyordu. Diğer taraftan bir kentin tümünün birden eski inanışlarını terk ederek İslâm inanışını kabul ettikleri de çok az rastlanan bir olaydı. Kazvin halkının bütünüyle birlikte İslâmiyet'i kabul ettikleri de bunun ender örneklerinden biridir²⁹.

31/651 yılı yazında bir zamanlar Horasan'ın en stratejik ve önemli merkezi, bir süre de bahtı ters dönmüş Sasanî hükümdarı III. Yezdigerd'in saltanat merkezi Merv şehrinin düşüşüyle İran'ın durumu daha da netleşti. Araplar, Acemlerin ülkelerine egemen oldular. Zerdüşî inanışı İslâm dini karşısında yenilgiye uğradı, ardından da İslâmiyet ele geçirilen topraklarda hızla yayılmaya başladı. "Ahura Mazda"nın yerini "Allah", "Ehrimen"ın yerini "Şeytan"; İran'ın kullandığı "güneş takvimi"nin yerini "ay takvimi" aldı. "Pehlevî Alfabeti" yerini "Arap alfabesi"ne bıraktı. Ancak hemen bütün alanlarda bu akla hayale gelemeyecek kadar bir hızla gerçekleşen değişikliklere rağmen İranlılık ruhu bu amansız yabancı işgalinin bütün gücü ve acımasızlığına karşın gizliden gizliye derinlerde uyanık kalabilmeği başardı. Eski şarkılar ve ulusal kahramanlık hikayeleri, Eski İran'ın ünlü kahramanlarının serüvenleri zihinler ve düşüncelerde asla sarsılmadan dipdiri kaldı. Eski İran dini de o dönemler sadece Hazar kıyıları ve Taberistan'ın dağlık bölgelerinde değil diğer eyaletlerde de yer yer sığınaklar bulabilmişti. Buralarda yerleşik Zerdüşî inanışı bağluları daha sonraları Samaniler yönetimi boyunca da İran ulusal kimliğini uyandırma konusunda etkili olmuşlardı³⁰.

Bütün bu gelişmelerin yaşandığı İran coğrafyasının İslâmlaşması süreci yaklaşık III./IX. yüzyıl başlarına kadar sürdü. Bir kısım bölgelerde daha ilk Arap fetihlerinin ardından yerli halkların yeni dini kabul ederek "mevalî" adıyla İran'ın derinliklerindeki savaşlarda Arap saflarında yer almalarına karşın, özellikle Fars, Gilan, Deylem ve Cibal gibi bazı yöreler bir süre Arap işgaline karşı direndi ve İslâmiyet'i de kabul etmediler³¹.

Bu arada İslâmiyet'i kabul etmeyen Mazdeist birtakım çevreler, Fars Körfezi kıyılarından hareketle Hindistan'ın Gocerat bölgesine gittiler ve orada "Parsiyân" adıyla anılmaya başladılar. İlk zamanlar Gocerat yöneticileri bu yeni misafirlerinden korksalar da bir süre sonra çok iyi karşıladı ve kendilerine ikamet izni verdiler³².

Arapların İran'daki etkileri

Araplar, yaşam tarzları ve hayat felsefelerinin gereği düşünce yapıları, kentlilerden çok farklı bir hayat tarzına sahip, bilime ihtiyaç duymayan, uygarlık ve şehir hayatına uzak, hatta bu değerleri bir noksanlık olarak sayıyorlardı. II. halife

²⁹ Enûşe, *Târîh-i Îrân*, IV, 32.

³⁰ Ethé, Hermann, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (trc. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş., s. 19-20.

³¹ Zerrinkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 533.

³² Zerrinkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 533.

Ömer döneminin ilk yıllarına kadar da bu gelenekleri devam ettirmektedir. İslâm sonrası dönemin ilk devrelerinde İslâm orduları ele geçirdikleri yerlerde yapı yapmıyor ve şehirler kurmuyorlardı. Araplar geçim darlığı, ekonomik sıkıntılar ve örneğin, adaletsiz uygulamalar, Habeş, Bizans ve İran devletlerinin duraklama ve gerileme dönemlerini yaşamaları, öte yandan peygamberin getirdiği dinin öğretileri gereği gibi daha başka birtakım nedenlerle aralarında bir birlik kurarak komşu ülkelere saldırmaya başladılar. Bu dönemlerde bile henüz eski sadelikleri ve göçebe düzenlerini sürdürmekteydiler. Sanayi, bilimler, yüksek binalar... güzel ve süslü kaplar... uygar yaşamın gereği bir çok alet ve edevatı gereksiz görüp kullanmıyorlardı. Gerçekte evrensel uygar yaşamın kural ve düzenlerinden, yerleşik hayatın gereklerinden çoğunlukla habersiz, birçok gelişmeği duymamış ve görmemiş, isimlerini bile öğrenmemişlerdi³³.

Göçebe, hayat gelenekleri, bilgiden uzak olmaları ve yeni dinin kitabı *Kur'ân*'ı her şeye yeterli görmeleri, *Kur'ân* dışında hiçbir kitaba ve bilgiye ihtiyaçlarının olmayacağına inanmaları, *Kur'ân* dışında her kitabın ortadan kaldırılması gerektiği inanışları onları yanlış yollara sürükledi. Yeterli ve fazlasıyla uygarlık gereklerine sahip İran ülkesine saldırdıklarında İran değerleri konusunda belirtilen inanışları da taşımaları İran'ın dinsel ve kültürel değerleri başta olmak üzere birçok varlığını yok etmeği başardılar. Kadisiye savaşında İranlılar Araplar karşısında yenilgiye uğradıklarından Arapların Nihavend savaşında ümitleri daha güçlendi ve İran'ın değişik noktalarına doğru ilerlemeğe başladılar. Hiçbir şekilde katliamlardan ve yağmalamalardan geri durmuyor, alabildiğine gaddar davranıyorlardı. Çünkü Araplar, İranlılara üç seçenek sunuyorlardı: İslâm dinini kabul etme, cizye ödeme ya da savaşma. İranlılar önceleri umutsuzluğa kapıldılar ve sonra Müslümanlığı kabul ettiler³⁴.

Özet olarak: İran-Arap savaşları gerçekte İslâmiyet ile Zerdüşt inanışı Mazdeizm'in mücadelesiydi. Öte yandan Araplar kendileri çöl insanı oldukları ve uygarlık bilmedikleri için İran uygarlığının bütün öğelerini ortadan kaldırmayı temel hedefleri olarak kabul ediyorlardı. Bu yüzden İran kültür ve uygarlığının simgesi bütün yapılar, bütün kurum ve yapılanmaları yerle bir edip ortadan kaldırdılar. Ele geçirdikleri kitapları ve kütüphaneleri ateşe verdiler. Özellikle Emevîler döneminde dört halife çağındaki din kardeşliği ve hoşgörü ortamı hemen hemen ortadan kalkmış bulunuyordu. Diğer bir önemli konu da İranlıların, Ali ve ailesini desteklemeleri gerekçesiyle Emevî yönetici kesimlerin İran'ı kara listeye almış olmalarıydı. Bu yanlış ve taraflı tutumları da İran'ın diğer alanlarda büyük bir baskı altında tutulmasının yanı sıra bilim ve edebiyatını da önemli ölçüde olumsuz etkiledi. Emevî kumandanlarından Kuteybe b. Müslim, Maveraünnehir bölgesindeki hirbedler ve mubedleri kılıçtan geçirdi. Bilim ve edebiyat çevrelerinden olan, okuryazarlığı bulunan, yazı yazabilen herkesi ya öldürttü ya da bir şekilde yok etti. Erişebildiği

³³ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 49.

³⁴ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 49.

bütün yazılı belgelerini yaktırdı. Bu bilim ve edebiyat düşmanlığının sadece Sad b. Ebû Vakkâs ve Kuteybe b. Müslim'in özellikleri olmadığı, bütün Arap kumandanların aynı çirkin uygulamalarıyla övündükleri, İran uygarlık eserlerinin diğer uluslar tarafından bilinmesi ve öğrenilmesini engellemek için bu ve benzeri uygulamalardan çekinmedikleri bilinmektedir³⁵.

Arapların, İran'a saldırılarının ve ardından yine Arapların dillerine gösterdikleri şiddetli ilgi de öne çıkınca Emevîler Arapçayı neredeyse hilafet coğrafyasının genel ve tek dilli yapma yolunda önemli aşamalar kaydettiler. Devlet ve yönetim erki Arapçayı böylesine yaygınlaştırdı, halkın da ihtiyaçlarından kaynaklandığı gibi Tahiriler'in yönetime gelmesiyle sona eren Arap egemenliğinin iki yüzyılı boyunca Pehlevî Dili ortadan kalktı. Artık yerini günümüzde Farsça olarak bilinen ve birkaç lehçe olarak kullanılan dilin temellerini oluşturan "Yeni Farsça" oluşmaya ve kullanılmaya başladı³⁶.

Söz konusu iki yüzyılın tamamında İranlı bilim adamları bütün eserlerini Arapça kaleme aldılar. Daha da ötesi birçok bölgede halkın konuşma dili olarak da daha çok Arapça kullanılıyordu. En azından resmi yazışmalar ve konuşmaların Arapça yapıldığı, kayıtların yine bu dilde tutulduğu söylenebilir. Burada dikkat çeken son derece önemli bir konu da İranlı çok sayıda bilgin ve edebiyatçının Arapçayı çok ileri düzeyde öğrendiği, olağanüstü yetenekli kalemlerin değişik dallarda günümüzde bile önemini koruyan değerli eserlerini Arapça olarak yazmış olmalarıdır. İranlılar Arapçayı alabildiğine önemsemi ve bu dilde olağanüstü olarak kabul edilen çabalarıyla Araplara kendi dillerini, edebiyatlarını ve sözcük hazinelerini anlatan eserler kaleme aldılar³⁷.

Pehlevîce, I/VII. yüzyıl sonlarına kadar Arap dîvan yazışmalarında ve kayıtlarında kullanılmaya devam etti. Araplar, ve dilleri Arapça'nın İran topraklarında egemenlikleri Emevîler döneminde olanca hızıyla sürdü. Arapların İran coğrafyasındaki gerçek egemenliklerinin bu yönetim zamanında olduğu söylenebilir³⁸.

Kaynakça

Berthels, E. E., *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (çev. Sirûs-i İzedî), Tahran 1373-1374 hş., I-II.

Dîneverî, Ebû Hanîfe, *Ahbâru't-tvâl* (yay. Abdulmunim Âmir), Kahire 1960.

Ethé, Hermann, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (trc. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş.

Furuzânfer, Bediüzzamân, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1386 hş.

³⁵ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

³⁶ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

³⁷ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

³⁸ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

- Komisyon, *Tarih-i İrân* (çev. Hasan-i Enûşe), Tahran 1368 hş.
- Narşehî, Ebubekir, *Târîh-i Buhara*, Tahran 1385 hş.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran/Fetihten Safevîlere Kadar”, *DİA*, XXII, 396.
- Pirniyâ, Hasan, *Târîh i İrân i Bâstân*, Tahran 1378 hş.
- Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der İrân*, Tahran 1371 hş. I-V.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, “İrân”, *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1367 hş. X, 530.

TARİH VE TARİHÇİ

Yayın İlkeleri

GENEL İLKELER

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün yayın organıdır. Elektronik yayıncılık yayınları arası hakemli dergidir. Yayın hayatına 2022 yılında başlamıştır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Aralık ve Haziran olmak üzere yılda iki defa yayınlanacaktır. Yayımlanan yazılara <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir.

AMAÇ VE KAPSAM

Derginin amacı, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip tarihin her alanında yazılmış özgün çalışmaları yayımlayarak tarih alanına katkı sağlamaktır. Tarih ve Tarihçi Türk ve Dünya tarihine ilişkin özgün makaleler, tarihe yardımcı pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler vb.) faydalanılarak hazırlanan nitelikli çalışmalar, inceleme ve derleme yazıları, durumun belirtilmesi koşuluyla daha önce bilimsel bir kongrede sunulmuş ancak yayınlanmamış bildirileri metinleri, önemli kişilere ait biyografik çalışmalar, arşiv belgeleri, tercüme ve kitap tanıtımı (basit tanıtımdan ziyade kitap kritiği) ile sempozyum ve kongre gibi bilimsel faaliyetlerin tanıtım yazıları yayımlanır. Tarih ve Tarihçi, yılda iki defa yayınlanan (Aralık-Haziran) bilimsel, açık erişimli ve hakemli bir e-dergidir. Dergi gerektiğinde özel sayı yayımlayabilir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

İÇERİK

Özgünlük: Dergiye gönderilecek olan yazıların alanlarına katkı sağlayacak biçimde özgünlük taşımaları ve bu yazıların daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış olması niteliği beklenir. Doktora ve yüksek lisans çalışmalarından çıkarılmış yayınlar alana katkı sağlayacak içerik taşımak kaydıyla özgün olarak değerlendirilecektir.

Tanıtım ve eleştiri yazıları: Alan çalışmalarına ilham verecek, teorik, kuramsal ve metodolojik gelişimine katkı sağlayacak olan eserler hakkında kaleme alınmış olan tanıtım ve eleştiri yazıları kabul edilecektir.

Çeviri yazılar: Kültür, medeniyet, kalkınma, kültür ekonomisi, halk bilimi, kültürel miras, kültür değişmesi, kültürel çeşitlilik, kültürel ifade, kültürlerarası etkileşim, korumaya ve uygulamaya yönelik kültürel ve halk bilimsel yaklaşımlar gibi çeşitli konularda katkı sunabilecek çeviri yazılar yayımlanacaktır.

Derleme: Sözlü veya yazılı kaynaklardan yapılmış derlemeler ve sözlü tarih çalışmalarına yer verilecektir.

ETİK İLKELER

Yayın Etiği: Dergiye gönderilen makaleler ulusal ve uluslararası yayın etiğine bağlı olmak zorundadır. Dergiye gönderilen makalelerin yayın etiği bakımından sorumluluğu yazarın üzerindedir. İki veya daha fazla yazarlı makalelerde ise sorumluluk bütün yazarların üzerindedir. Yazılarda ifade edilen görüşler ve düşünceler, bilimsel ve hukuki sorumluluk yazar/yazarlara aittir, derginin ve kurumun görüşlerini yansıtmaz.

Araştırma Etiği: Makalelerde başkalarına ait ölçek, fotoğraf gibi materyallerin kullanılması durumunda sahiplerinden izin alındığının belirtilmesi zorunludur.

Makalelerde başkalarına ait fikir ve sanat eserlerinin kullanılması durumunda telif hakları düzenlemelerine uygunluğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yasal/Özel İzin Belgesi: Makalelerde insandan anket, derleme, mülakat, odak grup görüşmesi, deney gibi veri elde etme yöntemlerinin kullanılması ve deneysel amaçlarla insanların veya hayvanların kullanılması durumları söz konusu olduğunda başvuru öncesinde çalışmanın yapıldığı ilgili kurumun insan veya hayvan araştırmaları amaçlı kurulmuş ilgili etik kurulundan onay belgesi alınmalıdır. Ayrıca yazı içeriğine uygun olarak kişisel hakların korunması kanununun da gözetilmesi gerekmektedir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Makale Gönderimi:

Yazarlar makalelerini <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions> adresinden üyelik oluşturarak dergiye gönderirler. Yazar, gönderim aşamasındaki çalışmasını aynı anda başka bir dergiye daha göndermediğini taahhüt eder.

Yayın Kurulu: Yayın kurulu, editör kurulundan geçen makaleleri değerlendirir. Yayın kurulu dergiye gönderilen yazıları, derginin ilkelerini, amaç ve kapsamını esas alarak biçim ve içerik yönünden ayrıntılı bir şekilde inceler. Konu, yöntem, bilimsellik, biçim özellikleri ve yayın etiği açılarından onaylanan makaleler yayın kurulunun belirlediği hakemlere gönderilir. Dil kullanımı bakımından yeterince güçlü olmayan, bilimsel bakımdan kritik hatalar ihtiva eden, yayın ilkelerine uygun olmayan yazılar yayın kurulu tarafından reddedilir. Reddedilen yazılar, yazarlara yayın kurulu toplantısından sonra en geç iki hafta içinde kurul raporu ile birlikte bildirilir.

Hakem süreci: Yayın kurulundan geçen çalışmalar, incelenmek üzere en az iki hakeme gönderilir. Dergide bilimsel çalışmaların nesnel bir biçimde değerlendirilmesini sağlamak adına kör hakemlik uygulanır. Hakemlerden yazar kimliği, yazarlardan da hakemlerin kimliği gizli tutulur. Hakemler makaleleri ulusal ve evrensel bilime katkı, etik ilkelere uygunluk, yazım ve imla, stil ve anlatım, literatür taraması, yöntem, bulgular ve sonuç bakımlarından değerlendirir. Hakem değerlendirdiği yazıyı onaylayabilir, revize edilmesini isteyebilir veya reddedebilir. Hakem değerlendirme süreci bir aydır. Hakem raporu tamamlandıktan sonra düzeltme istendiği takdirde yazardan iki hafta içinde gerekli düzeltmeleri yapıp yazıyı tekrar göndermesi istenir. Hakemin gerekli gördüğü durumlarda düzenleme yapıldıktan sonra tekrar hakem tarafından kontrol edilir.

Yazar, yayımlanamaz değerlendirmesinin yer aldığı hakem raporuna itiraz edebilir. Hakemin ileri sürdüğü ret gerekçelerinde gözden kaçırılan hususların ve hakem taleplerinin neden uygulanamaz olduğuna dair açıklamalara yer veren yazıyı dergi editörlüğüne gönderir. Bu durumda nihai karar Editöre aittir.

Hakem Süreci Tamamlanan Makaleler: İki hakemin onayından geçen yazılar, yayımlanacak makaleler sırasına alınır. İki hakemden olumsuz rapor alan yazılar yayımlanmaz. Hakemlerden birinin olumsuz değerlendirmesi durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin de olumsuz sonuç ilettiği takdirde yazı yayın kurulu tarafından iade edilir. Hakemler makalelere düzeltme isteyebilir. Hakem raporları yazara iletilir ve makaleler raporlara uygun olarak düzenlendikten sonra yayımlanma aşamasına geçer. Hakem raporları 6 yıl süre ile saklanır. İlgili sayıda hakemlik yapmış isimler, derginin ilgili sayısında toplu olarak yer alır.

Yayın Hakları Devri: Derginin web adresi üzerinden gerek yazarların gerekse yayıncıların haklarının korunabilmesi için yazarın yasal izin belgesi vermesi gerekir. Yayımlanan yazıların telif hakkı Tarih ve Tarihçi Dergisine devredilmiş sayılır.

Yayım Süreci: Hakem süreci tamamlanan makalelerin dizgisi yapılır. DOI işlemleri tamamlandıktan sonra her makalenin kapak sayfasında DOI numarası, çalışmanın gönderim, kabul ve yayım tarihleri eklenerek çevrimiçi olarak <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions> web adresinde yayımlanır. Yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yasal izni olmadan başka bir yerde yayımlanamaz veya herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Kaynak gösterilmesi suretiyle sadece alıntı yapılabilir.